

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Ставлення пролетаріату
України до Центральної
Ради

Євреї в Україні на по-
чаток XX ст.

Заснування та діяль-
ність Українського віль-
ного університету — пер-
шої української високої
школи за кордоном
(1921—1945 рр.)

Олександр Яблоновський
як дослідник історії
України

ОУН і УПА у другій
світовій війні

Яковлів Андрій. Україн-
сько-московські догово-
ри в XVII—XVIII віках

4'94

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. І. Носова**, **М. Б. Озерова**, **Г. Я. Турянська**

Наукові редактори:
доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів.**

Здано до набору 23.08.94. Підп. до друку 18.10.94.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,03. Тираж 8660 прим. Зам. 4-913. Ціна 39 780 крб.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004
Київ 4, вул. Терещенківська, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4, (397)
июль — август, 1994. Национальная академия наук
Институт истории Украины. Институт национальных
отношений и политологии. Научный журнал. Основа
в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательств
«Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев
ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал.
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 4 (397)

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ
1994

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Спонсором «Українського історичного журналу» № 4 є виробниче об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція»

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Реєнт О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради 3
Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. 19

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

Українці за рубежом

✓ Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) (Продовження) 41

* * *

Поліщук М. С. (с. Соловійка Житомирської обл.). Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. 54

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Княн О. І. (Кіровоград). Олександр Яблонівський як дослідник історії України 61

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З історії будівництва Чорнобильської АЕС 75
ОУН і УПА у другій світовій війні (Продовження) 89

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Коваль М. В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження) 108
Лепявко С. А. (Чернігів). Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.) 120

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- ✓ Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках
(Продовження) 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Кучера М. П. Н. Н. Коринный. Переяславская земля, X—первая половина
XIII века 144
Висоцький С. О. Я. Є. Боровський. Світогляд давніх киян 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Гошуляк І. Л. «Круглий стіл» на тему «Проблема соборності України в XX
столітті» 151
Стеблій Ф. І. (Львів), Пашук В. С. (Львів). Міжнародна наукова конферен-
ція на тему «Товариство «Просвіта» і західноукраїнське національне від-
родження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-
Угорщини» 152
Глушенко В. А. (Слов'янськ). Науково-практична конференція «Писемні
пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.» 155
Петренко О. П. Зустріч керівництва Чорнобильської атомної електростанції
та Інституту історії України НАН України 156

Маловідомі сторінки історії

О. П. Реснт (Київ)

Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради

Кінець XIX — початок XX ст. знаменував початок якісно нового періоду в історії українського народу, а отже, і його робітничого класу. Канадський історик українського походження І. Лисяк-Рудницький, маючи на увазі появу нових факторів, що зумовлювали дальший розвиток процесу формування української нації, справедливо охарактеризував його як модерністичну добу¹. Остання мала ряд притаманних їй особливостей, зокрема, зменшення впливу на згаданий процес економічних і соціальних аспектів. Справа в тому, що швидкий індустріальний розвиток регіону здійснювався під контролем іноземного та російського капіталу і не спричинив швидкого становлення національного пролетаріату. Робітничий клас тут був переважно російським або зрусифікованим.

Згідно з переписом 1897 р. на кінець XIX ст. 93 % росіян, які працювали на підприємствах України, становили робітники трьох важливих промислових районів: Степової України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), Харківщини та Київщини. На Правобережній Україні в пореформений період на промислових підприємствах росіяни становили лише 6 % від прибулих з інших регіонів імперії. Значно більшу частку тут мали поляки, білоруси, литовці, німці та ін.²

Дані перепису, інші документи свідчать про переважання росіян серед робітників, зайнятих на великих заводах і фабриках України. Значна частина російського пролетаріату працювала в Степовій Україні, де були розвинуті гірничі і гірничо-заводська промисловість, капіталістичне сільське господарство. Росіяни прибували також у Харківську та Київську губернії, однак тут їм не належало переважаючих позицій у сфері кваліфікованої праці. Серед прибулих росіяни займали одне з останніх місць на Волині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині.

Як вважав відомий дореволюційний дослідник робітничого класу України М. Порш, кількість робітників з інших регіонів імперії «то піднімається, то падає в залежності від становища народного господарства в поодиноких краях України. Краї і губернії більш промислові і торгівлі, а до того ще й з розвиненим капіталістичним сільським господарством, натурально, потребують більш зайшлого робітництва, ваблячи його до себе ліпшою заробітною платою і взагалі ліпшими умовами праці. Навпаки, краї і губернії, відсталі з промислового і торгового погляду, з дрібноселянським сільським господарством вимагають такого зайшлого робітництва, порівнюючи, дуже мало»³.

Бурхливе зростання промисловості в 70—90-х роках XIX ст. позначилося не тільки на кількості росіян, які стали працювати на заводах і фабриках України, а й на місці та способі їх проживання у регіонах краю. В багатьох районах кількість російських робітників

зростала навіть швидше, ніж місцевого населення. Зокрема, на території Донбасу протягом 1861—1897 рр. їх чисельність збільшилася втричі. В «Історії робочих Донбасса» зазначається, що в другій половині XIX ст. у складі донецького пролетаріату чисельно переважали російські робітники⁴. На початку XX ст. на 9 найбільших заводах півдня України, кожний з яких давав за рік понад 10 млн. пудів чавуну, тільки один з десяти робітників був українцем⁵. Відомий металург М. А. Павлов писав, зокрема, що «сулинські робітники були головним чином вихідцями з Орловської та Воронежської губерній, але вони вже обжилися в Суліні»⁶.

На заводах і фабриках Донецького басейну працювали також російські сільські ремісники, в основному будівельних професій. Причому існувала певна їх порайонна спеціалізація, що склалася історично: теслі і муляри були, як правило, з Курської, Калузької, Орловської та інших губерній; Тульська губернія поставляла слюсарів; Задонський повіт Воронежської губернії — штукатурів, малярів.

Російське населення в Україні було неоднорідним і за своїм соціально-класовим складом. Крім робітників, у містах і селищах жили ремісники, кустарі, дрібні торговці. В місцях компактного проживання російських пролетарів існували певні національні, трудові традиції, навички, спосіб життя та праці. Наприклад, у 80—90-х роках у кам'яновугільній промисловості Донбасу особливого поширення набула артільна форма організації праці.

У 1897 р. росіяни становили 10 % міського населення України, зосереджуючись переважно в робітничих селищах та невеликих містах. На зламі століть великі російські колонії виникали у провідних індустріальних центрах України (Харків, Катеринослав, Луганськ, Одеса, Миколаїв та ін.). До них прибувало найбільше росіян. Водночас засновуються російські робітничі селища. Однак у цей час зростала й частка українців серед робітників. Це пояснювалося пролетаризацією українського села і посиленням відходом місцевих селян на підприємства гірничої та гірничо-заводської промисловості. Однак кількість робітників-українців на початку XX ст. була ще незначною. Тому корінні українські робітники поступово асимілювалися росіянами.

Напередодні революції 1905—1907 рр. русифікаторські тенденції серед пролетаріату, про які йшлося вище, посилювалися ще одним фактором — впливом на український робітничий клас російських соціал-демократів. В цей час вони розгорнули свою діяльність в Україні. Тому молодій українській соціал-демократії, яка претендувала на роль національного політичного центру і ставила своїм головним завданням «організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському», необхідно було активізувати насамперед пропагандистську роботу серед робітничого класу України, щоб протистояти російському впливу.

Як відомо, Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), що сформувалася в 1905 р., складалася з молодих революціонерів, політичні погляди яких являли собою суміш інтегрального націоналізму, есерівщини і марксизму. Тоді в її керівництві налічувалося приблизно десять осіб. Організаторами партії були українці О. Скоропис-Йолтуховський, М. Галаган, М. Меленевський та інші. Члени цієї організації не визнавали існування самостійної України, а відстоювали її автономні права в складі федерації вільних народів Росії. Замість ведення регулярної політичної роботи, виконання накресленої програми і дотримання при цьому певних тактичних настанов вони, з одного боку, займалися виданням брошур на зразок «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?» тощо, зміст яких був далекий від ідей соціал-демократизму, а з другого, — проводили агітаційну діяльність лише серед селян. Ця робота, за допомогою якої українські соціал-демократи намагалися вплинути на політичну свідомість трудящих, не давала бажаних результатів, бо це відбувалося в той час, ко-

ли російські соціал-демократи вже керували робітничими страйками в Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуку та інших містах України.

Таким чином, тривалий русифікаційний вплив негативно позначився на суспільній активності українського робітничого класу, як і на національній свідомості усього народу. Тому й не дивно, що організація українського пролетаріату почалася значно пізніше, ніж російського. В соціал-демократичному русі протягом кількох десятиліть формувалося зверхнє ставлення до «молодшого брата». Наслідки такого явно ненормального стану посилювали русифікаторські тенденції в Україні.

Революція 1905—1907 рр., столипінська аграрна реформа суттєво вплинули як на політичне, так і на економічне життя Росії та України. У роки першої російської революції робітничий рух став наймогутнішим фактором політичної боротьби трудящих. Столипінська реформа прискорила процес розшарування селянства. Характерно, що саме в Україні найвищим був процент його найбідніших й найзаможніших верств. Тому поряд з процесом пролетаризації відбувалося переміщення сільського населення в міста та за межі України.

Особливість українського села під час проведення столипінської реформи полягала в тому, що навіть ті його мешканці, що жили неподалік від фабрик та заводів, намагалися в пошуках кращої долі виїжджати за тисячі верст, а не працювати на них. Так, 70—80 % переселенців за Урал становили вихідці з українського села, а також з деяких чорноземних районів Росії. Це були переважно бідняки, які сподівалися в Сибіру вирватися із злиднів. Наприклад, у Харківській губернії процент безземельних і малоземельних становив 72,8 від загальної кількості від'їжджаючих звідти селян⁷⁻⁸.

Прискорені темпи розвитку товарних відносин, промислового виробництва та пов'язані з цим економічні, соціальні й національні процеси в Україні за часів столипінської реформи викликали гостру потребу в робітничих кадрах. У зв'язку з цим уряд заохочував росіян переїжджати на заводи півдня, в степову зону і на Лівобережжя. В результаті невеликі населені пункти Донбасу, де мешкала більшість росіян, які перебували в Україні, стали переважно російськими. У 1907 р. в таких робітничих селищах, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідіївка, Ясинувата мешкало лише 5—10 % українців. Їх частка у ряді великих міст була також низькою. Зокрема, росіяни становили майже половину населення Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсона. Інші національні меншості, що проживали у великих містах України, розмовляли, як правило, російською мовою, що посилювало російський характер українських міст.

Присутність росіян у містах України почала особливо відчуватися з моменту виникнення там чорносотенних організацій на зразок «Русского собрания» і «Союза русского народа». Намагаючись поширити свій вплив на різні соціальні верстви населення, відділи «Союза русского народа» створювали спеціальні філії для робітників. Так, у жовтні 1906 р. в Києві було засновано «Союз русских рабочих», в статуті якого зазначалося, що мета організації — економічний, соціальний та національний захист пролетарів⁹. В Україні відділи СРН існували у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Вони об'єднували понад 190 тис. чол. — майже половину загальної кількості членів «Союза русского народа»¹⁰. Чорносотенці залучали до своїх організацій відсталі верстви робітників і особливо люмпенізовані елементи міст. Вони відкрито суперничали з українським національним рухом. Це було одним з «болючих» питань для чорносотенців України.

Якщо поява українських політичних об'єднань у Росії спочатку не викликала особливого занепокоєння монархістів, і вони не виділяли

ці організації з числа інших антиурядових сил, то згодом усвідомили, що український національно-визвольний рух становить велику небезпеку для імперії. В українському національному русі, провідну роль в якому відігравали ліворадикальні партії, монархісти вбачали загрозу як існуванню єдиної держави, так і тогочасному суспільному устрою.

На думку друкованого органу монархістів — газети «Киевлянини», однією з небезпек для Російської держави, крім «инородческо-еврейской революции», є «нелепые маньяки «самостійного» украинства». Чорносотенці вважали, що існує єдиний російський народ, а український є лише його гілкою. Тому український рух — «явище такою ж мірою шкідливе, як і безпідставне»¹¹, — зазначалося у статуті клубу російських націоналістів у Києві.

Завдяки фінансовій підтримці царського уряду українські чорносотенці мали змогу проводити масові маніфестації, створювати робітничі артілі, здійснювати єврейські погроми. Їх екстремізм незабаром став ознакою життя багатьох міст України.

Робітники України, котрі потрапили під вплив чорносотенців, не виявляли інтересу до революційної боротьби, яка набула значного поширення в Російській імперії, не розуміли безперспективність існування організацій монархічного типу, нерідко войовничо настроєних щодо українців. Проте переважна більшість робітників уникала співробітництва з ними, остерігалась і навіть боялась їх. Лише одна спроба протистояти чорносотенцям мала місце під час революції 1905—1907 рр., коли передові робітники Донбасу розпочали кампанію проти погромів. Озброєні робітничі загони з Луганська, Бахмута та інших міст допомагали відвернути там різню.

Тим часом Російська імперія невпинно йшла до свого логічного кінця. Віковічні підвалини колишньої великої держави руйнувалися напрочуд легко. Перша світова війна, національні рухи довершували цю справу. З мобілізацією на військову службу майже половини працездатних робітників набагато зменшилась кількість українців на заводах і фабриках України. Імперіалістична війна завдала значних збитків народному господарству. Мільйони робітників і селян, переодягнутих у шинелі, були відірвані від заводів, фабрик та землі, погіршилося забезпечення міст продовольчими товарами, а сіл — інвентарем і тяглом.

У 1916 р. царський уряд запровадив в Україні хлібну монополію і дуже низькі закупівельні ціни на зерно. Незабаром стало зрозуміло, що промисловість не може працювати за відсутності кваліфікованих робітників. Уряд змушений був запровадити надзвичайний стан на залізничному транспорті, вугільних підприємствах Донбасу, металургійних заводах півдня Росії. Влітку 1916 р. близько 50 тис. російських робітників були направлені на шахти та оборонні підприємства України. Хоч обсяг видобутку вугілля в Донбасі збільшився, все ж гостро відчувалася нестача кваліфікованих робітників.

У цій ситуації Раді з'їздів гірничопромисловців півдня Росії (постійний виконавчий орган об'єднання власників підприємств металургійної, кам'яновугільної, залізорудної промисловості Донецького і Криворізького басейнів) разом із підприємцями з інших організацій вдалося мобілізувати на оборонні підприємства України ще кілька тисяч робітників з центральних губерній Росії, а також використати на виробництві як некваліфіковану робочу силу 100-тисячний загін військовополонених, значно дисциплінованіших порівняно з виснаженими пролетарями України. В цей час зростання кількості промислових робітників відбувалося також за рахунок евакуації в Україну ряду підприємств з'якупованих німецькими військами Польщі і Прибалтики.

Тому цілком зрозуміло, що внаслідок першої світової війни ще більше змінився національний склад пролетаріату України. На початку 1917 р. 60 % промислового пролетаріату Донбасу становили росія-

ни, близько 30 % — білоруси, поляки, вихідці з Прибалтики та представники інших національностей¹². Таким чином, перевага росіян у складі робітників України не була порушена. Зберігалося також традиційне панування росіян у великих промислових центрах. Воно посилювалося більшовицьким впливом на робітничий клас України і значною роллю російських дрібнобуржуазних партій, що спиралися на середні верстви українських міст та їх пролетаріат. Зокрема, у Донбасі чисельність більшовиків зростала протягом 1917 р. таким чином: на початку березня їх було понад 500 чол., у квітні — 5,5 тис., серпні — 16 тис., жовтні — близько 28 тис. Чисельність російських есерів у Донбасі за цей же час зросла з 18—20 тис. до 38—40 тис.¹³

В лютому 1917 р. перемогла демократична революція. Було повалено ненависне самодержавство, тобто здійснилася споконвічна мрія багатомільйонного населення Російської імперії. Народи колишньої імперії завоювали політичні свободи. До бурхливого суспільно-політичного життя включилися робітники, солдатські маси, багатомільйонне селянство. У містах і селах проходили численні мітинги, збори, демонстрації. Поновили діяльність раніше переслідувані царизмом різні політичні партії та організації. З'явилися нові періодичні видання. З березня 1917 р., одразу після повалення царського самодержавства, яке понад 250 років уярмлювало український народ, у Києві було створено перший національний парламент — Центральну Раду.

Українська Центральна Рада поставила за мету відновити державність України. І якщо у її I універсалі зазначалося, що Україна не відокремлюється від Росії, то вже 25 січня 1918 р. вона видала історичний IV універсал, яким Україна проголошувалася самостійною державою.

В короткий проміжок часу, коли відбувався процес становлення української державності, Центральна Рада займалася розв'язанням військових проблем, питань справедливого розподілу землі між селянами, опікувалася розвитком культури, освіти та багатьма іншими соціальними і духовними проблемами українського народу.

З приходом до влади Центральної Ради розпочався процес масової українізації. Щодо цього становить інтерес висновок В. Винниченка, який він зробив у праці «Відродження нації»: «В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусіли виявляти себе, як українці, затверджувати своє «я», поширювати його, закріпляти певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, приказчики, урядовці, всі гуртувалися національно, всі домагались своєю галузь українізувати, себто принатурити до об'єкту свого існування — українського народу — й узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою «пробуджену ніжність»¹⁴.

Місія нести національну ідею в середовище робітників і селян й будити там національну гордість стала метою Центральної Ради. Соціалісти, молоді революціонери стали авангардною силою національного пробудження. Альфбою і омегою всіх їх починів був український народ, народ, який ще пам'ятав про козацькі вольності України, про запорожців і став запорукою постійності українського історичного процесу.

Однак у перші місяці діяльності Центральної Ради робітники-українці ще значною мірою дотримувалися проросійської орієнтації. Тому будь-які кроки в напрямі українізації в містах викликали обурення зрусифікованих робітничих мас. «Росіяни страшенно обурювалися українізацією, ... особливо в Києві, — згадувала член Центральної Ради С. Русова, — і міська управа ставала в постійній суперечки з українськими організаціями та з Центральною Радою... Росіяни послали телеграми до Тимчасового уряду в Петербурзі, благаючи рятувати «руських» від насильної українізації, а це було цілком неправдиво, бо, здається, ніде на світі ні один нарід не шанував так національних прав

своїх меншостей, як це робили українці»¹⁵. Зі свого боку, російські лідери більшовицької партії звинувачували керівництво українського національного руху в порушенні «єдності робітничого класу». Тому діяльність Центральної Ради та її виконавчого органу — Генерального Секретаріату — могла бути ефективною лише за умови підтримки їх діяльності з боку міського пролетаріату — цієї організованої меншості українського народу.

Як же склалися стосунки Центральної Ради із зрусифікованим робітничим класом міст?

Доцільно простежити їх на прикладах Катеринослава, Харкова, Одеси, інших міст України, де був великий процент російського населення. Д. Дорошенко, якого важко запідозрити в необ'єктивності, згадував, що в Катеринославі, де було багато свідомих українців серед службовців, робітників і селян навколишніх сіл, український національний рух помітно проявлявся в роки першої світової війни. Але коли почалася революція, писав він, «активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української буржуазії й соціалістичних партій, і провід в місті захопили російські революційні організації... На виборах до міської думи укр. есери виставили свій окремий список, есдски — теж свій, а есефи виставили також окремий список. Українські голоси розбилися, і українці провели до думи по всіх трьох списках 10 гласних (на 60 усій)».

Через деякий час, продовжував Д. Дорошенко, коли почався український рух у військах, у місті зросло значення національного елементу. «Правда, реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки «українізації» війська робили враження й підіймали авторитет українського руху».

Аналогічна обстановка була й в інших русифікованих українських містах у період правління Центральної Ради. У Харкові становище було ще складнішим, ніж у Катеринославі: «В зросійщеному Харкові українцям тяжко було зайняти в новозаснованих революційних організаціях становище, яке відповідало б їхньому значенню представників української стихії, що заливала весь край, серед котрого Харків здавався якимсь чужорідним островом...».

Невдоволення українським національним рухом активно проявлялося і в південних містах України. «В космополітичній щодо свого населення Одесі українці не могли зайняти скільки-небудь твердих позицій в нових революційних установах. Російська й жидівська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українського руху і до українських домагань дуже неприхильно».

Оскільки позиції заможного російського населення в Чернігові, Полтаві, Кременчуку були міцними, в цих містах не відчувалося переваги українського національного руху. «Серед усіх губерніальних міст на Україні Полтава найбільше зберегла своє національне обличчя, українська стихія тут найсильніше виявлялася, особливо в низах міста. Але більшість міської буржуазії й інтелігенції була зросійщена, і українцям не так то легко було здобувати позиції в самому місті, тим більше, що серед самих українців зразу ж постав розкол між несоціалістами й соціалістами»¹⁶. Д. Дорошенко робить висновок, що «по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася переведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилась вона до автономії України»¹⁷.

За таких обставин у взаєминах з Центральною Радою робітники мали визначити свою позицію — підтримати її чи залишитися нейтраль-

ними. Як і всі інші верстви населення України, патріотично настроєні представники робітничого класу вирішили підтримати Центральну Раду. Однак для зрусифікованого українського пролетаріату незрозумілими були масштаби національних домагань Центральної Ради. Що краще для робітників: велика й неподільна Росія, яка принесла стільки страждань українському народу, чи автономна Україна у складі Російської республіки, що проголошувалася на першому етапі діяльності Центральної Ради (проте, можливо, лише тимчасово)? І, зрештою, з огляду на поширеність обох позицій на Україні багато зрусифікованих робітників залишилися нейтральними, політично пасивними, більше дбаючи не про підтримку Центральної Ради, а про те, щоб якось вижити. Тому на першому етапі співпраця робітників із Центральною Радою була незначною порівняно з іншими верствами українського населення. Так, близький соратник М. С. Грушевського Павло Христюк визнавав, що «популярність Центральної Ради зростала надзвичайно швидко, особливо в селянських і солдатських масах»¹⁸.

Однак ставлення фабрично-заводських робітників до Центральної Ради формувалося поступово, набуваючи дедалі більше національно-політичних ознак. За даними Л. Решодька, на першому засіданні Центральної Ради (14 березня 1917 р.) були лише один чи два робітники «Арсеналу»¹⁹, які не представляли заводчан, а прийшли, відгукнувшись на заклик студентської молоді. Потрапивши на засідання новоствореної організації українців, а потім на грандіозні маніфестації 16 і 19 березня, надалі пролетарі прагнули, щоб їх представники брали участь у роботі Центральної Ради. Морально-психологічна атмосфера після лютого 1917 р. сприяла зміцненню відносин Центральної Ради з робітниками різних міст України. Але, на жаль, заважала цьому позиція зрусифікованого українського робітничого класу — переважачої частини населення міст.

Навіть такий, інколи схильний до мажорного викладання історії революції на Україні автор, як П. Христюк, констатував: «...Міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію або, в ліпших випадках, позицію повної негації, ігнорування»²⁰.

В цій непростій ситуації діячі Центральної Ради не завжди займали виважену позицію. «Ми не вірили,— писав В. Винниченко,— що наш зрусифікований пролетаріат стане активно в оборону нашої державності, наших національних здобутків, в оборону того, що він не почував своїм, рідним і необхідним собі. Це недовір'я було величезною помилкою, як виявилось далі. Це було великою шкодою й для чисто національної справи, бо це недовір'я й дальша наша політика одвернули від національної справи зрусифікований український міський пролетаріат, який також мав пробуджену ніжність, який мав би її без порівняння більшою, коли б українство не одпихнуло його саме своїм соціальним консерватизмом»²¹.

Подібні настрої були характерними для всієї керівної верхівки української соціал-демократичної робітничої партії, хоча в 1917 р. її позиція суттєво змінилася порівняно з 1905 р. Саме вона, враховуючи соціально-політичне становище на Україні в зв'язку із виникненням Центральної Ради, визначила новий курс в напрямку переосмислення своєї національно-політичної програми. Це питання обговорювалося на конференції УСДРП*, що проходила у Києві 4—5 квітня 1917 р. «Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самоозначення,— підкреслювалося в прийнятій нею резолюції про автономію України,— приймаючи під увагу, що федеративний устрій російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвитку пролетаріату всієї Росії,— а тим більше українського,— але і корисний для

нього; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць — це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, — конференція української соц.-дем. робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигав давнє домагання партії — автономію України, яко першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України»²².

При цьому діалог між представниками української автономії і російського уряду був можливий лише за умови здійснення національних прагнень численних колишніх неросійських народів. «Це розуміння українською соц.-демократією творення автономного ладу, — підкреслював П. Христюк, — мало для української революції велике значення: відповідаючи українській дійсності, воно було в той же час дійсно революційним. І як таке, йдучи врозріз з загальною тенденцією московської демократії — одкинути національне питання на друге місце, одклавши вирішення його цілком до Установчих Зборів, воно було причиною того, що українська соціал-демократія з самого початку революції на Україні пішла своїм окремим шляхом, часами гостро виступаючи проти своїх старших товаришів — російської соц.-дем. робітн. партії на Україні»²³.

Показовими щодо цього були різні робітничі з'їзди, що відбувалися у Києві й інших містах України. Зокрема, 12—14 липня 1917 р. у Харкові проходив всеукраїнський з'їзд залізничників. В його роботі взяли участь майже 300 делегатів, що представляли 200-тис. загін залізничників краю. 24—26 липня у Києві відбувся всеукраїнський робітничий з'їзд, близько 300 делегатів якого представляли більш як 2-мільйонний робітничий клас України і мали обрати його представників до Центральної Ради. Виступи на цих з'їздах свідчили про складну обстановку в Україні, а також у пролетарських лавах. Однак, зважаючи на продовження воєнних дій, з'їзди після тривалих дискусій вирішили, що «всі українські робітники мають всіма силами, із усією енергією підтримувати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат»²⁴.

Після цих з'їздів стосунки між робітниками і Центральною Радою певною мірою поліпшилися. І хоч серед широких мас промислових міст України зберігається сильний більшовицький вплив, національні ідеї вже почали проникати на заводи і фабрики, пропагуватися на сторінках робітничої преси та в технічних училищах. Однак за часів Центральної Ради робітників-українців нерідко докоряли в націоналізмі, зраді інтересів єдиної та неділимій Російської держави, бо в Україні тривалий час навколо них було майже суцільне російське середовище, вони, так би мовити, «змоскалилися», а імперські порядки — навіть якщо їх засуджували і вважали нелюдськими — зберігалися і всіляко заохочувалися офіційними зрусифікованими структурами та представницькими інституціями.

Хоч царський уряд був повалений, але професійний, кваліфікований апарат управління органами праці залишився. В той час як Центральній Раді бракувало ефективного керівництва, цей апарат зберіг сильні позиції у провідних галузях промисловості, висококваліфіковані інженерні, економічні та фінансові кадри, численні форми економічного співробітництва, а також можливість позаекономічного примусу.

Чи могли ці «винятки з правила» — національно свідомі українські робітники — переважити «велику артилерію» більшості зрусифікованого українського робітничого класу, яка, якщо й визнавала право на автономію України, то обов'язково у складі «єдиної», «великої» та «неподілімої»? Загалом ситуація у сфері виробництва і праці була катастрофічна: за часів Центральної Ради діяльність новостворених українських органів праці у містах наштовхнулася на відверту протидію фабрично-заводської адміністрації. Робітники, що мали сміли-

вість заявити про свої симпатії до Центральної Ради, ризикували залишитися без роботи.

Щоб проаналізувати дії Центральної Ради та настрої її керівництва в перші три місяці існування української демократії щодо рурсифікаторських тенденцій в Україні, необхідно ознайомитися з «Декларацією Української Центральної Ради»; підготовленою в середині травня 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській Раді робітничих та солдатських депутатів. Наведемо кілька уривків з цього документа:

«Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне познайомлення з його висловом. Між тим у цій сфері лишилося все по-старому, і російські громадянські круги в більшості стоять на давній неозначеній позиції.

Це вже й тепер сумно відбивається на взаємних відносинах двох братніх народностей, а на будуче грозить це дуже й дуже небажаними ускладненнями, і щоб їх усунути та злагіднити, обидві сторони повинні поробити заходи державного та громадянського значіння.

Для людей, що мало познайомлені з історією й характером українського руху, зовсім незрозумілий той розмах, котрий проявив він зараз, у перших днях революції. Те, що уважалося справою невеличкого гуртка інтелігенції, нагло прибрало масовий характер: національні гасла і домагання стали дуже популярними в народних масах. Це пояснюється тим, що український рух, у своїй істоті глибоко демократичний, весь час стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх, і говорив доступною і зрозумілою народові мовою про його власні інтереси. Ось чого від самого початку вільного життя став цей рух організуючою силою, ось через що до нього прилучалися щораз більші сили народу, справедливо бачачи саме тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і національних потреб та домагань. Відроджена українська преса щоденно приносить звістки про те, як серед українських мас все більше й більше проявляється громадянська та національна свідомість: українське село організується під гаслами, виставленими українським рухом. Про те говорять дуже численні і багатолюдні з'їзди, що одбуваються на Україні в останнім часі: кооперативні, селянської спілки, військові, національні в широкому смислі слова, педагогічні, партійні й інші. Ці з'їзди представляли в цілості міліонову масу (один військовий з'їзд у Києві представляв собою 993 400 зорганізованих солдатів) і в розв'язанні національних завдань виявили себе одною спільною всім душою...

А як відноситься до того справді казкового пробудження 35-мільйонного народу російське громадянство там, на Україні? Треба зараз спочатку сказати: відношення неглибоке, не зв'язане з інтересами революційної Росії, навпаки, таке, що грозить багатьма ускладненнями для усієї справи свободи...

...І домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні має у корінні головню це відроджене, висложене почуття гідності людини. І віра в це така велика в масах, що вони в перший час навіть не змогли зрозуміти, з якої причини це їх бажання, це вільне гарне почування зустрічає зле, недобре, вороже до себе відношення у тих, хто стоїть на чолі демократичного руху. В їх простій, незастроєній спокусою психіці не укладається така сильна патріотичність. Вони думають, що кождий, хто б не був, обов'язаний разом з ними радуватися і веселитися їх визволенню, їх переродженню з рабів у людей. Не тільки радуватися, але й усіма силами пособляти такому чудовому переродженню.

Зовсім зрозуміло, що впертий опір доводить до розчарування, далі — до ворожнечі, а в кінці — до страшного обурення. Тепер на всіх з'їздах, зборах — скрізь тільки і чуєш скарги, докори, погрози. І чим

впертіше стоїть одна сторона, тим сильніше та глибше в'їдається недо-
вір'я до Росії, тим ширше розливається хвиля стихійного протесту»²⁵.

Як бачимо, апогей українського національного руху не став періо-
дом ілюзій та невинуватої ейфорії. В Україні воскресіння національ-
ної самосвідомості народу відбувалося повільно. І кожен член делега-
ції Української Центральної Ради, який підписав згадану декларацію,
констатував страшні у своїй простоті факти: 1) в українських містах
підтримка національного руху з боку росіян відсутня; 2) молода ук-
раїнська демократія також виявляє недовір'я до російського населення
українських міст, і тому майже скрізь відсутнє взаєморозуміння.

Налагодження взаємовідносин українського та російського насе-
лення міст ускладнювалося ще й внаслідок того, що Центральна Ра-
да не здійснила належної підготовки мас в цьому напрямі. Український
національний рух розвивався спонтанно, центральні й місцеві органи
не завжди працювали в тісному контакті між собою. Останні здебіль-
шого діяли самостійно, за власною ініціативою, переважно в межах
певного міста або району.

Найбільш активно російські робітники з українських міст діяли
при організації загонів вільного козацтва. Про це розповідав у своїй
праці І. Мазепа. За його свідченням, у Катеринославі створенням за-
гонів вільного козацтва займалися діячі місцевої організації україн-
ських соціал-демократів Гаврило та Микола Воробйови — сини робіт-
ника-залізничника, росіянина. Молодший — Микола закінчив артиле-
рійську старшинську школу. Старший — Гаврило був студентом Київ-
ського політехнічного інституту і, хоч з військовою справою не був оз-
найомлений, проте став організатором катеринославських відділів
вільного козацтва, які склалися переважно з робітників і селян Ка-
теринославського району і відіграли визначну роль у боротьбі проти
російських військ.

«Це був час,— писав далі І. Мазепа,— коли уряд Центральної Ра-
ди в зв'язку з постановою 1-го Всеукраїнського військового з'їзду, що
відбувся на початку травня 1917 р., уділяв особливу увагу справі т. зв.
українізації частин російської армії через виділення та організацію
вояків в свої українські частини. Таким шляхом малося на увазі ство-
рити українську армію»²⁶.

В загонах вільних козаків проходили військову службу й робіт-
ники київського заводу «Арсенал», залізничники Конотопа й Сум, те-
леграфісти Чернігова. Вільне козацтво визнавало владу тільки Цен-
тральної Ради та Генерального Секретаріату, про що свідчать слогади
учасників тих подій Степана Шухевича, Всеволода Петрова, Дмитра
Дорошенка, гетьмана Павла Скоропадського.

Таким чином, у процесі загального поживлення національного
руху в Україні виявилися нові настрої, що зароджувалися серед ро-
сійськомовного робітничого населення її міст. Але якщо національно-
свідома меншість була сповнена рішучості твердо йти шляхом створен-
ня українських національних військових формувань, то більшість не-
виявляла в національних і військових питаннях великої заінтересова-
ності. Тому соціального партнерства та співпраці між робітниками
близьких національних та соціальних груп у той час ще не існувало.
Ускладнювалася ситуація й тим, що український робітничий клас за
тривалий період русифікаторської політики царського уряду опинився
в складному економічному становищі.

З огляду на це цілком природно, що наслідки русифікації укра-
їнського пролетаріату болуче сприймалися тогочасним суспільством.
Зокрема, заслугове на увагу оцінка становища українського пролета-
ріату І всеукраїнським робітничим з'їздом, який проходив 11—14 (24—
27) липня 1917 р. «Виходячи з того, що уряд проводив завжди руси-
фікаторську політику і тим ставив робітництво на Україні в гірші умо-
ви існування,— повідомляли «Вісті з Української Центральної Ради»,—

воно через те насправді відрізняється своєю неорганізованістю, економічною незабезпеченістю...»²⁷. Ще відвертіше висловлювалася «Робітничча газета». 18 липня 1917 р. вона, наприклад, писала: «Завдяки неосвіченості український пролетаріат ішов в хвості пролетаріату інших націй. Він займав посади нижчі, які гірше оплачувались, і через те опинився в гіршому становищі».

На жаль, ці оцінки відповідали дійсності. Тому не дивно, що з'їзд дійшов висновку про незадовільне становище українського робітничого класу. Умови праці в промисловості України були, за оцінкою делегатів з'їзду, «просто жахливими». Після розвалу державного регулювання постачанням продуктів харчування «продовольча криза досягла найвищого ступеня», і вона «...всією силою, всім тягарем... лягає на широкі трудящі маси в містах і, особливо, на робітництво»²⁸.

У липневі дні 1917 р. становище значно погіршилося, бо деморалізована російська армія в Галичині розпалася, і сотні тисяч озброєних озлоблених солдатів заповнили Україну. В свою чергу, придушення спроби військового заколоту, очолюваного верховним головнокомандуючим генералом Корніловим, сприяло дальшій революціонізації найширших верств населення. Це ще більше посилило політичний вплив більшовиків серед робітничих мас. Вони висунули ідею переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, але спочатку хотіли добитися цього мирним шляхом, а після липневих подій — шляхом збройної боротьби і встановлення диктатури пролетаріату.

Водночас відбувалися суттєві зміни в настроях російськомовного населення України, насамперед його найбільш реакційних верств. Дрімуче-тупе, зденаціоналізоване міщанство, озлоблена бюрократія, найагресивніші праві сили намагалися спровокувати найширші верстви населення на відкрите незадоволення революцією. Зрусифіковані робітники міст мріяли про відновлення російської державності та прагнули керуватися новими засадами соціалізму, які не сприймалися деякими діячами Центральної Ради.

У великих містах розпочався відкритий чорносотенний похід проти українського національного руху. Протягом липня — вересня 1917 р. газета «Киевлянин» опублікувала багато агітаційних антиукраїнських статей, написаних лідерами чорносотенців. Безумовно, здивував українську громадськість різкий перехід на бік реакції «Союзу малоросів ім. Гоголя», що активно виступав проти «примусової українізації». Зрусифікована професорська еліта Київського університету зробила ставку на придушення українського відродження. Тимчасовий уряд у середині липня направив до Києва для переговорів делегацію. Керенський, виступаючи перед діячами Центральної Ради, заявив у Маріїнському палаці: «Росія мусить бути велика, сильна й неподільна, а коли хтось посміє порушити її цілість і простягне до того руки, ми скажемо — руки геть»²⁹.

Таким чином, ідея надання Україні автономії відходила на другий план, реакційні організації йшли у політичному форватері ненависного центрального уряду. «Все це — від Києва почавши і Петроградом скінчивши — сплутувалось в один важкий, кошмарний, гнітючий клубок, який хотілось розірвати, знищити, пустити по вітру, щоб не перешкоджав вільно дихати, щоб не труїв своїм сморідним чадом повітря»³⁰, — так оцінив становище в Україні на кінець серпня 1917 р. відомий політичний діяч Центральної Ради Павло Христюк.

В цей час ще одна суттєва обставина впливала на загострення відносин між російськими робітниками України та пролетарями-українцями. Маються на увазі взаємовідносини української соціал-демократії та загальноросійських партій та організацій в Україні. Останні вели боротьбу головним чином у пролетарських центрах. Соціальної базу українських соціал-демократів становили міста малорозвинутого Правобережжя. Так, українські соціал-демократичні організації в Ми-

колаєві, Одесі, Кривому Розі, Бахмуті та інших пролетарських центрах виникли лише у 1917 р. Через відсутність українських соціал-демократичних організацій загальноросійські партії в Україні об'єднували навколо себе значну частину робітників різних галузей промисловості. Як підкреслював М. Попов, «більшовики на Україні були партією росіян і русифікованого пролетаріату»³¹.

Хоча більшовицькі та меншовицькі керівні органи всеросійської соціал-демократії з дореволюційних часів функціонували окремо, більшість місцевих організацій РСДРП спочатку була об'єднаною. Посилення розходжень з принципових питань тактики і стратегії революційного процесу між меншовиками і більшовиками призводило до виникнення самостійних партійних організацій. І українські соціал-демократи, і російські меншовики в Україні дотримувалися антибільшовицької тактики. Але українська соціал-демократія об'єднувала порівняно з російськими меншовиками менш організовану і свідому частину українського пролетаріату. Закономірно, що ця обставина наближала її до більшовицької партії, що неодноразово було причиною небезпечного хитання української соціал-демократії між більшовизмом і меншовизмом.

Завойовані трудящими масами після повалення самодержавства політичні свободи сприяли ослабленню національного гніту, пробудженню національної самосвідомості поневолених народів Росії та посиленню національно-визвольного руху, який мав прогресивний, демократичний характер, бо був спрямований на ліквідацію національної нерівноправності. Проте в 1917 р. протистояння між українськими і російськими соціал-демократами не припинялося. Адже революційні події 1917 р. надзвичайно швидко загострили національні відносини в Україні. Українські робітники, як і весь український народ, побачили в російських більшовиках, насамперед, національно-ворожих противників.

Однак українська соціал-демократія в ході державотворення України виступила не тільки проти більшовиків, а і російських меншовиків. З розвитком революційних подій і національно-визвольної боротьби в Україні у 1917 р. це протистояння ставало дедалі виразнішим і гострішим.

Якщо до революції українські соціал-демократи прагнули об'єднатися з російською соціал-демократичною партією*, то в 1917 р. вони в усіх важливих політичних кампаніях виступали самостійно. Це привело до ще більшої ізолюваності й розмежувань між ними.

Слід враховувати, що відносини між українськими соціал-демократами і «Бундом», а також іншими єврейськими соціалістичними партіями в Україні були тіснішими, ніж з російськими соціал-демократами. В результаті протягом 1917 р. в Україні утворилася своєрідна стіна відчуження між українським і російським соціал-демократичним рухом: якщо до революції 1917 р. російські соціал-демократи з певними застереженнями ставилися до національних домагань української соціал-демократії, то тепер остання з неменшим недовіром ставилася до національної політики російських соціал-демократів. З розвитком революції і поглибленням національної самосвідомості українського народу ці розбіжності ставали все більшими.

Однак практична діяльність українських соціал-демократів була малоєфективною. Тому мрії діячів української соціал-демократії В. Винниченка, С. Петлюри, М. Порша та інших про керівництво «українською революцією» не були втілені в життя. Рівень національної самосвідомості залишався все-таки низьким, внаслідок чого агітація за автономію, утворення Української держави не знаходила достатньої підтримки в фабрично-заводських колективах, оскільки переважна більшість робітників оцінювала події крізь призму соціальних проблем. Поглиблення економічної та політичної кризи сприяло підвищенню по-

пулярності більшовицьких гасел і зростанню чисельності цієї партії з другої половини 1917 р. Основна частина пролетаріату, зокрема й українського, як і Ради робітничих і солдатських депутатів найбільших пролетарських центрів України, підтримували радикальні гасла російських соціал-демократів.

Тим часом робітничий клас вимагав від уряду встановлення контролю над виробництвом і підвищення заробітної плати. Мрії трудящих про поліпшення життєвого рівня дедалі більше відрізнялися від гасел, що їх пропонували політики, особливо в соціально-економічній сфері. Тому слушні вимоги вирішення українського питання для значної частини робітників України були не дуже актуальними на тлі проблем, зумовлених першою світовою війною та народногосподарською розрухою.

Так, 23 вересня 1917 р. учасники загальних зборів київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії черговий раз підтвердили програмну тезу партії про надання Україні автономії і водночас підтримали принцип федеративного влаштування Росії: «...Збори вважають невідложною організацію трудових мас України під прапором українського пролетаріату для переведення в життя через Генеральний Секретаріат таких точок у цих формах, що вимагає федеративний лад Росії: 1) узаконення восьмигодинного робочого дня; 2) заведення робочої контролю над виробництвом і розділом; 3) націоналізація всіх важніших галузів промисловості: кам'яновугільної, металеві, нафтової і т. п.; 4) безмилосердне оподаткування великих капіталів і маєтків; 5) конфіскація воєнних доходів для рятунку краю від господарської руїни; 6) негайне пропозиція всім воюючим народам загальнодемократичного миру; 7) негайне припинення всіх утисків проти робочої класи та її організацій; 8) очищення армії від контрреволюційного складу; 9) націоналізація землі й усунення її з товарного обміну; 10) конфіскація поміщицьких земель і передача їх у завідування земельним комітетом до розв'язки земельної справи Установчими Зборами. В разі дальшого існування коаліційності Временного Правительства перед соціалістичним Генеральним Секретаріатом постає завдання порвати зносини з тим Правительством»³².

Лідери української соціал-демократії давали зрозуміти Тимчасовому уряду, що готові співробітничати з ним в разі поліпшення життя робітників. Водночас вони засудили тісний союз центрального уряду з основним панівним класом Російської імперії — буржуазією. Український соціал-демократ Ткаченко, роз'яснюючи в ті дні позицію своєї партії, заявив: «...Російська буржуазія показала цілковиту нездатність організувати життя. Тому її треба усунути, влада мусить перейти до рук селянства та пролетаріату. Буржуазія мусить спинити революцію, щоб не віддати справу миру в руки демократів. Тут шукайте причину корніловського повстання та піддержки його з боку російської і міжнародної імперіалістичної буржуазії. Отже, цей критичний момент треба вжити на організацію соціалістичного міністерства, щоб справу миру взяти в свої руки. Для одної справи миру варто здобути соціалістичне міністерство. Автономію України треба здійснити фактично в повнім об'ємі. Тільки тоді наші маси піддержать уряд». Ткаченко підтримав М. Порш, який заявив, що в справі самовизначення націй коаліційний уряд нічого не зробив: «Ми — українці — особливо відчули тут на собі принцип коаліції. Потрібен новий уряд, від якого ми будемо вимагати для України розширення власті Генерального Секретаріату вшир і вглиб»³³.

Назрівання загальнонаціональної кризи і загострення соціальної конфронтації восени 1917 р. сприяли різкій поляризації політичних сил, радикалізації робітничих мас. У жовтні 1917 р. великодержавна російська буржуазія посилила наступ на український національно-визвольний рух. Тимчасовий уряд став на шлях репресій проти Цен-

тральної Ради, мотивуючи їх тим, що остання обговорювала питання про скликання українських Установчих зборів. Зокрема, міністр внутрішніх справ Малайтович 18 жовтня 1917 р. запропонував прокуророві Київської судової палати негайно провести ретельне розслідування діяльності Центральної Ради і Генерального Секретаріату³⁴. В цей час В. І. Ленін у статті «Криза назріла» зауважував: «На Україні конфлікти українців... з урядом все частішають»³⁵.

На жовтень 1917 р. нестабільність становища в Росії досягає апогею, відбувалися процес розвалу дрібнобуржуазного табору, трансформація трьох партійно-політичних таборів у два стани — революційно-демократичний, пролетарський і контрреволюційний, буржуазний. Перевага сил — не лише матеріальна, а й морально-політична — була на боці революційного табору. Таким чином, співвідношення класових сил змінилося на користь більшовицької партії. Вона знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», що означав підготовку повстання проти Тимчасового уряду, в результаті якого більшовикам вдалося встановити диктатуру пролетаріату.

На Україні ж події розвивалися за іншим, більш цивілізованим, мирним і демократичним сценарієм. 20 листопада 1917 р. було опубліковано III універсал Центральної Ради. Водночас проводилася підготовча робота до загальнонародних виборів в українські Установчі збори. Робітники, весь трудовий люд України, окрилений надією на краще життя, готувався до визначення свого майбутнього «шляхом голосування». «Восени 1917 року Україна являла собою «оазис» серед збаламученого всеросійського моря, серед його хаосу і смуги, — це було далеко не одною лиш красивою фразою»³⁶.

Однак такий перебіг подій не всіх влаштував як у Києві, так і в революційному Петрограді. Вже 17 грудня 1917 р. В. Ленін і Л. Троцький оголосили ультиматум Українській Народній Республіці, погрожуючи розпочати війну проти неї. В той же час у Києві з ініціативи місцевих більшовиків було скликано з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. Але він не приніс більшовикам очікуваних ними результатів: з 2500 делегатів за їхню платформу проголосувало лише 150. Однак замість того, щоб підкоритися волі більшості, група делегатів переїхала до Харкова, де обрала Виконавчий комітет, який одразу проголосив себе керівним «органом всієї України». М. С. Грушевський цю неординарну подію оцінив так: «Все могло б скінчитися опереткою, якби, на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська...»³⁷.

Всупереч твердженням українських радянських істориків про те, що нібито український народ треба було визволяти від «буржуазної» Центральної Ради, а робітники та селяни України всіляко підтримували більшовиків, факти свідчать про протилежне. Центральна Рада наприкінці грудня 1917 р., тобто через кілька тижнів після описаних вище подій, одержала на виборах до Установчих зборів значно більше голосів, ніж більшовики. Із 7,6 млн. голосів за представників українських партій було подано 3,9 млн., а за більшовиків — лише 754 тис. В результаті з 172 депутатських місць більшовикам дісталось тільки 34 (19,8 %) ³⁸. Якщо в цілому в Росії за більшовиків віддали свої голоси 24 % виборців, то 10 % голосів, одержаних ними в Україні, наочно показують «популярність» тут цієї партії. Таким чином, вибір народу був на користь українських соціалістичних партій.

Однак такий результат не влаштував В. І. Леніна, народних комісарів Російської Федерації у Петрограді та їх «помічників» на українській землі. Тому в центрі готувався заколот, підтриманий більшовицьким урядом. Для його здійснення українські більшовики отримали значну фінансову допомогу — 18 млн. крб. І ця допомога надавалася тоді, коли стояли сотні заводів і фабрик, голод і холод панували в робітничих оселях Росії! Проте тим, хто багато говорив про

самовизначення народів та демократію, імітував постійну турботу про трудящих, ближче все-таки було імперське світобачення, не давала спокою незалежність Української держави.

Зрозуміло, що значна матеріальна підтримка та демагогічні заяви і популістські лозунги більшовиків робили свою чорну справу. На початку січня 1918 р. було оголошено страйк на найбільшому заводі Києва — «Арсеналі». Однак не всі робітники підприємства підтримували більшовицьких лідерів. «Із приблизно 3500 арсенальців у заколоті брало участь не більше 50 чол.»³⁹. Але до страйкарів-арсенальців приєдналися зрусифіковані робітники інших підприємств міста і солдати деяких підрозділів Київського гарнізону. За даними К. Лукеренка — автора цитованої вище статті, «Ленін виділив арсенальцям 3 млн. 2 тис. крб. Їх привезли у спеціальному вагоні київські червоногвардійці (37 чоловік)». Проте і це не допомогло. Повстання було придушене. Від 700 до 1500 його учасників загинуло. Пролилася кров невинних росіян — робітників, зрусифікованих українців. Усі суспільні сили, класи та соціальні групи були втягнуті в жорстоке національне протистояння. А полум'я громадянської війни дедалі сильніше розгоралося.

Таким чином, протягом кількох століть російський уряд проводив русифікаторську політику на Україні. Все національне під будь-якими приводами нищилося й викорчовувалося, натомість все російське насаджувалося й нав'язувалося. Цьому сприяло неодноразове направлення в XIX — на початку XX ст. робітників з Росії на Україну. Завдяки таким «ін'єкціям» в містах України з'явилися непогані спеціалісти і російське населення стало переважаючим. Але це були в основному вихідці з російської глибинки, не здатні збагатити духовне життя українських міст. Проте, зважаючи на чисельну перевагу, російські робітники суттєво впливали на світогляд та політичні настрої місцевих пролетарів. Тому зрусифіковані робітники України дотримувалися пасивних або нейтральних позицій у ході боротьби за національну незалежність. Їх нерішучість пояснюється насамперед нерозвиненістю на Україні процесу національного будівництва — наслідком багатокілового гніту Російської імперії й становищем українського робітничого класу.

При цьому, однак, не слід ототожнювати негативні тенденції в політиці царизму щодо України з ставленням до неї російського народу. Сьогодні ж можна констатувати факт зневажання національних почуттів і гідності росіян навіть у серйозних виданнях, що побачили світ в Україні. «Стало майже бонтоном, — писав у зв'язку з цим Б. Олійник, — обов'язково «вкусити» росіянина, і особливо речно стараються ті, хто ще вчора буквально захилявся, славлячи «старшого брата». Дозвольте, це він — російський народ — сам нав'язався в старші брати? Чи це він — російський народ — видавав валуєвські і емські укази та циркуляри, які забороняли українську мову? Чи це він — російський народ — потопає в розкоші?.. Чи це він — російський народ — разом з нами нині ледь зводить кінці з кінцями? Хто ж це так і навіщо — лукаво і підступно — змішує поняття, замисли і діяння правителів, аплікуючи на багатостраждальний народ? Чи не за тим, аби провокуючи хриваві міжусобиці, розділити — і далі володарювати? Але правителі приходять і відходять, а народи залишаються. Навіки!»⁴⁰. В даному контексті повною мірою приєднуємося до думки відомого українського поета і політичного діяча.

Тому в питанні українсько-російських взаємин особливе значення має вимір психологічний. Як це не важко, не слід піддаватися озлобленості, відділяти реальні вікові стосунки від створеної навколо них «міфології», що покладена в основу стійких, здебільшого, на жаль, негативних стереотипів, здатних генерувати конфронтацію. До того ж ці взаємовідносини фактично ніколи не розвивалися самостійно, так би мовити, на рівних, у них завжди втручався сторонній — інонаціо-

нальний, державницький (великоросійський) чинник — політика «поділяй і владарюй», що автоматично в 1917 р. була продовжена більшовицькою партією.

- ¹ Лисняк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Між історією і політикою.— Сучасність, 1973.— С. 90—91.
- ² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— СПб., 1898.— Вып. II.— С. 28—29.
- ³ Порш М. Робітництво України. Нарис по статистиці праці // Записки Укр. наук. товариства у Києві.— Кн. XII.— К., 1912—1913.— С. 11.
- ⁴ Історія робочих Донбасса : В двух томах.— К., 1981.— Т. 1.— С. 36—37.
- ⁵ Металлист.— 1920.— № 8—9.— С. 4.
- ⁶ Павлов М. А. Воспоминания металлурга.— М., 1946.— С. 229.
- ⁷⁻⁸ Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.— С. 120—121.
- ⁹ Устав союза русских рабочих людей.— К., 1907.— С. 3.
- ¹⁰ Киселев Н. И., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 77—78.
- ¹¹ Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні // Укр. іст. журн.— 1992.— № 1.— С. 97.
- ¹² Афонин Ю. В. Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 г.— март 1918 г.): Автореф. на соискание ученой степени канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 11.
- ¹³ Там же.— С. 14.
- ¹⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. I.— С. 126.
- ¹⁵ Русова Софія. Мої спомини.— Львів, 1937.— С. 204—205.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 61—62, 63, 64.
- ¹⁷ Там же.— С. 60.
- ¹⁸ Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920.— Кам'янець; Відень, 1921.— Т. 1.— С. 16.
- ¹⁹ Решодько Л. Михайло Грушевський і Центральна Рада // Вечірній Київ.— 1991.— 22 листоп.
- ²⁰ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 19.
- ²¹ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. II.— С. 106.
- * На цю конференцію прибули представники соціал-демократичних організацій Катеринославської, Полтавської, Київської, Харківської, Одеської, Черкаської, Новоград-Волинської, Московської, Петроградської та інших губерній.
- ²² Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 34.
- ²³ Там же.— С. 35.
- ²⁴ Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень—листопад 1917 р.)— К., 1990.— С. 21.
- ²⁵ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 55—58.
- ²⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Прага, 1942.— Т. 1.— С. 29.
- ²⁷ Вісти з Української Центральної Ради.— 1917.— № 15—16.
- ²⁸ Гриценко А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-ий всеукраїнський робітничий з'їзд 11—14 (24—27) липня 1917 р.)— К., 1992.— Додаток.— С. 1—11.
- ²⁹ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926).— К., 1992.— С. 118.
- ³⁰ Христюк П. Назв. праця.— Т. I.— С. 117.
- ³¹ Цит. за кн.: Субтельний Орест. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 304.
- * З цією метою лідер українських соціал-демократів М. Порш був делегований від УСДРП на IV з'їзд РСДРП.
- ³² Христюк П. Назв. праця.— Т. II.— С. 27.
- ³³ Там же.— С. 28.
- ³⁴ Історія Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 39.
- ³⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 263.
- ³⁶ Дорошенко Д. Война и революция на Украине.— М.; Л., 1930.— С. 85.
- ³⁷ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 197.
- ³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 47; Сучасність (Мюнхен).— 1972.— № 9.— С. 61.
- ³⁹ Родослав.— 1991.— № 2; Вечірній Київ.— 1991.— 4 груд.
- ⁴⁰ Олійник Борис. Два роки в Кремлі.— К., 1992.— С. 104—105.

І. Г. Самарцев (Київ)

Євреї в Україні на початок ХХ ст.

Сучасні дослідження історії національних меншин в Україні, як правило, обертаються в колі проблем національно-культурного буття, політичних рухів. Водночас поза увагою залишаються питання економічної історії. Однак матеріальне життя є першоосновою існування будь-якої цивілізації, визначає суспільну модель, певною мірою формує національну психологію. Тому без аналізу закономірностей економічного життя того чи іншого етносу наші уявлення залишаються на рівні абстрактних міркувань, в кращому разі — описання окремих історичних явищ.

Очевидно, що економічна історія не є лише хронологічним викладом економічних фактів, даних. В цьому питанні найбільш прийнятним є підхід, пропонувавший одним із засновників французької історичної школи «Аналів» Ф. Броделем, який вважав, що «економічна історія світу — це вся історія світу, що розглядається під певним кутом зору: економічним»¹.

Автор статті звертається до проблем економічної історії євреїв в Україні в ХІХ — на початку ХХ ст. Вибір проблеми та історичного періоду обумовлено декількома причинами: по-перше, саме в цей час євреї були однією з найчисленніших етнічних груп в Україні; по-друге, внаслідок специфічних умов розселення, занять євреї значною мірою визначали характер і структуру економіки України; по-третє, економічні чинники призвели до суттєвих зрушень в соціальній структурі єврейства, до появи радикальних політичних рухів, що впливали на загальні суспільні процеси в Україні в цей період. Безумовно, характер і напрями економічної діяльності євреїв зв'язані з формуванням соціальної структури не лише єврейського загалу, а й всього суспільства, і, водночас, характеру міжетнічних стосунків. Наприклад, можна твердити, що «єврейське питання» в Російській імперії виникало саме на економічному ґрунті.

В статті пропонується ретроспективний погляд на походження явищ суспільного життя кінця ХІХ — початку ХХ ст. Автор має на меті не констатацію поодиноких фактів, а виявлення тенденцій, еволюції економічних процесів протягом тривалого періоду. Тому й розмову про деякі проблеми початку ХХ ст. ми починаємо з ХVІІ, навіть з ХVІ століть.

Розселення євреїв в Україні. «Смуга осілості»

Народонаселення — один із суттєвих економічних чинників. Розселення євреїв в Україні відбувалось нерівномірно, так би мовити, хвилями.

Перша хвиля масової еміграції євреїв в Україну почалася після укладення Люблінської унії 1569 року.

Тоді маси євреїв з Польщі вирушили на українські землі, що увійшли до складу Речі Посполитої. На той час економічна діяльність євреїв в Польщі зосереджувалась переважно в торговельно-посередницькій сфері, оренді маєтків, промислів, ремісництві. Безумовно, що це вимагало певного економічного середовища, економічного простору. Нові території відкривали їм нові можливості. Вже на початку ХVІІ ст. в Україні проживало близько 120 тис. євреїв².

Дещо зменшилась чисельність євреїв в Україні в середині ХVІІ ст. За даними різних дослідників під час війни 1648—1654 рр. було знищено декілька десятків тисяч євреїв. Слід додати значну кількість біженців, а також наслідки Зборівського миру 1649 р., за яким євреям

заборонялось перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині. Однак, як відомо, надалі положення багатьох угод між повстанцями і польським урядом не виконувались. Польська шляхта поверталась в свої маєтки, а разом з ними — євреї, матеріальне життя яких було щільно прив'язане до великого феодального господарства.

Вже в середині XVIII ст. на Київщині, Брацлавщині, Поділлі, на Волині мешкало понад 130 тис. євреїв³.

В другій половині XVIII століття починається новий етап розселення євреїв в Україні, пов'язаний з поділами Польщі 1772, 1793, 1795 років.

На цей же час припадають перші спроби урядів Росії й Австрії адміністративно регулювати міграційні потоки. Застосовуються заходи щодо обмеження прав проживання євреїв в одних регіонах і дається дозвіл селитися в інших.

Едиктом 1782 року австрійський імператор Йосиф II дозволив євреям переселятися з Польщі в українські землі, а саме, в Підкарпатську Русь та Буковину.

Цього ж часу в Російській імперії починає формуватися «смуга єврейської осілості».

Ще в 1782 році урядова комісія, яка вивчала причини заворушень в Олонецькій губернії, дійшла висновку, що купці й міщани, які селяться в сільській місцевості, користуються прибутками селян з великими для них утисками. З точки зору економіки того часу це був цілком закономірний процес: посередник-купець прагнув зменшити витрати шляхом оптових закупів у виробника за якомога нижчою ціною. Все це ми можемо спостерігати і в європейській економіці XVI—XVII століть.

Але російський уряд, занепокоєний селянськими заворушеннями, вдався до адміністративних заходів: було видано указ, за яким міщани й купці мали селитися лише в містах. Власне, це обмеження стосувалося всіх міщан без винятку. Але для євреїв, які за законами імперії записувалися в стан міщан, це обмеження стало, так би мовити, загальнонаціональним.

Конкуренція з боку торговців-євреїв, які переселялися в російські міста, викликала відповідну реакцію російських купців. 1790 р. московські купці звернулися до імператриці із скаргою на євреїв, які, мовляв, підривають торгівлю. 21 грудня 1791 року Катерина II видала указ, за яким євреї «не мають ніякого права записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах, а тільки за наказами нашими дозволено їм користуватися правами громадянства й міщанства в Білорусі, а також в Катеринославському намісництві Таврійської області»⁴.

Щоправда, цей указ ще не можна було вважати першим серйозним кроком на шляху обмеження прав євреїв в Російській імперії. Навпаки, положення про непіселення міщан з губернії в губернію стосувалося і неєвреїв. Тому за указом 1791 року для євреїв відкривалися нові території. Так чи інакше, а у такий спосіб наприкінці XVIII — початку XIX століть вперше сформувалася «смуга єврейської осілості», до якої увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Три останні в 1829 та 1835 рр. були виключені з числа територій, в яких євреї могли б селитися.

Згодом «смуга осілості» дещо змінилася, але з самого початку визначалась головна тенденція в переселенській політиці російського уряду щодо євреїв: зосередити єврейське населення переважно в західних регіонах імперії, місцях традиційного розселення, а також в південних регіонах, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого, запобігти проникненню євреїв у гелікоруські губернії.

Незважаючи на положення указу 1791 року стримати розселення євреїв в сільській місцевості не вдавалось. Інтегруючись в іншу господарську систему, євреї зберігали традиційні напрямки діяльності на селі (гуральництво та оренда), що суперечило намірам уряду розвинути землеробство на нових територіях.

На початку ХІХ століття справами євреїв в Російській імперії відав Особливий комітет. З його діяльністю пов'язані перші обмеження прав євреїв, зокрема щодо розселення в сільській місцевості. Не останню роль у висновках комітету відіграла й особиста позиція його голови поета Г. Державіна. В листі до генерал-прокурора Оболянинова він писав: «Важко без гріха й по справедливості когось строго звинувачувати. Селяни пропивають хліб жидам і від цього зазнають нестачу оного...»⁵.

На підставі висновків комітету, 1804 року було видано «Положення для євреїв», за яким євреї в «смузі осілости» позбавлялись права утримувати шинки, брати оренду і протягом трьох років мали переселитись із села до міста, крім тих, хто займається землеробством.

Щоправда, пізніше новий склад Особливого комітету скасував це положення, зазначивши, що все ж таки євреї сприяли економічному розвитку, а причиною злиденного стану селянства було інше.

Нові обмеження прав євреїв пов'язані з періодом правління Миколи І. Стосувалися вони тепер вже розселення євреїв у містах. 1827 року Київський магістрат виселив євреїв за межі міста. 1829 року євреїв виселили з Миколаєва та Севастополя. На початку 40-х років з'являються «гетто» — міські квартали, в яких мали селитися лише євреї. Власне гетто, в Російській імперії почали з'являтися після наказу 1843 року, за яким для «поліційного нагляду» за євреями, які приїздили до міста, засновувались постійні двори. Цього ж року Микола І видав указ про заборону євреям селитися ближче 50 верств до західного державного кордону. Мовляв, єврейське населення в прикордонній смузі живе з контрабанди. За цим указом євреї могли протягом двох років переїхати у внутрішні губернії. Однак протягом 15 років цей указ так і не було виконано.

Нове Положення від 30 травня 1835 року підтвердило «смугу осілости». На Україні — це Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії⁶. Власне, в цьому вигляді, з незначними змінами, «смуга осілости» залишалась аж до 1917 року.

Утворення «смуги осілости» значно вплинуло і на демографічну ситуацію в Україні. В 30-і роки ХІХ століття в українських губерніях Російської імперії мешкало понад 600 тис. євреїв⁷, а в Галичині близько 270 тис.⁸ На той час це становило майже 40 % загальної кількості євреїв, які мешкали в Східній Європі.

В 50—80-і роки єврейське населення в Україні постійно зростало. Так, тільки за 25 років кількість євреїв на Полтавщині збільшилась у 8 разів⁹. Демографічний «стрибок» відбувався не лише через переселення із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий ніж у неєвреїв. Вже в 70-і роки ХІХ ст. регіонами найбільшої концентрації єврейського населення були міста й невеликі містечка Правобережної України. Тут, в селах, євреї становили 15 % мешканців, в містах — 39 %, в містечках — 53 %¹⁰.

На початку 80-х років ХІХ ст. в Україні остаточно сформувалися основні регіони розселення євреїв. В українських губерніях «смуги єврейської осілости» (8 з 15 губерній Російської імперії), а також в Харківській губернії за даними 1880 року мешкало 1 млн. 507 тисяч євреїв — більше половини загальної кількості євреїв в «смузі». Більше всього євреїв нараховувалось в Подільській, Київській та Волинській губерніях — 1 млн. 48 тисяч, де вони становили відповідно 18,7 %, 21

14,9 % загальної кількості населення губернії. Понад 140 тис. євреїв мешкало в Херсонській губернії — 9,5 % від загальної кількості. Єврейське населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та Таврійської губерній нараховувало близько 235 тис. чол. В Харківській губернії, яка не входила в «смугу осілости», мешкало лише 8 тис. євреїв¹¹.

Як бачимо, регіонами найвищої концентрації єврейського населення в Україні були землі, де євреї селилися ще з XVI—XVII століть (Київщина, Волинь, Поділля), а також нові території, прилучені до Російської імперії наприкінці XVIII століття. Економіка нових територій, що ґрунтувалася на великій земельній оренді та торгівлі приморських міст, приваблювала євреїв з Білорусії й Литви.

Внаслідок обмежень щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності формувалася й структура єврейського населення в Україні.

Певною мірою структурні зміни єврейського населення спричинили адміністративні заходи російського уряду за часів Олександра III, який, до речі, і сам особисто нетерпимо ставився до євреїв. «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 року невеликі містечка переіменовувалися в села, містечками визнавалися лише ті, де була міська міщанська управа та в яких стягувався податок з міського майна. На євреїв — мешканців містечок, що перетворювалися на села, поширювалися всі обмеження, про які вже згадувалось.

На початку 80-х років XIX ст. в губернських та повітових містах України мешкало 613 тис. євреїв; в містечках і заштатних містах — близько 60 тис.; в селах — близько 294 тис. євреїв¹². Загалом, єврейське містечко було типовим елементом соціально-економічного життя в Україні. Візьмемо хоча б національний склад повітових й заштатних міст Волинської губернії. Серед мешканців Дубно євреїв було 72 %, Луцька — близько 80 %, Рівного — 68 %, Острога — майже 75 %. Таку ж картину можна було спостерігати й в Київській та Подільській губерніях. А подекуди, як скажімо, в Бердичеві, населення складалося майже виключно з євреїв — понад 86 %¹³.

Якщо ми порівняємо темпи приросту єврейського населення в 1860—1880 рр. та 1880—1897 рр., то за останній період вони зменшились майже вдвічі. Але не будемо забувати, що наприкінці XIX ст. міграційні потоки з північно-західних регіонів затухають і населення зростало переважно за рахунок природного приросту. Протягом 1880—1897 рр. чисельність євреїв в Україні зростає. Так, за переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії мешкало 1 млн. 644 тис. 488 євреїв, що складало 8 % загальної кількості населення¹⁴.

Отже, станом на 1897 рік порівняно з іншими національностями в українських губерніях Російської імперії євреї посідали третє місце — після українців — 20 млн. 650 тис. та росіян — 2 млн. 85 тис.

Зрозуміло, що через обмеження щодо розселення на селі це були переважно мешканці міст. Деяко схожою була й структура єврейського населення в українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії. На початку XX ст. в Східній Галичині нараховувалося майже 660 тис. євреїв (12 % всього населення), лише 5 % яких мешкало на селі. А найвищим в Україні відсоток євреїв щодо загальної кількості населення був в Буковині — 12,86 % (103 тис.)¹⁵.

Отже, загалом на рубежі століть в Україні мешкало близько 2,3 млн. євреїв.

Очевидно, що скупченість на обмеженій території, однібічна спрямованість економічної діяльності спричинили до еміграції євреїв за кордон. Так, в 1880 р. в містах Східної Галичини мешкало 45,6 % євреїв, в 1900 — 40,4 %, в 1910 — 38,5 %¹⁶.

Втім, в 80-х рр. XIX ст. починається еміграція євреїв також і з Російської імперії. Так, за період 1880—1916 рр. за межі Росії щороку

емігрувало в середньому 1660 євреїв¹⁷. Однак її масштаби тоді ще не досягли такого рівня, щоб суттєво впливати на демографічну ситуацію в Україні, яка на цей час була одним з регіонів чи не найвищої концентрації єврейського населення в Європі.

Безумовно, ця специфічна риса певною мірою визначала й характер та структуру економіки України в ХІХ — на початку ХХ століть.

Напрями економічної діяльності.

Соціальна структура єврейського населення в Україні.

Перш ніж аналізувати економічні процеси цього періоду, треба зазначити, що традиційні напрями економічної діяльності єврейського населення в Україні склалися значно раніше. При цьому слід зважити на ту обставину, що до ХVІІІ ст. економіка України була зорієнтована на європейський ринок. Взяти хоча б спеціалізацію сільського господарства, зокрема виробництво збіжжя. Але єврейське населення українських земель, що входили до складу Польщі, зосередило свою діяльність в сфері обміну, посередництва. Слід згадати, що ХVІІ ст. в Західній Європі було, так би мовити, «епохою крамниць», що заміняли собою великі вуличні ринки. В Східній Європі значно зростає кількість дрібних торговців, переважно євреїв, які стають посередниками між оптовиком і споживачем. В Польщі в ХVІІ—ХVІІІ ст. лише мандрівні торговці-євреї взяли на себе 40—50 % торгівлі¹⁸. Це, зрозуміло, відбувалося і в українських землях. Так, Львівський ярмарок в ХVІІ столітті перетворився в один із центрів європейської торгівлі, здебільшого завдяки економічній активності євреїв. Отже, дрібна торгівля ще з ХVІІ століття — головне заняття євреїв в українському місті. Так, наприклад, в середині ХVІІІ століття в Житомирі євреїв-торговців було в 13 разів більше, ніж християн. На початку ХІХ століття на Київщині, Катеринославщині, Полтавщині, Волині, Поділлі, Херсонщині торгівлею займалися понад 80 % євреїв¹⁹.

Було б помилкою вважати, що заняття торгівлею позначалися на матеріальному стані всього єврейського загалу. Скупченість євреїв в містечках «смуги осілості» в кінці ХІХ ст. призвела до «перевантаженості» їх торговцями, які мали мізерний оборот. Так, в Бердичеві мандрівник міг спостерігати єврейські крамнички, в яких жінки торгують по 40—50 та по 70 копійок в день...²⁰. Однак затиснуте кордонами «смуги осілості» й бюрократичними заборонами єврейське населення майже не змінювало напрямків економічної діяльності. Це стосувалося навіть губерній Півдня України, в яких російський уряд заохочував євреїв до землеробства. В Таврійській губернії 90-х років ХІХ ст. торгівлею займалися майже 40 % євреїв²¹.

Єврейська торгівля з більш-менш значним оборотом наприкінці ХІХ ст. проходила еволюцію: з сфери торгівлі речами в сферу посередництва. В цей час значно зростає кількість єврейських комісійних контор, комівояжерів. Але з іншого боку, посередницька діяльність спричинила й дроблення прибутків, що призводило до банкрутств.

Лихварство, пов'язане з виникненням ринку грошей в Європі, ще з ХVІ—ХVІІ ст. було одним із традиційних занять євреїв. Відомо, що послугами євреїв-лихварів користувався не один монарший двір в Європі. До речі, й польські королі свого часу саме через цю обставину сприяли переселенню євреїв з Німеччини в польські землі. В Україні гроші на проценти під заставу давав єврей шинкар і дрібний торговець. Щоправда, згодом фінансова діяльність зосереджувалась в руках лише певного кола.

В Російській імперії з 40-х років ХІХ ст. для євреїв існували обмеження щодо торгівлі нерухомим майном і банківської діяльності. Однак 1860 р. ці обмеження скасували, що сприяло припливу єврейських капіталів в фінансову сферу. В Австро-Угорщині євреї посідали

суттєві позиції в банківській справі, контролюючи провідні банки, зокрема Львівський іпотечний.

Суттєво впливали на характер, напрями й масштаби торговельно-фінансової діяльності євреїв в Російській імперії окремі законодавчі акти.

Ще за Положенням 1835 року євреям-купцям 1-ї та 2-ї гільдій дозволялося тимчасово перебувати за «смугою осілості». А з 1859 р. обмеження щодо постійного мешкання в Києві вже їх не стосувалися.

Зрозуміло, що функціонування нормальної системи торговельно-фінансових відносин відбувалось всупереч бюрократичним заборонам. Тому й влада так чи інакше змушена була враховувати реалії життя. Тим більше, що в умовах поступового становлення загальноросійського ринку торгівля й фінанси були головною складовою розширення сфери обміну. Але, як відомо, характерною ознакою політичної влади в Російській імперії була жорстка адміністративна регламентація суспільних процесів, в тому числі й економічних. Отже, натомість тимчасовим послабленням, лібералізації знову приходили часи реакції.

Ще за висновками діяльності Особливого комітету згідно з «Положенням щодо євреїв» від 31 січня 1804 року євреям заборонялось в губерніях «Малоросійських та Новоросійських мати оренди «понад битими шляхами та в селах»²². Згодом ці заборони скасовувались, але час від часу вводились нові акти. 22 жовтня 1825 року вийшло загальне положення про заборону оренди маєтків євреям, що спричинило до економічної активності євреїв в інших напрямках: оренда млинів, скуповування збіжжя, продаж селянам промислових товарів, гуральництво (незважаючи на заборони). А на підставі законів 1864 та 1867 років євреї позбавлялись прав оренди в селі за винятком шинків, млинів, цукрових та скляних заводів, заснування яких вимагало певних первісних капіталів.

Негативно на розвиток орендних відносин вплинули законодавчі акти, впроваджені згідно з «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 року, які діяли до 1904 року. Підтверджувалась заборона євреям укладати договори оренди за межами міст. Треба згадати, що єврей-орендар ще за часів Польщі завжди був типовою фігурою в українському селі.

Але при цьому він не був зацікавлений в перспективному розвитку продуктивності сільського господарства, намагаючись мати найвищі прибутки за короткий проміжок часу. На підставі оренди відкупщик намагався взяти з селянських господарств якомога більше оброку, залишивши собі частину. Це призводило до розорення частини селянських господарств та виснажування ґрунту. Щоправда, господарювати у такий спосіб євреїв-орендарів змушували як необов'язковість поміщиків у виконанні умов оренди, так і нестабільне політичне життя в Україні, селянські заворушення, першими жертвами яких ставали, як правило, євреї. Тому й орендар не міг розраховувати на перспективу, а відчуття тимчасовості свого становища підштовхувало до саме таких форм господарювання.

З розвитком товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 року, зросла роль крупних орендарів-євреїв, які в свою чергу, здавали землю в оренду селянам. У такий спосіб частина селянських господарств інтегрувалась в систему ринкових відносин. Продукція постійно йшла на ринок, тому що гроші були необхідні для орендної плати, купівлі реманенту тощо. Але це була лише частина селянських господарств.

Незважаючи на згадані законодавчі заборони, практика укладання таємних орендних договорів поміщиків з євреями-орендарями вкорінилася в економічне життя українського села. До того ж це було вигідно поміщикам, які після реформи 1861 року не завжди могли інтегруватися в нову систему економічних відносин і змушені були або

здавати землі в оренду, або й взагалі продавати. Безумовно, такий стан справ відповідав і інтересам орендарів, які інколи мали майже 100 % прибутку. Так, в 1872 році на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв орендували в 914 маєтках 516.958 десятин землі, платили поміщикам 1.509 тис. рублів, прибуток мали 3.600 тис. рублів. На Чернігівщині в 600 маєтках в руках євреїв-орендарів знаходилося 40 % всієї орендної землі. На Полтавщині євреї Журахович орендував 25 тис. десятин землі поміщика Муравйова та 2 тис. Родзянка²³.

Загальна картина економічного життя євреїв в Україні була б неповною, якби ми не зупинились на історії єврейського землеволодіння та землеробства. Саме по собі це явище цікаве і певною мірою унікальне і в світовій економічній історії, тому що такі напрями діяльності були непритаманні єврейському населенню протягом століть.

В Російській імперії ще з 1784 року існували законодавчі норми, що забороняли нехристиянам мати кріпаків-християн. Але дуже часто через підставних осіб укладалися угоди щодо володіння землею з селянами.

Кроком щодо розширення прав землеволодіння були Положення 1804 року, вироблені Особливим комітетом, за яким євреї мали право купувати й продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільнялись від податків. Цими заходами російський уряд сподівався залучити євреїв до хліборобської праці, сприяти їх переселенню в новоросійські степи.

Проте наміри уряду залишалися лише побажанням, тому що спроба залучити євреїв до сфери виробництва на селі суперечила загальній спрямованості, традиціям економічного життя.

З іншого боку, земля як нерухомість цікавила частину єврейського населення, яка вже мала досить значні капітали. До того ж володіння нерухомістю значно підвищувало соціальний статус. Тому як тільки з'явився закон від 14 січня 1857 р., який значно розширив права придбання євреями земельної власності в «смузі осілости», багато євреїв-капіталістів скористувались ним. Так, вже в кінці 50-х років ХІХ ст. київський купець М. Вайнштейн мав в Житомирському повіті понад 18 тис. десятин землі²⁴.

В 1860 р. євреям дозволялося придбати нерухоме майно і в Австро-Угорщині. На західноукраїнських землях починає розвиватися єврейське землеволодіння: лісові площі, пастівні й ральні. На початку ХХ ст. в Східній Галичині великі землевласники-євреї мали вже близько 250 тис. гектарів землі.

На відміну від великого землеволодіння, яке було наслідком об'єктивних економічних процесів, дрібне єврейське землеволодіння в Росії вводилось зверху адміністративними заходами.

26 грудня 1844 року за ініціативою графа Кисильова, міністра державних маєтків, було видано «Положення щодо євреїв-землеробів», яке, до речі, діяло аж до 1917 року. За цим положенням євреям дозволялось переходити в хліборобський стан; надавався наділ — 5—8 гектарів з державних земель, який не можна було продавати в оренду; надавалось право набувати приватної власності, селитися на приватних землях; впроваджувались різні пільги для хліборобів²⁵. 1849 року були утворені спеціальні ошадні і допомогові каси для євреїв-поселенців.

Власне, з початку ХІХ ст. це була друга спроба уряду щодо аграризації євреїв. Перша (після Положення 1804 р.) виявилась невдалою: в 1815 році із 3.141 євреїв, які переселилися на Південь України, більше половини не займалися сільським господарством, а жили з ремесла та дрібної торгівлі²⁶.

Однак, попри об'єктивні реалії, відсутність передумов та традицій землеробської праці російський уряд здійснював досить масштабний експеримент шляхом колонізації земель на Півдні України.

Після кисильовського положення темпи колонізації все ж таки дещо зросли. Якщо в 1826 р. на Херсонщині було 8 єврейських колоній, то в 1847 р.— 15, в яких мешкало 12,5 тис. колоністів. За ревізією 1851 р. на Херсонщині нараховувалось 25 єврейських колоній, а на Катеринославщині — 32²⁷.

Значна частина євреїв ставала колоністами з метою уникнути рекрутського обов'язку, від якого поселенці звільнялися. Щодо успіхів землеробства, то в історичній, мемуарній літературі можна зустріти досить суперечливі свідчення²⁸. Але навіть скептики визнавали, що все ж частина колоністів господарювала вправно. Однак мова йде про друге або третє покоління переселенців. З метою прищепити колоністам навички хліборобства, уряд селив в єврейську колонію одну-дві німецькі родини, яким також надавались значні пільги. Застосовувались і примусові заходи: декілька єврейських господарств приписувались до «повної робочої упряжі» (робоча худоба, реманент).

Але в цілому єврейська колонізація Півдня України йшла дуже мляво. На початку ХХ ст. в землеробських колоніях в «смузі осілости» мешкало 13 тис. єврейських родин (76 тис. чол.). Якщо зважити на загальну кількість євреїв в Україні, це — мізерна цифра.

Однак колонізація мала й інші наслідки: переселенці спрямовували свою діяльність, зважаючи на незаймані багатства краю, близькість великих міст, торгових портів,— напрямку торгівлі й різних промислів, робили у такий спосіб свій внесок в розвиток економіки Півдня України. З часом, в ході промислового розвитку України, який вона переживала в останні десятиріччя ХІХ ст., євреї інтегрувалися і в сферу виробництва. Втім, звичайно, виробнича діяльність, її зачаткові форми існували задовго до промислового перевороту. Однією з досить традиційних форм виробництва у євреїв було ремісництво.

На початку ХІХ століття ремісництвом займалось близько 12 % євреїв, які мешкали в українських губерніях Російської імперії. Порівняно з торгівлею цифра досить скромна. Але з часом вона поволі зростала. Очевидно, що те ж саме єврейське містечко, що на Правобережжі, являло собою досить замкнену економічну систему, не могло б вижити, якби крім посередництва не розвивалися хоча б примітивні форми виробництва. Щоправда, до адміністративних заходів щодо розвитку єврейського ремісництва вдався й російський уряд. 1856 року комітет, що займався переглядом обмежень, зробив висновок: «Клас єврейських ремісників є найкориснішим між їх одновірцями». 1865 року з'явився закон, що дозволив євреям-механікам, майстрам тимчасово жити за межами «смузи осілости». Цього ж року були розроблені правила зарахування до цеху ремісників, які однак були обставлені складними формальностями. Одержати промисловий квиток було досить важко. До того ж ремісниками не визнавались м'ясники, друкарі, візники, тютюнники, наймані ремісничі робітники. А з 1875 р. євреї-ремісники могли торгувати за «смугою осілости» лише продуктами власного виробництва.

В «смузі осілости» серед ремісників переважали кравці й шевці. Досить яскраво змалював картину буття євреїв-ремісників в «смузі осілости» відомий статистик О. Суботін: «Євреї-ремісники, скупчені в місцях постійного мешкання, постійно потребують замовлень і випрошують за свою роботу мізерну платню... Критичний стан місцевих ремісників посилюється ще й тим, що більшість з них не мають постійної роботи. Замовлення, що вони одержують — випадкові і вони вихвачують їх один у одного. Внаслідок цього вони дуже часто не мають ніякої роботи, а, одержавши замовлення, поспішають його виконати і працюють вночі...»²⁹. Середній заробіток ремісника в «смузі осілости» коливався від 4 до 10 рублів на місяць. Наймані ремісничі робітники отримували 2—4 рублі на місяць.

В пошуках ринку замовлень та збуту єврейські ремісники пере-

їжджали у великі міста. Деякі з них з часом мали змогу розширювати виробництво. Так, в кінці ХІХ століття найбільшими кравецькими майстернями в Києві володіли євреї Людмер, Сольцер, Кравець; палітурними майстернями — Зігенфельд, шкіряним виробництвом — Кобець. Щоправда, велика індустрія залишалася поза впливом єврейського капіталу.

На Правобережжі виробництво традиційно було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість й гуральництво. Якщо в цукровій промисловості єврейський капітал вибрав собі лише окремі ніші (Бродські, Гальперіни), то гуральництво протягом століть для євреїв було одним із найприбутковіших промислів.

Ще за часів Речі Посполитої в практику єврейського господарювання вкорінилися відкупи у держави права виробляти горілку — «право пропінацій». В Росії права гуральництва надавалися поміщикам, містам, юридичним особам, які могли здавати гуральні в оренду, але не купцям і міщанам, до яких належали і євреї. 1845 р. євреям було заборонено займатись гуральництвом. Щоправда, цих заборонів, як і багатьох інших, не завжди додержувались, а орендні договори укладались через підставних осіб. 1863 р. обмеження були скасовані. Євреям дозволялося орендувати гуральні в «смузі осілости». Однак в цей час швидко зросла питома вага великих комерційних гуралень, з якими дрібні сільські гуральні при поміщицькому господарстві, тобто ті, що орендувались євреями, не завжди могли конкурувати. Відбувається спад виробництва дрібних гуралень, який тривав протягом 20 років аж до прийняття змін в акцизному законодавстві, що надавали пільги дрібному гуральництву в сільській місцевості. Врешті-решт введення державної монополії спричинило занепад цього напряму економічної діяльності євреїв в українських губерніях Російської імперії.

Незважаючи на значну роль в становленні ринкових відносин, єврейські капітали постійно переходили з рук в руки, не утримувались в руках одного власника більше трьох поколінь. Власне, це спільна риса всіх торговельних капіталів. Чим більше російська економіка індустріалізувалася, тим менше євреї брали участь в великій промисловості, віддаючи перевагу торговельно-посередницькій діяльності. В Російській імперії серед євреїв-торговців лише 10 % забезпечили собі стабільне існування, решта постійно переживала банкрутства. Не останню роль в цьому відігравали й суб'єктивні чинники. Ще з 1890 року в статуті акціонерних товариств і товариств на паях вводились обмеження щодо участі євреїв. Також значно обмежувався доступ в маклери, члени біржових комітетів.

На відміну від Росії, в Австро-Угорщині євреї з успіхом проникли в одну з провідних тоді галузей промисловості — нафтову. На початку ХХ ст. галицькі євреї контролювали близько 1/6 акціонерного капіталу нафтових компаній.

Напрями застосування єврейського капіталу безпосередньо впливали й на формування єврейського пролетаріату. Єврейський робітник здебільшого наймався на єврейське підприємство. А це, як ми вже з'ясували, були невеликі підприємства переробної промисловості. Для ілюстрації можна звернутися до таблиць (див. стор. 28).³⁰

Взагалі ж в промисловості в «смузі осілости» за даними 1897 р. було зайнято близько 1/3 єврейського населення (10 % — робітники, до 20 % кустарі, до 5 % — власники невеликих підприємств, ремісники, які наймали робітників). Сільським господарством займалися 3—4 % євреїв; торгівлею — понад 40 %; знаходились на державній службі та займалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори тощо) — 5 %; наймити, службовці приватних компаній, поденники — близько 5 %; решта — священики, військовослужбовці, а також особи «без певних занять», ряди яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів, що збанкрутували.

Середня кількість робітників (1897 р.)			
	Єврейська фабрика	Неєврейська	фабрика
Південно-Західні губернії	47,7 чол.	понад 250	чол.
Південні губернії	22,2 чол.	понад 360	чол.
Виробництво в тис. крб. (1897 р.)			
	Єврейські заводи	Неєврейські заводи	
Переробні підприємства Південно-Західних губерній	37,7 тис.	52,2	
Металургійні та металообробні підприємства Катеринославської губернії	57,1	257,4	

Отже, на межі століть формувалася соціальна структура єврейського населення в «смузі осілості». Навіть поверховий аналіз, співставлення соціальної структури єврейського населення в Україні з відповідною структурою інших етносів — українців, росіян, поляків свідчить, що вони суттєво відрізнялись. Переважно ці відмінності стосувалися співвідношення участі у виробничій та невиробничій сферах економіки. Непропорційна перевага участі євреїв в невиробничій сфері тягнула за собою цілу низку проблем соціально-політичного змісту, насамперед живили підґрунтя міжетнічних конфліктів. Дуже часто євреї — лихвар, торговець уособлював для українського селянина, російського робітника причини злиденного буття, соціальної несправедливості. Заохочувала ці настрої й офіційна влада, спрямовуючи соціальне незадоволення в вигідне їй річище. Тому не випадково, що саме в Україні створилися в імперії умови діяльності чорносотенних рухів, для яких однією із ідеологічних засад було юдофобство. Щодо погромної діяльності шовіністичних рухів в Україні, то більш докладно вона розглядається в одній із наукових статей автора³¹. Нас же цікавлять економічні наслідки політичної нестабільності, яка спричинила до еміграції євреїв з України, відтоку єврейських капіталів за кордон. Якщо ці процеси майже не позначилися на великій індустрії, що визначала економічний розвиток України в кінці ХІХ — початку ХХ століть, то в окремих галузях, насамперед в торгівлі, відчувались певні зміни. Слід зазначити, що через нерозвиненість українського торгового капіталу, ніші, що утворювались внаслідок відтоку єврейського капіталу, заповнювали купцями-росіянами.

Однак тема еміграції євреїв з України, її історія, сучасний стан, наслідки потребують окремого наукового аналізу.

Звичайно, стаття аж ніяк не вичерпує всіх проблем економічної історії євреїв в Україні, деякі з яких лише намічені. Але й наведені фактичні дані, узагальнення дають підстави зробити певні висновки.

По-перше, в кінці ХІХ — початку ХХ століття економічне життя євреїв в Україні визначалось рядом чинників — географічних, демографічних, історичних і особливо політичних.

По-друге, напрями економічної діяльності євреїв в Україні не завжди формувалися згідно з об'єктивними потребами становлення та розвитку ринкової економіки, а залежали від регламентуючого законодавства державних інститутів Російської імперії та Австро-Угорщини.

По-третє, відчуженість євреїв від політичної влади підштовхувала їх до опанування окремих зон впливу в економіці. Однак диспропорції в співвідношеннях сфери виробництва та обміну на користь останньої призвели до утворення диспропорційної соціальної структури, що стала підґрунтям соціальної нестабільності, міжетнічних конфліктів.

В статті досліджується історія лише економіки, лише в окремий проміжок часу в обмеженому просторі «смуги єврейської осілості», тому й деякі висновки не мають універсального характеру і не можуть

служувати підставою аналізу всесвітньої економічної історії єврейства, чи, принаймні, європейської. Але окремі тенденції — зважаючи на взаємозв'язок суспільних явищ — повторювались і впливали на загальний хід історії.

- ¹ Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.— Т. 3.— М., 1992.— С. 10.
- ² Субтельний О. Історія України.— К., 1991.— С. 100.
- ³ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 7.
- ⁴ Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записки в Государственную Думу.— СПб, 1906.— С. 18.
- ⁵ Там же.— С. 31.
- ⁶ Полное собрание законов.— Т. X.— № 8054.
- ⁷ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838—1863).— К., 1864.— С. 115.
- ⁸ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 11.
- ⁹ Свободный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882—1889 гг.— Вып. 2.— Полтава, 1903.— Сп. 30.
- ¹⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции.— Т. II.— 1878.— С. 178.
- ¹¹ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости.— СПб., 1884.— С. 5—10.
- ¹² Еврейское население...— С. 10—48.
- ¹³ Там же.— С. 10—13, 24, 32.
- ¹⁴ Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— Т. 1.— СПб., 1904.— С. 20.
- ¹⁵ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— Б. м., б. г.— С. 90—91.
- ¹⁶ Там же.— С. 92.
- ¹⁷ Кипер М. Еврейское местечко Украины.— Х., 1930.— С. 8.
- ¹⁸ Бродель Ф. Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.— М., 1988.— С. 62.
- ¹⁹ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 7, 14.
- ²⁰ Суботин А. По черте еврейской оседлости.— СПб., 1883.— С. 29.
- ²¹ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— Б. м., б. г.— С. 112.
- ²² Полное собрание законов...— Т. XXVIII, 9.XII.1804, № 21547.
- ²³ Труды этнографическо-статистической экспедиции.— Т. II.— 1878.— С. 215.
- ²⁴ Моргулис М. К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в западных губерниях.— К., 1865.— С. 20.
- ²⁵ Полн. соб. закон.— Т. XIX.— 1845.— № 18562.
- ²⁶ Мицюк О. Аграризація жидівства.— Прага, 1932.— С. 17.
- ²⁷ Там же.— С. 32.
- ²⁸ Брамсон Л. Поездка в Южно-Русские еврейские колонии.— СПб., 1894;
- ²⁹ Суботин А. По черте еврейской оседлости.— СПб., 1883.
- ³⁰ Там же.— С. 42.
- ³¹ Пасманик Д. С. Судьбы еврейского народа.— С. 117.
- ³¹ Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні // Укр. істор. журнал.— 1992.— № 1.— С. 90—98.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. С. Ганжуров (Київ)

Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики

Нині, коли наша держава переживає складний період свого становлення, набуває особливої ваги неупереджене вивчення історичного досвіду України. Проте саме на цьому етапі, в умовах помітної руйнації системи ціннісних орієнтирів тоталітарної доби і формування нових концептуальних підходів до аналізу суспільних явищ і процесів, на перший план висувається проблема запобігання новим кон'юнктурним оцінкам, хибному збоченню в наукових дослідженнях на угоду тим, хто, як й в минулі часи, хоче видавати бажане за дійсне. Однією з заporук того, щоб кожного року не переписувати чергову «концепцію» історії України, є застосування надійних методів дослідження. Не випадково М. А. Берг зауважував: «Процес історіописання слід розуміти в двох смислах: як процес сприйняття, «дешифровки» і впорядкування досвіду минулого з метою тлумачення його в світі досвіду сучасності та як метод реалізації такої програми»¹.

Багато у чому комплексному розв'язанню цього завдання сприяє кліометрика, спеціальна історична дисципліна, що має на меті формалізацію якісних ознак суспільних явищ і процесів у кількісні показники з наступною інтерпретацією отриманих результатів.

Одним з найважливіших стимулів у поширенні математико-статистичних методів є прагнення дослідників дати більш широке і об'єктивне тлумачення фактів, що містяться в джерелах, зробити аналіз джерел на більш високому науковому рівні, точніше охарактеризувати тенденції та закономірності розвитку історичних явищ й процесів.

Як відомо, обсяг інформації в галузі управління подвоюється кожні 12—15 років, а в архівах — кожні 20—30 років, причому темпи зростання збільшуються². Через це складність, яку відчувають історики при вивченні масових сукупностей текстів як історичних джерел, призводить у разі їхнього неповного опрацювання до чисто ілюстративного підходу, до фрагментарності у висвітленні подій.

В зв'язку з цим набувають особливої ваги кількісні методи аналізу історичних джерел (історичні хроніки, історико-публіцистичні твори, періодична преса, документи різних організацій, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне листування тощо). Звичайно, їх доцільно використовувати поряд із традиційними, чисто описовими методами вивчення джерел. Як зазначає І. Д. Ковальченко, «сильний бік описових методів — їх конкретність і образність, а кількісних — їх глибина і точність»³. Інакше кажучи, якщо кількісні методи виступають дійовим інструментом виявлення певних закономірностей історичних процесів і через це мають велику силу доказовості, описові (в кращому розумінні) методи сприяють ідіографічному відображенню в історичних дослідженнях окремих конкретно-історичних явищ. До речі, за кордоном вже тривалий період досить помітну увагу приділяють застосуванню кількісних методів, розуміючи їхню ефективність. Зокрема, розділ «Контент-аналіз» включений у склад підручників з кількісних методів в історичних дослідженнях. Деякі журнали в США регулярно публікують статті, в яких «контент-аналіз застосовується для вив-

чення змісту історичних джерел»⁴. Незважаючи на вельми обмежений масив оригінальної західної літератури з питань кліометрики, певне уявлення про перспективи цієї спеціальної історичної дисципліни за кордоном дають історіографічні огляди, аналітичні матеріали на зазначену проблематику⁵. Аналіз відповідних джерел свідчить, що діяльність західних істориків дозволила значно збагатити зміст економічної, політичної та соціальної історії, сприяючи створенню умов для подальшого розвитку кліометрики від обґрунтування загальних правил використання математико-статистичних методів до конкретизації їх використання в певних галузях історичного пізнання, таких, як, приміром, «нова історія міста», історія сім'ї і демографічної поведінки, вивчення «колективних біографій» різних соціальних, професійних і етнічних груп населення тощо⁶.

Що стосується східних істориків-кліометристів, то вони здебільшого застосовували кількісні методи в дослідженні джерел, котрі відкривали особливості аграрної історії Росії, оскільки саме в цій галузі є найбільше дискусійних питань, котрі можна було розв'язати завдяки вдосконаленню кількісних методів опрацювання нових комплексів джерел. Зокрема І. Д. Ковальченко, вивчаючи систему експлуатації російських кріпаків, відзначив, що без математичних методів було б неможливо здійснити зрівняльний аналіз факторів розвитку землеробства і соціально-економічних відносин в російських селах першої половини XIX ст. Визначивши за допомогою коефіцієнта лінійної кореляції залежність продуктивності різних категорій кріпаків у 40—50-х рр. XIX ст. від інтенсивності їхньої експлуатації, І. Д. Ковальченко зробив висновок про те, що розвиток кріпацького господарства у першій половині XIX ст. було обумовлено передусім розміром феодалної ренти⁶.

Методика використання кількісних методів у зазначеній галузі, започаткована цим вченим, набула помітного поширення серед істориків. Так Ю. П. Бокарев зробив вдалу спробу простежити динаміку співвідношення розвитку промисловості і сільського господарства Росії в середині 20-х рр. XX ст. Для з'ясування багатьох аспектів взаємовідносин промисловості і сільського господарства автор вдало використав математичні методи. В результаті всебічного вивчення бюджетів сільського господарства, обстежень промислової документації, інших джерел він дійшов висновку, що диспропорція між розвитком сільського господарства і промисловістю виникла в результаті розпорошеності сільського господарства⁷.

Посилений інтерес істориків-аграрників до проблеми використання математичних методів, широке обговорення цієї проблеми відкалося й в матеріалах відповідних наукових конференцій. Так, наприклад, на XIX сесії Міжреспубліканського симпозіуму з питань аграрної історії Східної Європи (Кишинів, 1976 р.) було представлено понад 10 доповідей і повідомлень, в яких математичні методи дозволили отримати важливі історичні висновки: це свідчило про те, що вони посіли в арсеналі історика помітне місце⁸.

Аналіз відповідної галузевої літератури з питань застосування кількісних методів при дослідженні історичних джерел⁹ свідчить, що помітне місце в арсеналі кліометристів належить контент-аналізу як вельми ефективному прийому підвищення інформативної віддачі історичного джерела. Проблемі використання зазначеного методу в історичній науці присвячений чималий масив літератури, в якому містяться як публікації із власне методики контент-аналізу¹⁰, так і роботи, підготовлені за результатами використання цього методу в конкретних дослідженнях¹¹. Звичайно, що в процесі його використання науковці не тільки опрацьовують отримані результати, а й прагнуть також до вдосконалення методики та до упорядкування понятійного змісту, конкретизації сутності цього методу. Л. Д. Дергачова, посилаючись

на методичні розробки новосибірських фахівців у галузі соціології, розглядає «контент-аналіз як метод формалізованого спостереження і статистичних процедур при аналізі масових сукупностей текстів»¹². Це визначення в принципі не викликає заперечень, хоча з боку сутнісної конкретизації у даній редакції нічим не відрізняється від, наприклад, кореляційного методу. Це пояснюється тим, що у представленому формулюванні не зафіксовані основні функціональні ознаки контент-аналізу, механізм його реалізації на практиці.

З огляду на це заслуговує на увагу стисле визначення техніки застосування методу контент-аналіз до матеріалів преси, зроблене Л. І. Буряк, яка зазначає, що «процедура цього методу полягає у розбивці тексту на окремі змістові одиниці рахунку і в наступному визначенні площі, що вони займають». На думку дослідниці, основним ланцюгом є складання категоріальної схеми, що віддзеркалює основні аспекти проблеми, визначення одиниці обчислення для наступного опрацювання формалізованого масиву інформації на ЕОМ з метою наукової інтерпретації отриманих результатів¹³.

Що стосується визначення самої сутності контент-аналізу в найбільш узагальненому вигляді, то він в принципі дійсно полягає у підрахунках певних ознак джерела, котрі мають відбивати суттєві якості його змісту¹⁴. У такому разі якість тексту стає вимірюваною, доступною для точних обчислювальних операцій. Контент-аналіз застосовують переважно при наявності великого за обсягом і несистематизованого матеріалу, коли його безпосереднє використання ускладнено. Такий підхід корисний в тих випадках, коли категорії, важливі для цілей дослідника, характеризуються частотністю появи у текстах, що вивчаються.

На першому етапі контент-аналізу складають список (перелік) символів (первинних понять), що цікавлять дослідника, а потім вводять категорії — більші за обсягом змістовні одиниці, що являють собою класи символів. Індикатори (символи) за своїм характером можуть бути неоднорідними: окремі слова чи словосполучення, які відносяться до теми, терміни, імена людей, назви організацій, географічні назви, згадки подій тощо. При вивченні текстів, пов'язаних, наприклад, з політичними проблемами, змістовні одиниці можуть включати внутрішні й зовнішні міжнародні події, осіб, котрі є їхніми учасниками і ініціаторами, відношення до подій в термінах: «за — проти», «вигідно — не вигідно», «добре — погано» і т. п.; спосіб досягнення мети (переконання, примус, економічний тиск, моральний чи політичний вплив); характеристики соціальних прошарків, суспільних груп тощо. Суттєвими характеристиками в контент-аналізі є поряд з врахуванням частотності змістовних одиниць також й відношення до цих одиниць комунікаторів (знак висловлювання).

Характеризуючи можливості контент-аналізу, варто зазначити, що широке розповсюдження цей метод отримав у дослідженнях двох типів:

1 — співставлення текстів одного автора (чи, наприклад, однієї організації, друкованого органу), що відносяться до різного часу, з метою виявлення тенденцій до змін поглядів, позицій респондента;

2 — співставлення текстів, що належать різним авторам (організаціям, друкованим органам тощо) з метою виявлення різниць, що властиві цим текстам.

У працях, пов'язаних із застосуванням контент-аналізу, містяться різні оцінки рівня об'єктивності таких досліджень¹⁵. Проте, безумовно, перевагою контент-аналізу є відтворюваність результатів, отриманих на його основі. Адже, якщо історик зафіксував набір змістовних одиниць тексту, то висновки, що він їх отримав у процесі роботи, можуть бути перевірені на основі частотних даних, видобутих із тексту. У цьому плані контент-аналіз вигідно відрізняється від ілюстративно-

го підходу, коли дослідник підтверджує свою точку зору звичайними витягами з тексту.

Звичайно, висновки, одержані за допомогою контент-аналізу, можуть бути й помилковими — вони багато у чому визначаються підходом історика до формування набору змістовних одиниць тексту. Проте, як свідчить практика, цей метод, який забезпечує інтерпретацію кількісних показників у якісні ознаки, дає можливість отримати історичну значною мірою неупереджену інформацію. В зв'язку з цим заслуговує на увагу вельми цікавий й конструктивний варіант адаптації методик контент-аналізу до потреб завдань вивчення історичних джерел, що викладається в праці Д. В. Деопіка¹⁶. Як зазначає цей автор, головна проблема полягає у тому, що рахувати і як рахувати. Адже необхідно привести фактичний матеріал, надзвичайно багатоаспектний, до суми якостей, котрі можна кількісно співставляти.

Як основну змістовну одиницю тексту стародавнього китайського рукопису «Чунцю» Д. В. Деопік визначив «найпростішу подію» (н. п.), котра характеризується через поняття «дія». З літопису «Чунцю» були виписані усі види «дій», що склали 64 н. п. Найбільш масовими виявилися 20 н. п., оскільки саме на них припадає понад 90 % згадок н. п. Результати аналізу щодо частотності «найпростіших подій», які згадувалися в тексті, були наглядно представлені у вигляді таблиці, котрі дозволяли визначити як стабільні в часі, так й еволюціонізуючі явища, що розкривали в основному різні політичні події. Контент-аналіз дозволив, фіксуючи чисельні «дрібні» факти, простежити окремі тенденції з історії китайського суспільства досліджуваного періоду.

Цікаві результати в галузі соціально-економічної історії Росії XVIII—XIX ст. за допомогою контент-аналізу отримані Б. М. Миرونим¹⁷. На основі ґрунтовного ознайомлення з матеріалами про торгівлю по відповідях на господарські анкети, а також з топографічними і математичними описами губерній XVIII—XIX ст. він склав програму систематизації й формалізації первинних даних, котра мала вигляд описуваного листа чи анкети. Результати аналізу частот зустрічаємості визначених категорій за 24 питаннями анкети, підраховані за матеріалами понад 4000 ярмарків, зведені Б. М. Мироним у таблиці, котрі детально розкривають структуру торгівлі Росії у зазначений період.

Цікавий підхід щодо визначення символів-інформантів як сигнальних одиниць формалізації якісних ознак тексту запропоновані Л. М. Брагиною. Авторка дослідила позиції авторів філософських трактатів епохи Відродження при визначенні змісту основних етичних категорій¹⁸. Оригінальність авторського прийому полягала у тому, що «виявлені в тексті етичні терміни із зазначенням частоти їхнього вживання утворюють частотний словник»¹⁹. Досліджувалися тексти двох філософських трактатів. За допомогою групування були отримані 38 змістовні одиниці для першого трактату і 50 — для другого. Частотність використання цих термінів коливалася від 6 до 190 для першого трактату і від 6 до 429 — для другого. В першому «Про справжнє благородство» були визначені головні терміни — «благородство» та «добродесність», частотність зустрічаємості яких виявлялася найбільшою. У другому трактаті «Про звичаї» найбільшою частотністю відзначалися терміни «добродесність» та «щастя». Щоб з'ясувати, який зміст вкладали гуманісти XV ст. у ці головні етичні категорії, Л. М. Брагіна ввела розгляд частотності спільного використання пари термінів у рамках контексту. З цією метою вона визначила межі контексту. Виходячи з особливостей трактату, такі межі охоплювали 3 фрази — одну фразу до і одну фразу після тієї фрази, де використовувався головний термін. Таким чином, спільне використання пари термінів фіксувалося виключно у контексті трьох фраз. В процесі дослідження з'ясувалося, що, наприклад, у розмірковуваннях автора трактату про зміст «благородства» переважають поняття: добродесність, діяльність, походження,

знання, товариство, гідність, розум. Відповідні висновки одержані й для решти головних термінів обох трактатів.

Відомо, що вельми ефективним в опрацюванні масових джерел є контент-аналіз у дослідженні матеріалів преси. Адже саме із завдань вивчення змісту масової комунікації й виник контент-аналіз. Проблемам застосування цього методу до матеріалів газетної періодики присвячені роботи Л. І. Буряк, Л. Д. Дергачової, В. П. Коцура, В. М. Мазиріна та інших істориків²⁰.

Джерелознавча практика свідчить, що замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фейлетони різняться не тільки певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням різних шарів інформації. Вивчення споріднених явищ й процесів на різних рівнях публіцистичних жанрів дозволяє виявити внутрішній взаємозв'язок між первинною й вторинною інформацією, що міститься в публікаціях. Розв'язання цього завдання забезпечує зрівняльна типовість, однорідність та повторюваність газетної інформації. Визначаючи сутність такої риси, як повторюваність, Л. Д. Дергачова характеризує її «як традиційність рядка тем, наявність в періодичних органах постійних розділів і рубрик... застосування деяких жанрів у розкритті певної тематики»²¹.

Різноманітність матеріалів преси робить актуальним їх аналіз з точки зору наявності в них неприхованої і латентної інформації. Перший тип інформації переважає передусім в аналітичних жанрах: замітці, кореспонденції, звіту, які найбільш насичені фактами. Другий — в синтетичних, в першу чергу — статтях, інтерв'ю. Як вважає М. Я. Варшавчик, статті викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації — «мотивами і метою публікації, концепцією автора і газети»²².

Зрозуміло, що реалізація цих завдань неможлива без застосування до газетних джерел методу контент-аналіз, що дозволяє розкривати якісні ознаки не лише окремих джерел, а й їхніх тематично споріднених сукупностей. Саме на цьому наголошується в роботі І. Д. Архангельської, котра, критикуючи ілюстративний підхід до вивчення періодики, підкреслює важливість формалізовано-системного аналізу публікацій²³.

При розробці методики джерелознавчого вивчення матеріалів «Торгово-промислової газети» за 1910—1914 рр. І. Д. Архангельська за змістовну одиницю обрала конкретну проблему, а за одиницю рахунку частотності її зустрічаємості, котра може слугувати показником вагомості проблеми з точки зору друкованого органу, а, відповідно, й охарактеризувати його позицію щодо даного питання. В результаті опрацювання в тексті було виявлено понад 30 проблем, зокрема інформації про торговельні зв'язки Росії з Німеччиною, законопроекти і реформи, їх підготовка та обговорення, фінансові проблеми Росії тощо. Для кожного матеріалу «Торгово-промислової газети» була складена первинна картка обліку інформації, в якій фіксувалися категорії аналізу: дата, рубрика, назва інформації, автор. Водночас спеціальним індексом позначалася проблема, до якої належав матеріал, а також індекс спорідненої проблеми. Відправним моментом другого етапу формалізації газетної інформації стало визначення стислого змісту статті. В процесі «розшифровки», інтерпретації формалізованих даних використовувався комплекс прийомів, який в практиці отримав назву методу джерелознавчої критики.

Наукова доцільність використання цього методу обумовлюється тим, що він дозволяє отримати й відповідним чином проаналізувати не окремі факти, а оптимальну їхню сукупність. На відміну від вельми обмежених можливостей «внутрішньої» і «зовнішньої» критики, що зосереджуються в принципі на вивченні окремих джерел, кожний з яких може дати досліднику лише фрагментарний науковий факт, аналітико-синтетична критика обумовлює якісно новий етап у комплексно-

му дослідженні джерел. Як вважає М. Я. Варшавчик, уся структура джерелознавчої критики складається з «аналітичної, що має об'єктом окремі джерела і мету — отримання окремих фактів, і синтетичної, що має об'єктом комплекси джерел і мету — отримання сукупності фактів»²⁴. Ключовим питанням аналітичної критики є оцінка достовірності, повноти і, таким чином, об'єктивної наукової цінності джерела. В зв'язку з цим актуалізується проблема відображення історичного явища, що мало місце в дійсності, і рівень об'єктивності відображення цього явища в публікації. Розв'язання цього завдання залежить й від з'ясування рівня повноти джерела, ступеня проникнення в сутнісну глибину явища автором публікації. Таким чином, головною ознакою повноти джерела вважається при аналізі газетних публікацій відображення суттєвих рис описуваних подій. При визначенні таких рис використовуються й методи, запозичені в галузі інформатики, суть яких полягає у методиці виділення в тексті релевантної (конкретної) і нерелевантної (супутньої) інформації²⁵. Пропорційне співвідношення цих видів інформації значною мірою забезпечує повноту джерела. В дійсності, як відомо, повнота й правдивість інформації нероздільно пов'язані.

Проте в практиці досліджень історичних джерел поряд із основною проблемою виявлення якісних ознак й підвищення інформаційної віддачі джерела за допомогою кількісних методів, зокрема контент-аналізу, історикам часто доводиться вирішувати питання, пов'язані із атрибуцією різних джерел. В сучасній історіографії останніх років у пошуках шляхів виявлення об'єктивних критеріїв авторського стилю творів став помітним внесок істориків, що використовували з цією метою кількісні методи. Цій проблемі присвячені спеціальні публікації²⁶.

Достатньою ґрунтовною працею, що мала на меті довести доцільність методики формалізованої фіксації авторських особливостей в різних текстах, є, наприклад, робота Л. І. Бородкіна, Л. В. Мілова, Л. Ю. Морозової²⁷. За одиницю обчислення й формалізації змісту текстів, що досліджувалися, автори обрали найбільш характерні слова, конкретні словосполучення, специфічні мовні конструкції. В процесі підготовки текстів для відповідного опрацювання автори визначили основні етапи своєї програми: обрали систему граматичних класів, що достатньо детально описувала граматичні особливості мови періоду, що вивчається; прокодували послідовність слів тексту, що аналізується, у послідовність відповідних позначень граматичних класів. В основу цієї методики атрибуції давньоруських текстів була покладена гіпотеза про те, що стиль автора виявляється в його звичці до певних граматичних зв'язків, частотність яких в тексті є високою. Також враховувалася й та обставина, що внаслідок досить поширеного у той час втручання у давні тексти переписувачів, редакторів, присутність в авторських текстах традиційних конструкцій, пов'язаних із тогочасним літературним етикетом тощо, частина граматичних зв'язків із високими показниками частотності буде підвищувати питому вагу так званих «неавторських елементів» у тексті.

В результаті застосування вдалої методики контент-аналізу до текстів з метою їхньої атрибуції було зроблено переконливу інтерпретацію отриманих на ЕОМ даних. Це був один з чисельних прикладів застосування машинної обробки бази даних. Проте, звичайно, не варто ототожнювати процес опрацювання вхідної інформації із власне методикою кількісних методів дослідження історичних джерел. Водночас роль ЕОМ при застосуванні контент-аналізу до текстів може бути вельми суттєвою при реалізації деяких особливостей цього методу:

І — визначення частотності зустрічаємості термінів у тексті (в тих випадках, коли вони є змістовними одиницями-категоріями). До речі, перший аспект, на думку деяких дослідників, є основним для визначення сутності контент-аналізу. Зокрема, В. М. Мазирін зазначає, що «плідним напрямом дослідження масової комунікації є кількісний й

якісний аналіз символів-інформантів як первинних ознак змісту. Цей напрям дістав назву «контент-аналіз»²⁸; 2 — визначення частотності зустрічаємості категорій, що охоплюють групи термінів (у тих випадках, коли контекст не впливає на ідентифікацію категорій, наприклад терміни — географічні назви, а категорія відповідає групі таких назв); 3 — формування дослідником змістовних одиниць-категорій. ЕОМ може розпечатати алфавітний список всієї лексики разом із контекстом (групою, що складається із кількох слів); 4 — опрацювання отриманих частотних даних за допомогою набору програм статистичного аналізу.

Отже, контент-аналіз передбачає при дослідженні історичних джерел використання комбінаторної методики. Розкриваючи відмінності традиційного (описового) методу аналізу джерел, Т. Л. Мойсеєнко вважає його «сутнісно-змістовним» на протигагу «формально-кількісному аналізу»²⁹. Насправді, як вважає І. Д. Ковальченко, «фактично в науковому дослідженні має місце чи сутнісно-описовий, чи сутнісно-кількісний аналіз. Ніякого чистого якісного або самостійного описового чи кількісного аналізу не існує. Може бути лише єдність у зазначеному співвідношенні»³⁰.

В зв'язку з цим набуває актуальності такий важливий метод визначення якісних ознак тих чи інших об'єктів при аналізі історичних джерел, як прийом «експертних оцінок»³¹. Його сутність полягає у тому, що на основі змістовного аналізу виявляється певна кількісна градація інтенсивності відповідної якості. Після цього кожному ступеню цієї градації надається числове значення у вигляді балів, котрі повинні відбивати ступінь різниці інтенсивності властивостей на певному рівні. «Експертні оцінки» все більш широко застосовуються в різних галузях людської діяльності. При науковому дослідженні явищ суспільного життя «експертні оцінки» досить помітно використовуються у галузі конкретно-соціологічних досліджень³². На жаль, в історичній науці вимірювання складних якісних ознак шляхом таких оцінок ще не набуло належного поширення. А між тим при всій його обмеженості воно дозволяє значно поглибити аналіз історичних явищ й процесів. Це переконливо доводить І. Д. Ковальченко, розглядаючи, як приклад, рівень класової боротьби робітників (умовний варіант)³³. Він зазначає, що за загальною інтенсивністю виступи робітників можна розподілити на ряд категорій. Наприклад, класифікація виступів: 1 — дуже слабкі; 2 — слабкі; 3 — слабо-помірні; 4 — помірні; 5 — помірно-сильні; 6 — сильні; 7 — дуже сильні. Такою буде якісна, а саме порядкова шкала оцінок. Для спеціалістів в галузі робітничого руху не буде важко класифікувати виступи робітників за цією шкалою.

Складніше розв'язати питання про кількісну, бальну оцінку вказаних ступенів інтенсивності виступів робітників. Основна проблема полягає тут у визначенні кількісного інтервалу між нижчим і вищим рівнями інтенсивності властивості, що вивчається. Він завжди буде мати приблизний характер. Але й при цьому введення бальних оцінок має сенс, оскільки відкривається шлях до кількісної оцінки різних якостей. Зрозуміло, що, наприклад, різниця в інтенсивності боротьби робітників у двох виступах, з яких одне було «дуже слабким», а інше «дуже сильним», стане більш наявною, якщо ця інтенсивність у першому випадку буде оцінена в 1, а у другому в 7 балів.

Це, звичайно, найпростіший підхід до «експертної оцінки» інтенсивності складних якісних властивостей історичних об'єктів і явищ. Більш складним, але точним буде підхід, що заснований на «експертній оцінці» складових компонентів комплексних якісних ознак. Для цього складні властивості, що характеризуються цими ознаками, на першому етапі мають бути розділені на більш прості складові. Після цього кожна з цих частин отримує бальну оцінку, а сума балів буде інтегральним кількісним показником інтенсивності виявлення складної якісної властивості.

Проте, як вже зазначалося, нехтування прийомом «експертних оцінок» при використанні контент-аналізу до історичних джерел суттєво знижує конкретність отриманих результатів, як, приміром, це мало місце у відсутності вимірюваних ознак у таких складових структурах політичної ситуації, як «соціальний об'єкт», «ліберальна політична позиція» тощо в одному із сучасних досліджень матеріалів преси³⁴.

Дуже важливою проблемою, котру не можна обминути при висвітленні методики контент-аналізу, є питання про попередню підготовку історичних джерел для аналітико-синтетичної критики. Йдеться передусім про механізм здійснення вибірки. Адже практично завжди в дослідницькій роботі історика доводиться визначати коло джерел, що мають аналізуватися, у двох напрямках: по-перше, як на основі небагатьох даних, які збереглися, отримати широку й достовірну історичну картину; чи, навпаки, по-друге, як з величезного масиву джерел відібрати мінімальну кількість даних, за допомогою яких можна робити висновок про історичне явище, об'єкт в цілому. Обидві проблеми задовільно вирішуються за допомогою вельми ефективного методу вибірки. Це питання є предметом спеціальних досліджень науковців³⁵. Щоправда, у фаховій літературі не завжди чітко розмежовуються сутність кількісних методів і зміст методу вибірки, що створює необхідні статистико-кількісні передумови для власне застосування кількісного методу. З огляду на це не можна погодитись із думкою Т. І. Славко, котра розглядає вибірку в одному логічному ланцюзі із різними видами кількісних методів аналізу джерел³⁶. Проте, як відомо, про терміни не сперечаються, про них домовляються. Незважаючи на окремі розбіжності у визначенні сутнісно-понятійного змісту вибірки, цей метод має вельми широку практику в плані її застосування щодо історичних джерел.

Для того, щоб часткове обстеження можна було б вважати застосуванням вибіркового методу дослідження в математико-статистичному розумінні цього терміну, необхідне дотримання однієї умови. А саме: об'єкти для часткового обстеження мають бути обрані випадково, тобто за жеребом чи в силу природніх умов, що склалися. При поширенні результатів вибіркового дослідження на це явище, що вивчається, дослідник робить помилку, так звану похибку репрезентативності. Але передбачити величину цієї похибки можливо, якщо вона являє собою випадкову похибку. А випадковою вона може бути тоді, коли об'єкти до вибірки потрапляють випадково. Вибірка лише тоді вважається випадковою, коли формується з генеральної сукупності таким чином, щоб кожний член такої сукупності мав рівний шанс бути відібраним.

Забезпечити випадковість вибірки, якщо історик здійснює відбір даних з великої сукупності відомостей, можна за допомогою жеребкування чи таблиці великих чисел. Також можуть бути використані й інші методи відбору: механічний, типовий (районований) і серійний. Досить докладно методика зазначених методів викладається, зокрема, Г. Д. Ізмєтьєвою³⁷. Як приклад використання вибірки при опрацюванні великих масивів історичних джерел, автор даної публікації наводить власні розрахунки, що він їх робить при аналізі матеріалів республіканської преси 1956—1964 рр.

При підготовці масиву газетних публікацій для джерелознавчого аналізу автор прагнув розв'язати такі питання. По-перше, забезпечити опрацювання переважної більшості центральних республіканських газет, по-друге, забезпечити максимально можливе представництво місцевої преси як такої, що містить в основному первинну інформацію. Визначаючи вибірку сукупність газетних джерел, автор виходив з того, що загальна кількість газет, з одного боку, та арифметична сукупність номерів цих видань у республіканському масштабі, з другого, обумовлює необхідність застосування двофазного відбору.

З огляду на те, що у фаховій літературі 10 % вибірка при генеральній сукупності понад 1 тис. одиниць вважається достатньо репрезентативною³⁸, вибіркова сукупність назв республіканських газет становить 200 одиниць (згідно з методикою направленої вибірки 12 республіканських, 23 обласні, 65 міських, районних, 100 назв багатотиражних газет. З метою кінцевої перевірки репрезентативності вибірки суцільному аналізу піддана «Радянська Україна», і через це її інформаційний масив вибірки не підлягав). В результаті відповідно зменшилася кількість номерів до 80 тис. одиниць. Після цього було здійснено перехід до другого етапу двофазного відбору, використовуючи для визначення вибіркової сукупності кількості номерів таблицю достатньо великих чисел³⁹. Чисельність вибірки, що робилася у такий спосіб, залежала від величини ймовірності (P), з якої робилося припущення про ступінь надійності матеріалу, і від величини припускаємої похибки (T прип.). З таблиці достатньо великих чисел була обрана найбільш представницька для інформаційного масиву сукупність (Π). Отже, мали $\Pi = 27\,069$ при $P = 0,999$, T прип. = 0,01. Це означає, що при вивченні вибірки в 27 тис. одиниць у 999 випадках з 1 тис. похибка не буде перевищувати 0,01 і лише в 1 випадку з 1 тис. можуть траплятися великі похибки. При визначенні вибіркової сукупності у кількості 27 тис. одиниць був також здійснений пропорційно-диференційований відбір однорідних інформаційних масивів за масштабом видання у відповідному відсотковому співвідношенні до генеральної сукупності: — республіканські газети 540 од. (2 %); — обласні 2,430 од. (9 %); — міські районні 18,360 од. (68 %); — багатотиражні 5,670 од. (21 %).

За алфавітною побудовою відповідно до питомої ваги кожної назви газети в загальному інформаційному масиві жеребкуванням нараховане кількісне представництво кожної із 200 газет у вибірковій сукупності. Отже, визначаючи репрезентативність вибірки, автор керувався, по-перше, тим, що всі одиниці генеральної сукупності мали рівний шанс потрапити у вибірку, по-друге, виходив із однорідності інформаційного масиву для джерелознавчого аналізу, по-третє, користувався методом механічного відбору, що гарантував необхідну випадковість вибіркової сукупності.

Отримані дані при аналізі вибіркової сукупності матеріалів республіканської преси, що відбивали зміни у політичному, соціальному, економічному, культурному житті в Україні у зазначений період, при співставленні з результатами суцільного аналізу газетних матеріалів «Радянської України» доводять ефективність обраного методу вибірки джерел для контент-аналізу.

Обмежений обсяг статті не дозволяє, звичайно, більш докладно, залучаючи для зразка різноманітні приклади використання контент-аналізу в дослідженні історичних джерел, розкрити методику цього найбільш поширеного кількісного методу. Більш докладно цю проблему можна опрацювати, використовуючи, зокрема, відповідну фахову літературу, що згадується у даній публікації. Подальше освоєння кількісних методів можливе при самостійній роботі, причому не стільки з підручниками математики та статистики, скільки з конкретним історичним матеріалом, для аналізу якого використовуються математичні методи. Це, в принципі, під силу будь-якому історикові. До того ж у застосуванні кількісних методів в історії багато цікавого, бо кліометрика — це одна з порівняно нових галузей історичної науки.

¹ Берг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М., 1987. — С. 12.

² Славко Т. И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. — М., 1981. — С. 3.

³ Количественные методы в исторических исследованиях. — М., 1984. — С. 22.

⁴ Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. — М., 1986. — С. 148.

- ⁵ Бородкин Л. И., Соколов А. И. История и изучение социальных процессов (Об использовании массовых источников и количественных методов их анализа в новейшей зарубежной историографии) // История СССР, 1983, № 1; Количественные методы в зарубежной исторической науке (Историография 70—80-х гг.) под ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1988; Сивачев Н. В. На 89-м ежегодном съезде Американской исторической ассоциации // Вопросы истории, 1975, № 6; Селунская Н. Б. «Количественная история» в США: итоги, проблемы, дискуссии // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.— та ін.
- ⁶ Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в.— М., 1967.
- ⁷ Бокарев Ю. П. Крестьянское хозяйство и развитие промышленности советской России в середине 20-х годов XX в. // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.
- ⁸ Славко Т. И. Указ. соч.— С. 9.
- ⁹ Математические методы в социально-экономических и археографических исследованиях.— М., 1981; Методы количественного анализа нарративных источников.— М., 1983; Гусейнова А. С. Опыт имитационного моделирования исторических процессов.— М., 1984; Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Современные методы изучения источников.— М., 1987; Проблемы применения количественных методов анализа и классификация источников.— Днепропетровск, 1988; Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях.— М., 1989; Пашевский А. А. Математические методы в исторических исследованиях.— Краснодар, 1989; Миرون Б. Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях.— Л., 1991.
- * В Західній Європі, США активно функціонують великі національні центри, що координують діяльність істориків-кліометристів: Асоціація соціальної наукової історії, Комітет по кількісним даним Американської історичної асоціації і Міжуніверситетський консорціум політичних і соціальних досліджень при Мічиганському університеті в США, Група по вивченню дослідження історії населення і соціальної структури при Кембріджському університеті в Великобританії, Комісія по застосуванню кількісних методів в історичних і соціальних дослідженнях в Німеччині, Центр вивчення документів за допомогою ЕОМ при Католицькому університеті в Лувені в Бельгії та ін.
- ¹⁰ Методологические и методические проблемы контент-анализа.— М., Л., 1973; Проблемы контент-анализа в социологии.— Новосибирск, 1970; Ядов В. А. Социологические исследования. Методика, программа, методы.— М., 1972; Алексеев А. Н. Контент-анализ, его задачи, объекты и средства // Социология культуры.— № 1.— М., Л., 1974 та ін.
- ¹¹ Литюшин Ю. И., Оленина Ж. А., Устинов В. А. Опыт использования контент-анализа в практике партийной работы // Социологические исследования, 1978.— № 1; Казюров В. Н., Сагаенко Г. И. Контент-анализ аттестационных характеристик как метод изучения нормативных требований к инженерам в организации // Социологические исследования, 1977.— № 1; Максимов В. В. Применение контент-анализа для исследования научных отношений // Методологические и методические проблемы контент-анализа.— М., Л., 1973, вып. 3; Хайтун С. Д. Наукометрия: состояние и перспективы.— М., 1983 та ін.
- ¹² Дергачева Л. Д. Периодическая печать как массовый источник // Массовые источники по истории советского рабочего класса / Редкол.: И. Д. Ковальченко (отв. ред.) и др.— М., 1982.— С. 159.
- ¹³ Буряк Л. И. Периодическая печать как источник изучения деятельности Коммунистической партии по патриотическому воспитанию советских людей в годы Великой Отечественной войны. Автореф. дис. канд. ист. наук.— К., 1985.— С. 13—14.
- ¹⁴ Рабочая книга социолога.— М., 1976.— С. 326.
- ¹⁵ Соковнин В. М. Об объективности исследования в контент-анализе // Методологические и методические проблемы контент-анализа.— М., 1973.
- ¹⁶ Деопик Д. В. Опыт количественного анализа древней восточной летописи «Чунцю» // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.
- ¹⁷ Миرون Б. Н. Формализация и генерализация содержания массовых исторических источников (на материалах анкеты о ярмарках 1779 г.) // Вспомогательные исторические дисциплины. Вып. XIII.— Л., 1981; Мирон Б. Н. Внутренний рынок в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.— Л., 1981.
- ¹⁸ Брагина Л. М. Методика количественного анализа философских трактатов эпохи Возрождения // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.
- ¹⁹ Там же.— С. 285.
- ²⁰ Буряк Л. И. Печать как источник изучения патриотического воспитания советских людей в годы Великой Отечественной войны (методика количественного анализа) // Научные труды по истории КПСС: Респ. межвед. сб., 1985, вып. 135; Дергачева Л. Д. Указ. соч.; Дробжев В. З., Пивоваров С. И. Массовые источники по истории советского рабочего класса и интеллигенции и количественные методы их анализа // Количественные методы в советской и американской историографии.— М., 1983; Коцур В. П. Партийно-радянська преса на початку 20-х рр. // Укр. іст. журн., 1990, № 10; Мазырин В. М. Применение методов контент-анализа

к материалам прессы // Количественные методы в гуманитарных науках.— М., 1981; Мазырин В. М. Статистический анализ материалов прессы как источника по новейшей истории Вьетнама // История восточных культур.— М., 1976.

²¹ Дергачева Л. Д. Указ. соч.— С. 154.

²² Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1989.— С. 187.

²³ Архангельская И. Д. К вопросу изучения периодической печати методами контент-анализа // Методы количественного анализа текстов нарративных источников.— М., 1983.

²⁴ Варшавчик М. А. О структуре источниковедческой критики // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей.— М., 1980.— С. 25.

²⁵ Звездинский С. М. Научная организация информационной деятельности.— Львов, 1974.

²⁶ Раскина А. А. К вопросу об атрибуции текста при помощи статистики // Межвузовская конференция по вопросам частотных словарей и автоматизации лингвистических работ.— Л., 1966; Херц М. М. Математические методы в исторической лингвистике.— М., 1974; Пиотровский В. Г. Текст, машина, человек.— Л., 1976-та ін.

²⁷ Бородкин Л. И., Милов Л. В., Морозова Л. Е. К вопросу о формальном анализе авторских особенностей стиля в произведениях Древней Руси // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.

²⁸ Мазырин В. М. Применение методов контент-анализа к материалам прессы.— С. 49.

²⁹ Количественные методы в зарубежной исторической науке.— С. 4.

³⁰ Количественные методы в исторических исследованиях / Под ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1984.— С. 18.

³¹ Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 120.

³² Социальные исследования: построение и уравнение показателей.— М., 1978.

³³ Количественные методы в исторических исследованиях.— С. 41—42.

³⁴ Опыт контент-анализа альтернативной прессы Белоруссии // Социологические исследования, 1991, № 8.

³⁵ Гранков В. П. Выборочное наблюдение.— М., 1963; Дружинин Н. К. Выборочный метод и его применение в социально-экономических исследованиях.— М., 1970; Миронов Б. Н. Применение выборочного метода при анализе движения хлебных цен XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.— Кишинев, 1966; Пасхавер И. С. Закон больших чисел и закономерности массового процесса.— М., 1966; Соколов А. К. Методика выборочной обработки первичных материалов профессиональной переписи 1918 г. // История СССР, 1971, № 4 та ін.

³⁶ Славко Т. И. Указ. соч.— С. 59—83.

³⁷ Измествьева Г. Ф. Выборочный метод // Количественные методы в исторических исследованиях.— М., 1984.

³⁸ Количественные методы в исторических исследованиях.— С. 105.

³⁹ Славко Т. И. Указ. соч.— С. 63.

Українці за рубежем

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном [1921—1945 рр.] *

Про празький період діяльності Українського вільного університету (1921—1945 рр.), очевидно, найменше відомо громадськості, хоча саме в ті роки він сприяв швидкому зростанню авторитету української науки в Європі. В ньому було підготовлено сотні кваліфікованих фахівців з різних галузей гуманітарних знань, котрі плідно працювали в багатьох країнах. Про деякі досягнення УВУ розповідається у праці його випускника, а згодом професора С. Наріжного¹ та офіційному виданні університету², де, зокрема, подано фактичний матеріал (щорічні звіти, програми викладання тощо) про діяльність УВУ в перші 10 років його функціонування в столиці Чехословаччини. На жаль, ці книги давно стали бібліографічною рідкістю.

Вивчення матеріалів архіву УВУ празького періоду та деяких інших першоджерел дає змогу висвітлити поряд з досягненнями проблеми, труднощі й певні недоліки в науково-організаційній, педагогічній, культурно-освітній діяльності університету та об'єктивно визначити його місце і роль в розвитку української науки, внесок у світову культуру.

Після переведення УВУ з Відня до Праги його Сенат (Рада) вніс зміни в «Основні постанови» (Статут) вузу. В основу діяльності УВУ було покладено австрійський закон від 27 квітня 1873 р. про устрій і організацію університетів, за яким діяла більшість західноєвропейських вищих шкіл, у тому числі найстаріша з них — Карловий університет в Празі. Український вільний університет в Празі, метою якого згідно з Статутом було «улаштування систематичних курсів і поодиноких наукових викладів в українській мові, по можності з усіх відділів науки і мистецтва»³, складався з двох факультетів: філософічного та права і суспільних наук. Перший «з особливим узглядненням українознавства» мав два відділи — історично-філологічний і природописно-математичний.

Організаційними та адміністративними справами Українського вільного університету керував Сенат, до складу якого входили ректор, проректор, декани та продекани (заступники деканів) обох факультетів, що обиралися щорічно. За прикладом західних університетів були введені посади секретаря та економічного референта УВУ. Вирішенням наукових проблем займалися колегії професорів кожного факультету, а загальні збори професорів та доцентів УВУ були установчим і розпорядчим органом й скликалися ректором, як правило, два рази на рік. Професорські колегії УВУ склалися з почесних, звичайних і надзвичайних професорів, доцентів, доцентів-суплентів (які заміщали самостійні кафедри) і приват-доцентів (без сталої платні), лекторів та асистентів.

Студенти (слухачі) університету, згідно з правилами, поділялися на звичайних і надзвичайних: перші при вступі до УВУ мали пред'явити дипломи про середню освіту, другі (випускники реальних шкіл, яких було мало) складали додаткові екзамени. Особливістю УВУ було те, що його слухачі могли одночасно навчатися в інших високих школах (на практиці переважна більшість слухачів УВУ була й студентами чеських університетів, зокрема Карлового).

Випускники УВУ (ними ставали особи, які прослухали певний мінімум навчальних годин: на факультеті права і суспільних наук, наприклад, 140 годин за семестр, склали піврічні колоквиуми та абсолюторні екзамени і одержали абсолюторії (дипломи) факультетів УВУ) могли здобути ступінь доктора філософії або права, для чого повинні були успішно скласти 3 спеціальні (так звані рігорозальні) екзамени і подати дисертацію (на філософічному факультеті).

Лекції читалися українською мовою в аудиторіях славетного Карлового університету і були безплатними. Лише з кінця 30-х років на вимогу урядових чиновників було встановлено певну плату за них. Програма затверджувалася міністерством шкільництва і народної освіти ЧСР, а внутрішнє життя УВУ регламентувалося рішеннями й постановами Карлового університету в Празі⁴.

Організація наукового і адміністративного устрою та діяльність Українського вільного університету за зразком чеського університету з використанням його демократичних традицій сприяли розв'язанню часом складних проблем становлення й розвитку УВУ, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і урядовими установами ЧСР. Разом з тим специфіка діяльності УВУ як недержавної високої школи в Чехословаччині («вільний» університет утримувався не за рахунок державних коштів) зумовлювала певні труднощі його функціонування, зокрема щодо матеріального забезпечення, взаємовідносин з іншими українськими організаціями та установами, між професорсько-викладацькою колегією і студентською громадою тощо. Про це свідчать, зокрема, «Тези щодо становища і потреб Українського університету в Празі, висловлені докладчиками і промовцями на приватних інформаційних зборах професорів та студентів Українського університету 7 і 14 квітня 1923 року».

На відміну від офіційних повідомлень про діяльність УВУ цей документ містить узагальнюючі думки (54 тези) щодо шляхів розв'язання проблем так званих «університетських низів» — представників професорсько-викладацького складу і студентства. На думку авторів «Тез», Український вільний університет «мусить бути науковим огнищем для розроблювання гуманітарних дисциплін відповідно потребам України; мусить приготувляти українське еміграційне студентство як до широкої громадянської праці в майбутньому, так, зокрема, до науково-педагогічної праці, яко будучих діячів української науки». В документі підкреслюється, що «Український університет в Празі, яко фактор загальнонаціонального значіння, в жодному разі не може ким-будь трактуватися, яко чинник політичний та яко установа локального характеру. Університет мусить стояти цілковито поза впливом тих чи інших соціально-політичних або територіальних концесій чи напрямків»⁵.

У «Тезах» показано становище УВУ в Празі та вказуються його потреби як вищої школи, де готуються кадри майбутніх діячів української науки. Зазначивши, що «справа організованя університету у всіх своїх ділянках зустрічала великі, а часом і непереборимі труднощі, що спричинилося до повільного, порівнюючи, розвитку університету»⁶, автори «Тез» висловлюють конкретні пропозиції щодо усунення існуючих проблем, які заважають нормальному функціонуванню УВУ. «Основними недомаганнями університету,— зазначається в документі,— які являються головною причиною майже всіх негативних явищ сучасного його життя, суть: а) відсутність належного зв'язку та співпраців-

ництва в університетській справі поміж професурою та українським студентством як рівно ж і загалом українського громадянства; б) не цілком вистаюча активність в університетській справі української професури; в) мала психологічна підготованість українського студентства до своєї участі в академічній праці на Українському університеті»⁷.

Серед заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності УВУ, вказується на необхідність заснування при ньому наукових товариств, створення власної бібліотеки та видавництва, інституту професорських стипендіатів, забезпечення постійного контингенту слухачів тощо. На особливу увагу заслуговує розділ «Тез» про правно-організаційні потреби університету, що протягом всього празького періоду його діяльності було одним з найбільш актуальних питань. «Для свого нормального функціонування,— наголошується в ньому,— університет мусить остаточно вийти із дотеперішнього стану деякої непевності щодо підстав і форм його існування. Планомірність розвитку університету може бути лише при існуванні певності в сталому прихильному до цього відношенню чеських миродайних чинників та певній фінансовій підтримці з їх сторони. Яко установа культурно-наукова, університет має здобути і закріпити за собою гарантії незалежності його існування та праці від різних міжнародно-політичних обставин та впливів. Управа університету має вжити заходів, щоб остаточно вяснити і унормувати правне положення університету в Чехословаччині. Університет має перетворитися із «вільного» в нормальний український університет, закінчення курсу наук в якому давало би студентам на території України ті ж можливості, як і через одержання дипломів інших українських вищих шкіл. Організаційна схема університету має бути пристосована до обставин і потреб життя України. Статут університетський має бути належним способом усталений і консеквентно переведений у всі ділянки життя університету»⁸.

Про те, що питання про Статут УВУ тривалий час залишалося актуальним, свідчать і протоколи засідань Сенату університету та загальних зборів його професорів і доцентів. Так, на загальних зборах УВУ 6 лютого 1923 р. обговорювалося питання про необхідність зміни його Статуту (в архіві УВУ знайдено декілька його варіантів), який повинен затверджуватися загальними зборами, а не Сенатом. Висловлювалася, зокрема, думка про те, що «треба чим швидше» викинути назву «вільний» — вона дуже шкодить університету і є теж одна з причин, щоби справу Статуту рушити з місця»⁹.

10 червня 1925 р. на загальних зборах знову йшлося про назву «Український вільний університет», що «не відповідає характеру нашого університету, який не є народним університетом, вільним для всіх, але який дотримується правил та регулямінів нормальних університетів, яко вищих шкіл»¹⁰. Однак після роз'яснень, що саме на такій назві наполягав уряд ЧСР, збори дійшли висновку про те, що «термін «вільний» університет мусить вживатися з причин зовнішніх, формальних і тільки у випадках зносин з офіційними чинниками»¹¹. Разом з тим були внесені зміни в Статут УВУ: вирішено щорічно обирати на загальних зборах не тільки ректора університету, а й проректора (раніше ним ставав увільнений колишній ректор, а ректора обирали не на загальних зборах, а представники професорських колегій факультетів).

Отже, внутрішній устрій УВУ в Празі ставав дедалі більш демократичним, про що свідчить і участь у загальних зборах професорів і доцентів університету представників студентства. Але питання про правове становище університету, спонсори якого протягом празького періоду діяльності неодноразово мінялися, залишилося невирішеним. На початку 1939 р. наприклад, у зв'язку із з'ясуванням права власності на університетську бібліотеку чеським юрисконсультом було зроблене

таке заключення про правове становище УВУ: «Український вільний університет не має статуту, відповідаючого Закону про товариства, не є записаний в реєстрі товариств керівництвом у поліцейській управі в Празі і його основні статuti не затверджені також міськими органами влади. Існуючий статут є скоріше лише внутрішнім статутом, котрим УВУ керується...»¹². А наприкінці того року на вимогу німецької окупаційної влади, яка закрила всі чеські високі школи, Сенат УВУ змушений був прийняти рішення, що «Українському вільному університетові в Празі не належить право публічності на території Протекторату Чехії і Моравії» (такий запис належало робити на всіх документах УВУ — дипломах, посвідченнях тощо)¹³, тобто університет продовжував свою діяльність як приватна установа.

Другою важливою проблемою, яка завжди непокоїла керівництво Українського вільного університету, було фінансове забезпечення його діяльності, для чого необхідно мати щонайменше 1 млн. чехословацьких крон щорічно¹⁴. Як свідчать річні звіти ректора УВУ, матеріальне становище університету, крім кількох перших років його функціонування в Празі, завжди було скрутним. Одним з основних завдань першого Сенату УВУ в Празі (1921/22 навчальний рік), до складу якого входили професори Олександр Колесса (ректор), Станіслав Дністрянський (проректор і декан факультету права і суспільних наук), Степан Смаль-Стоцький (декан філософічного факультету), Дмитро Антонович (продекан філософічного факультету), Володимир Старосольський (продекан факультету права і суспільних наук, секретар Сенату) і Михайло Лозинський (економічний референт (квестор) УВУ), було саме матеріальне забезпечення діяльності університету, здобуття необхідних коштів для його потреб.

Насамперед, Сенат УВУ підготував численні відозви до українців в усьому світі, різних товариств, організацій та інституцій з проханням надати матеріальну допомогу університету. В американській газеті «Свобода», наприклад, така відозва під назвою «Українські студенти в Чехословаччині» була надрукована вже 25 листопада 1921 р. «Український громадський комітет», створений в ЧСР у липні 1921 р. на чолі з відомим українським політичним і громадським діячем М. Шаповалом з метою «дати можливість численним жертвам національної катастрофи (українським емігрантам.— С. В.) приєднатися до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу», звернувся за допомогою для УВУ до чехословацького уряду, а також до С. Петрушевича (голови уряду ЗУНР), С. Петлюри (голови уряду УНР), українських місій в Празі, професора М. Грушевського і В. Винниченка¹⁵.

В результаті вже у 1921 р. на рахунок УВУ надійшло понад 100 тис. чехословацьких крон, у тому числі від уряду ЗУНР через представництво в Празі — 21 тис. крон, від УНР через посольство у Відні — понад 13 тис., від Української бригади в Німецькім Яблоннім — 7,3 тис., горожацького комітету у Львові — 6 тис., «Академічної помічі» в Перемишлі — 1,6 тис., студентської громади в Празі — 2 тис. крон, а також від багатьох осіб¹⁶.

Проте цих коштів було недостатньо, і керівництво Українського вільного університету покладало основні надії, звичайно, на чехословацькі власті, завдяки прихильності яких до культурних потреб української еміграції стало можливим переведення УВУ в Прагу. Дійсно, саме уряд Чехословаччини після відповідних звернень представників Сенату УВУ надав університету вагому матеріальну допомогу і фінансував його потреби протягом усього часу існування першої Чехословацької республіки. «Чеська влада проявила свою симпатію до нашого університету словом і ділом, — підкреслював у зв'язку з цим в інаугураційному звіті перший ректор УВУ професор О. Колесса (жовтень 1922 р.). — Передовсім Президент Чес.-Слов. Республіки Масарик, так

само як інші великі учителі і будителі чеського народу, проявив велике розуміння наших культурних стремлень і оточував УВУ своєю ласкавою опікою. Не менше розуміння культурної ваги Українського вільного університету для приязних взаємин обох сусідніх братніх народів проявив тодішній президент міністрів і міністр закордонних справ проф., др. Е. Бенеш. Прихильно віднеслися до УВУ міністр др. Гірса, міністр просвіти проф., др. Шуста, др. Шробар та другі міністри... Давючи матеріальну поміч Українському вільному університетові та українській академічній молоді, сповнили згадані чинники чеськословацької суспільності культурний акт історичного значіння, якого вага сягає далеко поза обрій нинішніх подій та сучасного кругозору»¹⁷.

На проведення так званої «російської акції» — здійснення всебічної допомоги тисячам емігрантів з Росії, в тому числі біженцям з українських земель, з 1921 по 1937 рік включно урядом ЧСР, зокрема міністерствами закордонних справ, шкільництва і народної освіти і сільського господарства, було виділено значні кошти — понад 50,8 млрд. чехословацьких крон¹⁸. З них, за нашими підрахунками, на діяльність українських вищих навчальних закладів і допомогу українським студентам припадало щорічно (принаймні протягом 20-х років) від 3,5 до 4,5 млн. крон. Значна частина цих коштів виділялася для підтримки діяльності Українського вільного університету.

З перших днів функціонування УВУ в Празі опіку над ним здійснювало Міністерство закордонних справ ЧСР (так зване «російське відділення» II його секції на чолі з В. Гірсою), яке керувало проведенням всієї «російської акції» і фінансувало потреби емігрантських організацій та установ у Чехословаччині, в тому числі УВУ. Субсидії міністерства переводилися на рахунок університету в Жівностенському банку: спочатку вони становили щомісяця 100 тис. крон, але поступово зменшувалися і у 1927 р. досягли 45 тис. крон¹⁹.

Становище УВУ певною мірою полегшувала надзвичайна президентська субсидія, що виплачувалася університету з 1921 по 1938 р. у розмірі 80—100 тис. крон щорічно. Причому Президент ЧСР Т. Масарик іноді компенсував її конкретні матеріальні збитки та потреби УВУ²⁰. Деякі заходи університету додатково фінансував і чехословацький уряд, зокрема видання збірників, підручників та програм, проведення наукових з'їздів тощо. Наприклад, в 1922 р. Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР виділило 10 тис. крон на видання підручників і таку ж суму — на науковий збірник УВУ, у 1928 р. — 20 тис. крон на видання II тому цього збірника і 6 тис. — на складання каталогу бібліотеки УВУ²¹.

У 1928 р. Український вільний університет став підпорядковуватися не Міністерству закордонних справ, а Міністерству шкільництва і народної освіти ЧСР, що позначилося на його правовому становищі. «Цим фактом, — зазначалося, зокрема, у «Пам'ятному листі» міністерства, — Український університет був поставлений в цілком аналогічні умови щодо контрольного керівництва, які були дійсні для всіх чеських університетів»²². Однак нове міністерство одразу скоротило річний бюджет УВУ до 500 тис. крон, а наприкінці 30-х років — навіть до 200 тис. крон. До того ж, ці кошти з 1929 р. видавалися щомісяця на покриття окремих статей університетського бюджету²³.

Не поліпшилося матеріальне становище УВУ і після заснування за ініціативою Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР у 1932 р. Товариства приятелів УВУ, до складу якого входили поряд з керівниками українського університету представники Карлового університету, деяких інших високих шкіл ЧСР, а також міністерств закордонних справ та шкільництва і народної освіти. Виконавчий орган цього товариства — Кураторія за статутом мала керувати матеріально-господарською діяльністю УВУ, фінансувати різні науково-організаційні заходи — проведення конференцій, видання наукових праць тощо²⁴. Кура-

торія Товариства приятелів УВУ, очолював яку спочатку професор Карлового університету Я. Рипка, а з 1941 р. — чеський інженер А. Галька, розподіляла міністерські субсидії УВУ (що, як свідчать матеріали університетської канцелярії, не дуже подобалося її керівникам), а також вишукувала додаткові фінансові надходження в бюджет УВУ²⁵. Однак він і надалі залишався дуже обмеженим. Не поліпшив істотно фінансове становище УВУ і заснований у 1933 р. Допомоговий Фонд української університетської науки на чолі з професором І. Горбачевським, який займався збиранням відповідних пожертв.

Таким чином, скрутне матеріальне становище Українського вільного університету було однією з причин, що гальмували його розвиток, унеможлилювали повною мірою реалізацію його великих потенційних науково-педагогічних і культурно-освітніх можливостей. Про це переконливо свідчать офіційні звіти про діяльність УВУ у міжвоєнний період, протоколи загальних зборів, інші документи. Наприклад, у звіті ректора УВУ І. Горбачевського за 1923—1924 рр. читаємо, що діяльність УВУ «хоч і дала задовольняючі результати, але проходила в таких умовах, що в другій половині року університет не міг розвинути своєї діяльності в бажаних розмірах, не збільшив своїх наукових сил в потрібній кількості, не міг надалі забезпечити своїх стипендіатів, не міг утворити сталого контингенту своїх слухачів»²⁶. І у 1925/26 навчальному році УВУ пережив «кілька тяжких моментів, особливо матеріального характеру, які негативно впливали на діяльність університету та не давали можливості поширити її відповідно дійсним потребам», а з кінця 1925 р. йому загрожувала навіть ліквідація²⁷. «В цей тяжкий момент, — зазначається в протоколі загальних зборів університету від 11 червня 1926 р., — знайшлися і щирі приятелі УВУ, при допомозі яких вдалося з великими труднощами кризу відсунути. Але вона залишила слід на фінансах університету, внаслідок чого не вдалося об'єднати коштів на видавничу діяльність університету»²⁸.

У 1931 р. знову виникла загроза закриття університету і тільки завдяки енергійним зусиллям його ректора І. Горбачевського вдалося знайти вихід з скрутного становища. В протоколі загальних зборів УВУ від 3 червня 1932 р., зокрема, зазначалося: «В цій цілі ректор, не дивлячись на свої старші літа, старався особисто відвідати всіх чинників, від кого залежало врятування положення університету. Тому-то, коли наша школа продовжує свою працю і має хоч будь-яке фінансове забезпечення і в ці часи загальної скрути, то за все це належить висловити найвище признання і подяку ректорові Горбачевському»²⁹. У 1934 р., коли Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР, зважаючи на загальну економічну кризу, зближення ЧСР з СРСР та Польщею, відмовилося від підтримки емігрантських організацій, «тяжке фінансове становище УВУ стало... критичним, а матеріальне становище персоналу — неможливим»³⁰. Керівництво університету звернулося до багатьох інституцій, зокрема до голови НТШ у Львові В. Левицького, з проханням надати фінансову допомогу. Однак НТШ, яке в той час саме потрапило у фінансову кризу, не мало змоги допомогти університетові³¹. За таких обставин через нестачу коштів значно зменшилася платня професорсько-викладацькому складу*, витрати на канцелярію (для неї було знайдене нове, значно дешевше приміщення), воду, електроенергію, телефон тощо. А професори І. Горбачевський і О. Колесса, наприклад, добровільно відмовилися від університетської платні на користь малозабезпечених викладачів³².

Ще скрутнішим стало становище Українського вільного університету після підписання мюнхенської угоди 1938 р. і за часів фашистської окупації Чехословаччини. Деякі надії на краще пов'язані з адміністративно-політичною перебудовою ЧСР наприкінці 1938 р., зокрема наданням автономії Підкарпатській Русі — Карпатській Україні, уряд якої на чолі з А. Волошиним виявив бажання заснувати на базі УВУ

в м. Хусті державний університет Карпатської України. Проте угорська окупація Закарпаття в березні 1939 р. перекреслила ці плани. Український вільний університет знову (вже в котрий раз) опинився у кризовому становищі.

З окупацією і ліквідацією ЧСР, в умовах існування Протекторату Чехії та Моравії, припинилися не тільки президентська субсидія УВУ, а й міністерські дотації. І тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О. Колесси, С. Мицюка, І. Борковського, членів колишнього уряду Карпатської України, які перебралися в Прагу (А. Волошина), а також прихильному ставленню до УВУ представників Міністерства шкільництва і народної освіти та німецьких властей вдалося зберегти університет: йому був наданий у 1939 р. кредит у розмірі 100 тис. крон і обіцяна, а згодом і відновлена дотація в 1940 р. на суму 200 тис. крон³³. В зв'язку із закриттям чеських високих шкіл лекції для студентів УВУ читали в Музеї визвольної боротьби України і конвенті Мальтійського ордену.

З 1940 р. діяльність УВУ вже як приватної установи контролював поряд з Кураторією Товариства приятелів УВУ і міністерством ректор Німецького університету в Празі професор В. Заур як особоуповноважений для славистичних наукових інституцій³⁴. Йому було надано широкі повноваження: він давав дозвіл на прийом нових студентів (у 1940 р. з УВУ були відраховані і надалі не приймалися слухачі чеської і єврейської національностей, а від професорсько-викладацького складу вивагалось письмове підтвердження особистого і своєї дружини арійського походження³⁵), вибори ректора і деканів, призначення на викладацькі посади, скликання загальних зборів, нові плани і програми студій затверджувалися ним тощо³⁶. Матеріальне забезпечення діяльності УВУ в ці роки здійснювалося за рахунок невеликої міністерської субсидії та спеціальної щомісячної дотації (по 7500 крон з 1 травня 1942 р.) на видавничу діяльність від Українського Центрального Комітету в Кракові — Львові (його голова професор В. Кубійович став членом Сенату УВУ і сприяв налагодженню відносин університету з німецькими владними структурами), а також допомоги від Українського національного об'єднання в Берліні, що витрачалася на утримання канцелярії, виплату стипендій асистентам тощо³⁷.

Отже, з переведенням Українського вільного університету з Відня до Праги його матеріальні проблеми, труднощі організаційного характеру не зникли, іноді навіть загострювалися. Лише завдяки прихильному ставленню до УВУ державних інстанцій Чехословаччини й наукової громадськості та, насамперед, відданості фундаторів й провідних викладачів університету обраній справі він протягом усього празького періоду діяльності виконував своє завдання — відповідати потребам українського народу та ідеалам майбутньої української державності. Незважаючи на труднощі та недоліки, в Празі Український вільний університет функціонував як осередок поширення і поглиблення знань студентів на зразок західноєвропейських університетів.

Основною запорукою плідної діяльності УВУ в Празі був високий фаховий рівень його професорсько-викладацького складу. При відкритті УВУ в Чехословаччині в ньому працювали 12 професорів і 4 доценти, а на кінець празького періоду його діяльності (1945 р.) — 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Найбільший професорсько-викладацький склад університету був у 1933/34 академічному році — 46 чол. у тому числі 30 професорів³⁸. Всього, за нашими підрахунками, в Українському вільному університеті у Празі в різні роки викладали й проводили наукову діяльність понад 100 чол. *, зокрема 53 професори — відомі українські вчені А. і П. Андрієвські, Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, І. Борковський, С. Бородаєвський, О. Бургардт, А. Волошин, О. Гайманівський, І. Ганицький, П. Герасименко, І. Горбачевський, С. Дністрянський, В. Доманицький, Д. Дорошенко,

О. Колесса, Д. Коропатницький, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, Р. Лашенко, М. Лозинський, К. Лоський, О. Лотоцький, Б. Матюшенко, І. Мірчук, О. Мицюк, С. Наріжний, І. Огієнко, О. Одарченко, І. Панькевич, С. і Я. Рудницькі, В. Сімович, В. Січинський, Ф. Слюсаренко, С. і Р. Смалъ-Стоцькі, М. Сабат, В. Старосольський, В. Тимошенко, Ф. Швецъ, С. Шелухін, Л. Шрамченко, О. Шульгін, В. Щербаківський, Ф. Щербина, О. Ейхельман, В. Чапля, Д. Чижевський, А. Яковлів. На жаль, один з ініціаторів заснування УВУ професор М. Грушевський не дав згоду, незважаючи на неодноразові звернення до нього Сенату УВУ і українського студентства, викладати в ньому курс історії України. У 1924 р. він повернувся з еміграції на батьківщину.

Більшість українських професорів ще до роботи в Українському вільному університеті були відомі в науковому світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-політичні діячі. До них, насамперед, належали провідні вчені, котрі обиралися на посаду ректора УВУ. Протягом празького періоду діяльності університету (1921—1945 рр.) загальні збори професорів і доцентів 24 рази обирали ректора (вибори проводилися щороку в червні): цю посаду обіймало 9 чол.— найбільш авторитетні професори, кожен з яких завдяки плідній науково-педагогічній, культурно-освітній та громадсько-політичній діяльності заслуговує на особливу повагу українського народу і увагу дослідників — біобібліографів**.

Сім разів ректором УВУ обирався професор української мови і літератури Олександр Колесса (1921/22, 1925—1928, 1935—1937, 1943/44 рр.), роль якого в діяльності Українського вільного університету важко переоцінити. Професор Львівського університету, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, один із засновників та керівників центральної управи «Просвіти» у Львові та ряду інших наукових й культурно-освітніх товариств, посол австрійського парламенту (1907—1918 рр.), голова дипломатичної місії ЗУНР в Римі (1921 р.), автор багатьох праць з історії розвитку української мови, літератури, а також поетичних творів О. Колесса (1867—1945 рр.) останню чверть життя повністю віддав справі організації та підвищенню авторитету УВУ.

П'ять разів посаду ректора Українського вільного університету обіймав всесвітньовідомий біохімік, гігієніст та епідеміолог Іван Горбачевський (1923/24, 1931—1935 рр.). Довголітній професор кафедри медичної хімії Карлового університету в Празі, а у 1902—1903 рр. його ректор, почесний член Наукового товариства ім. Шевченка, член палати панів австрійського парламенту і перший міністр охорони здоров'я Австрії, академік Всеукраїнської академії наук (з 1927 р.), професор Горбачевський (1854—1942 рр.) з перших днів існування УВУ в Празі і до смерті був одним з найактивніших діячів університету.

Значним є внесок у становлення й розвиток УВУ його другого ректора, довголітнього декана правничого факультету професора Станіслава Дністрянського. Видатний український вчений-юрист з європейським ім'ям, професор Віденського, Львівського і Празького університетів, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, засновник і редактор перших українських правничих часописів, посол австрійського парламенту, академік Всеукраїнської академії наук (з 1926 р.) С. Дністрянський (1870—1935 рр.) був автором проекту Конституції Західноукраїнської Народної Республіки і численних наукових праць українською, німецькою, чеською та іншими мовами. Не випадково, коли він раптово помер у 1935 р. в Ужгороді, світова преса визнала це однією з найбільших втрат для української науки та культури³⁹.

Визначний політичний діяч та історик мистецтва і театру Дмитро Антонович (1877—1945 рр.) тричі обирався ректором УВУ (1928—1930, 1937/38 рр.). Один із засновників Революційної української партії і ак-

тивних діячів Центральної Ради (морський міністр, міністр мистецтва), голова дипломатичної місії УНР в Римі, Д. Антонович після навчання і науково-педагогічної праці в Києві, Парижі, Лондоні, Мюнхені, Флоренції та інших містах Італії у 1921 р. приїхав у Прагу, де розгорнув активну культурно-освітню, педагогічну й наукову діяльність. Поряд з викладацькою роботою в УВУ він став засновником і довголітнім директором Студії пластичного мистецтва, Музею визвольної боротьби України, головою управи Українського історично-філологічного товариства в Празі та Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо.

Відомий статистик, економіст, соціолог, громадський діяч, історик Кубані Федір Щербина (1849—1936 рр.) був ректором Українського вільного університету у 1924/25 навчальному році. Член II Державної Думи, а після революції — член уряду Кубанського краю, професор Кубанського політехнічного інституту, Ф. Щербина ще в Росії здобув визнання як учений з широким колом наукових інтересів: його перу належить велика кількість праць з економіки, історії, фольклору, етнографії, звичаєвого права, а також літературних творів. Автор близько 100 статистичних досліджень, він по праву вважається засновником російської бюджетної статистики. Не випадково у 1887 р. його було обрано членом Вільного економічного товариства в Петербурзі, присвоєно найвищі державні й академічні премії, а у 1904 р. обрано членом-кореспондентом імператорської Російської академії наук. Плідну науково-педагогічну діяльність професор Щербина продовжував і в Празі, де з 1922 р. читав курс історії статистики в УВУ і Українській господарській академії у Подєбрадах. У 1924 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка.

По два рази обиралися ректорами УВУ відомі українські вчені Авдрій Яковлів (1930/31, 1944/45 рр.) і Олександр Мицюк (1938/39, 1940/41 рр.). Професор А. Яковлів (1872—1955 рр.) — видатний учений — правник, громадський і політичний діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і Наукового товариства у Києві, був членом Центральної Ради, директором її канцелярії і одночасно викладав у Київському університеті. Пізніше — посол УНР в Австро-Угорщині, потім — голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії. З 1923 р. він у Празі, де став доцентом, а потім професором українського права і цивільно-процесуального законодавства в УВУ і УГА, займався активною науковою діяльністю. Саме в Празі ним були написані найвідоміші праці з історії українського права — «Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654», «Вплив старочеського права на право українське доби Литовської XV—XVI вв.», «Копні суди на Україні XVI—XVII вв.», «Основи Конституції УНР» та ін.

Професор політичної економії О. Мицюк (1883—1943 рр.), який до еміграції також був активним діячем УНР (1918 р. — міністр внутрішніх справ, 1920 р. — товариш міністра народного господарства), професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, а з 1922 р. викладав ряд дисциплін в УВУ та УГА, відомий в науковому світі як автор понад 60 праць, у тому числі таких досліджень, як «Аграрна політика» (1925 р.), «Селянство й економіка большевизму» (1930 р.), «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» в двох томах (1936—1938 рр.) та ін.

Три рази посаду ректора УВУ обіймав відомий археолог, дослідник шнурової кераміки на Україні Іван Борковський (1939/40, 1941—1943 рр.). Він належав до молодшої генерації українських вчених: у січні 1922 р. був прийнятий надзвичайним слухачем УВУ, а після закінчення університету пройшов шлях від асистента до ректора Українського вільного університету.

Останнім ректором УВУ в Празі був професор педагогіки Августин Волошин (1945 р.). Один з найбільш відомих культурних й полі-

тичних діячів Закарпаття, багатогранна діяльність якого відіграла велику роль у національно-культурному відродженні закарпатських русинів-українців і становленні їх державності у 1938—1939 рр., прем'єр автономного уряду і президент Карпатської України А. Волошин (1874—1945 рр.) після окупації рідного краю Угорщиною в березні 1939 р. прибув у Прагу, де став професором педагогіки, деканом філософського факультету УВУ (1939/40 р.). З вступом до Праги Радянської армії прихильник концепції залишення УВУ на території Чехословаччини А. Волошин прийняв керування університетом від ректора А. Яковліва, який з більшістю професорів виїхав за кордон. Але сподівання А. Волошина на можливість існування УВУ в Празі виявилися ілюзорними: його було ліквідовано, майно знищено, а самого професора Волошина — громадянина Чехословаччини — 15 травня 1945 р. заарештовано представниками радянської військової контррозвідки, вивезено в Москву, де після допитів він загинув у Бутирській тюрмі⁴⁰.

Вибори ректора, проректора, деканів, членів Сенату Українського вільного університету проводилися демократичним шляхом. Про те, що це був неформальний акт, свідчать протоколи загальних зборів його професорів і доцентів. Наприклад, на загальних зборах 5 жовтня 1928 р. після тривалих дискусій вибори ректора були перенесені на 16 жовтня. В цей день тільки таємне голосування по двох кандидатурах на цю посаду — Д. Антоновича і С. Дністрянського — визначило перевагу першого: за обрання професора Антоновича ректором УВУ було подано 10 з 18 голосів⁴¹.

Часто свої кандидатури на посаду ректора і проректора висували професорські колегії двох факультетів. Іноді суперечки з цього та інших питань університетського життя виникали між вихідцями з різних українських земель — Галичини і Наддніпрянщини⁴². Мали місце випадки, коли тільки жереб (згідно з статутом Карлового університету) визначав ректора УВУ. Так, 17 червня 1937 р. загальні збори університету спочатку одногосно висловилися за кандидатуру професора Колесси на посаду ректора, але він відмовився, посилаючись на незадовільний стан здоров'я. Професор Горбачевський, за якого в другому турі голосування були подані всі голоси, з тієї ж причини також відмовився від запропонованої посади. Тоді відбулися складні вибори з повторним голосуванням по кандидатурах С. Шелухіна і Д. Антоновича, які виявилися безрезультатними. За жеребом ректором УВУ став професор Антонович, проректором — професор політичної економіки Сергій Шелухін⁴³.

Протягом всього празького періоду діяльності професорські колегії обох факультетів УВУ постійно поповнювалися новими силами. Члени їх колегій писали і захищали дисертації, в результаті чого доценти ставали надзвичайними професорами, а останні — звичайними. Важливу роль у цьому процесі відігравав інститут професорських стипендіатів, заснований при УВУ в перші роки його існування для підготовки наукових сил. Згідно з «Правилами про професорських стипендіатів» ними могли бути тільки особи, що одержали докторат на одному з факультетів УВУ (хоча інколи мали місце винятки). Протягом двох років стипендіати повинні були підготувати наукову працю, здати габілітаційний колоквиум і прочитати пробний виклад, після чого їм присвоювалося звання доцента⁴⁴.

Таких професорських стипендіатів у 1921/22 навчальному році було 9 чол., в наступні роки в середньому — по 12, потім через брак коштів на стипендії їх кількість значно зменшилася⁴⁵. З числа стипендіатів УВУ професорський склад поповнили доценти О. Баранів, І. Бочковський, М. Дольницький, Д. Петрашівський, Ю. Русов, О. Орелецький, С. Росоха, С. Чернявський, К. Чехович та ін., а І. Борковський, О. Гайманівський, С. Наріжний, В. Січинський, Ф. Слюсаренко навіть стали професорами університетських кафедр. Підвищенню наукової кваліфі-

кації викладачів УВУ сприяв й інститут асистентів, створений при деяких університетських кафедрах.

Чимало професорів УВУ читали лекції і в інших високих школах, зокрема в Українській господарській академії в Подєбрадах, Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова і Студії пластичного мистецтва в Празі, Греко-католицькій богословській академії у Львові тощо. А С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, І. Панькевич були запрошені викладати у Карловому університеті, В. Сімович і С. Смаль-Стоцький — у Високій торговельній школі в Празі, П. Андрієвський, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький — у Варшавському університеті, В. Тимошенко — в Мічиганському університеті в США, І. Мірчук, З. Кузеля — у Берлінському університеті, Д. Чижевський — у німецькому університеті в Галле.

В другій половині 20-х років під час так званої «більшовицької українізації» в Україні і під впливом «радянської» пропаганди певних політичних кіл серед українських емігрантів в Чехословаччині сотні представників технічної й наукової інтелігенції, студентства повернулися на батьківщину, зокрема, професори УВУ М. Лозинський, В. Старосольський і С. Рудницький. Майже всі вони в 30-х роках стали жертвами сталінських репресій і загинули в таборах ГУЛАГу⁴⁶. Наприклад, відомий український вчений, професор Львівського та Віденського університетів, а з 1921 по 1926 р. — професор географії Українського вільного університету Степан Рудницький у 1926 р. виїхав в Радянську Україну, де його спочатку обрали академіком ВУАН і призначили директором Інституту географії і картографії у Харкові (в цьому ж інституті з 1927 р. завідував кафедрою професор міжнародного права УВУ Михайло Лозинський). А у 1933 р. С. Рудницького заарештували і засудили до 5 років таборів суворого режиму, які він відбував на Соловках: в жовтні 1937 р. був розстріляний⁴⁷.

Про високий науковий авторитет професорів Українського вільного університету свідчить і обрання багатьох з них членами зарубіжних академій, наукових товариств тощо. Зокрема, більшість професорів УВУ було обрано дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, І. Горбачевського, С. Смаль-Стоцького, С. Дністрянського — членами Всеукраїнської академії наук у Києві, професора археології УВУ В. Щербаківського — дійсним членом Словацького наукового товариства, Чеської академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, а після війни — дійсним членом Української вільної академії наук в США, Л. Білецького, О. Колессу, О. Лотоцького, О. Мицюка, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, В. Тимошенка, Д. Чижевського — членами Слов'янського інституту в Празі, Д. Дорошенка і О. Колессу — членами Інституту славистичних студій в Лондоні, В. Січинського — членом Німецького товариства Й. Гутенберга. Професор УВУ О. Лотоцький був засновником і директором Українського наукового інституту в Варшаві (у 1939 р. його на цій посаді замінив професор УВУ А. Яковлів), професор Д. Дорошенко — першим директором заснованого у 1926 р. Українського наукового інституту в Берліні (1931 р. ним став професор УВУ І. Мірчук), а після війни — президентом Української вільної академії наук в США і професором Колегії св. Андрія у Вінніпегу в Канаді, професор Р. Смаль-Стоцький — головою НТШ в США (1951 р.) і професором історії Слов'янського інституту в США (1947 р.) тощо.

Проте головним у багатогранній діяльності професорів УВУ була їх науково-педагогічна робота в самому університеті. Вона включала читання лекцій, проведення практичних занять, екскурсій, колоквіумів та іспитів, рецензування наукових праць тощо. Професори УВУ були змушені створювати самостійні університетські курси з багатьох предметів для обох факультетів, програми яких в Празі були значно роз-

ширені. В складних для науково-методичної праці умовах вони успішно в цілому виконали це відповідальне завдання: були частково опубліковані десятки університетських курсів — як загальних, так і спеціальних, більшість з яких відрізнялися оригінальністю і становили значний внесок у розвиток науки. Серед них слід, насамперед, назвати розроблені в УВУ курси з української історіографії й джерелознавства, історії українського мистецтва, права, церкви, театру, етнографії, етнології й археології, історії України, української мови й письменства, філософії й педагогіки, географії та деякі інші⁴⁸.

Отже, УВУ в Празі залишався в основному гуманітарним вузом. Однак з метою універсалізації знань на зразок західноєвропейських університетів для його студентів читалися й окремі курси природничих наук — географії, хімії, медицини, геології, статистики, ботаніки, хоч відповідної спеціалізації з них випускники УВУ не одержували.

Кількість предметів і лекційних годин у різних семестрах була неоднаковою: у 1923/24 навчальному році, наприклад, в зимовому семестрі в програмі налічувалися 72 предмети (136 годин на тиждень), а в літньому — 78 предметів (150 годин). Як правило, тижневе навантаження професорів університету становило 5 годин (з них 3 години лекцій і 2 — семінарських занять). Щоб мати уявлення про предмети, які викладалися в УВУ, наведемо програму лекцій, що читалися в університеті в зимовому семестрі 1930/31 навчального року.

На філософічному факультеті тоді лекції читалися з 25 предметів (67 годин на тиждень) і проводилися семінарські й практичні заняття з 8 предметів (20 годин на тиждень). З них на історично-філологічному відділі факультету читалися: філософія (проф. І. Мірчук), історія України (професори Д. Дорошенко і А. Яковлів), антична історія (проф. К. Лоський і доц. Ф. Слюсаренко), історія мистецтва (проф. Д. Антонович), археологія (проф. В. Щербаківський), музика (лектор Ф. Шешко), українська мова (проф. С. Смаль-Стоцький), українська література (проф. О. Колесса), класична філологія (проф. А. Артимович і доц. Ф. Слюсаренко), чеська мова (лекторка М. Носкова), англійська мова (лекторка М. Славинська), французька мова (лекторка О. Косач-Шимановська). На природописному відділі — органічна хімія (проф. І. Горбачевський), хімічна термодинаміка (доц. П. Герасименко), геологія (проф. Ф. Швець), соціальна медицина (проф. Б. Матюшенко).

На факультеті права і суспільних наук лекції читалися з 22 предметів (48 годин на тиждень) і проводилися семінарські заняття з 4 предметів (6 годин на тиждень), а саме: історія українського права (проф. А. Яковлів, доценти А. Андрієвський і О. Гайманівський), римське право (проф. К. Лоський), церковне право (доц. О. Гайманівський), цивільне право і цивільний процес (професори С. Дністрянський і А. Яковлів), карне право і карний процес (проф. С. Шелухін), торговельне право (проф. О. Одарченко), політичне (державне) право (проф. О. Ейхельман), адміністративне право (професори О. Ейхельман і К. Лоський), фінансове право (проф. О. Одарченко), міжнародне право (проф. О. Ейхельман), судова медицина (проф. Б. Матюшенко), економічні науки (професори О. Мицюк і С. Бородаєвський), статистика (проф. Ф. Щербина)⁴⁹.

Крім звичайних університетських лекцій (деякі з них оголошувалися публічними), професори УВУ практикували читання спеціальних публічних лекцій для широких кіл населення. У 1928—1929 рр., наприклад, було прочитано 15 таких лекцій з різних тем, а з 1930 р. на факультеті права і суспільних наук організовано академічні засідання факультету, відкриті для всіх бажаючих, де читалися й обговорювалися доповіді з правових знань⁵⁰. У 1933/34 навчальному році цим факультетом було проведено 18 засідань, на яких прочитано й обговорено 17 доповідей, у тому числі одне із засідань (16 березня 1934 р.) присвячене вшануванню 120-ї річниці з дня народження Т. Шевченка⁵¹.

Члени професорських колегій факультетів УВУ мали брати участь у засіданнях Сенату (протягом навчального року їх відбувалося 7—12), в роботі загальних зборів професорів і доцентів університету, організації та проведенні різних урочистостей, наукових й публічних заходів. Зокрема, доброю традицією Українського вільного університету було щорічне проведення урочистих зборів з нагоди річниці проголошення Чехословацької республіки (28 жовтня), дня народження першого президента ЧСР Т. Г. Масарика (7 березня), а з 1936 р.—дня народження другого президента ЧСР Е. Бенеша (28 травня). 28 жовтня 1931 р., наприклад, відбулися урочисті збори професорсько-викладацького складу університету, присвячені 13-й річниці проголошення ЧСР, на яких професор С. Шелухін прочитав реферат на тему «Значення відновлення чехословацької державності для руху слов'янського відродження».

7 березня 1932 р. на зборах УВУ з нагоди 82-річчя з дня народження Масарика доповідь на тему «До історії побуту президента Т. Г. Масарика на Україні» зробив професор Д. Дорошенко⁵². Ці урочистості були проявом щирої вдячності українських учених і студентів президенту Чехословаччини, уряду і братньому народу за всебічну підтримку й допомогу в розвитку української науки і культури в еміграції. Адже, як писав О. Бочковський, «українська еміграція знайшла у нього (Масарика.— С. В.) живу підтримку в своїх національно-культурних прагненнях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці»⁵³.

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 11—12.

¹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Ч. I.

² Український В. Університет в Празі в роках 1921—1931.— Прага, 1931.— Т. 1.— 2.

³ Там же.— Т. 1.— С. 70.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3859, оп. 1, спр. 132, арк. 1—51.

⁵ Там же, спр. 138, арк. 32.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 33—34.

⁹ Там же, арк. 20—22.

¹⁰ Там же, арк. 67—68.

¹¹ Там же, арк. 67.

¹² Там же, спр. 140, арк. 427.

¹³ Там же, арк. 462.

¹⁴ Там же, спр. 136, арк. 11.

¹⁵ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7.VII 1921—7.VII 1924.— Прага, 1924.— С. 6; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 495.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 134, арк. 107—108; спр. 138, арк. 6.

¹⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 88—89.

¹⁸ Підраховано за: Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение.— 1993.— № 4.— С. 36—37.

¹⁹ Наріжний С. Назв. праця.— С. 133.

²⁰ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 118, 121; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 106.

²¹ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 79; Т. 2.— С. 56.

²² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 54.

²³ Там же, арк. 425; Наріжний С. Назв. праця.— С. 133.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 133, арк. 21—26.

²⁵ Там же, спр. 138, арк. 231; спр. 140, арк. 226.

²⁶ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 147.

²⁷ Там же.— С. 221—222.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 92.

²⁹ Там же, арк. 273.

³⁰ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935.— Біобібліографія.— К., 1992.— С. 41—42.

³¹ Цит. за: Наріжний С. Назв. праця.— С. 134.

* До речі, платня викладачів УВУ не досягала й половини платні викладачів чеського й німецького університетів у Празі, а пенсійне страхування професорів УВУ було здійснено тільки у 1936 р.

³² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 222, 233.

³³ Там же, арк. 422—425.

³⁴ Там же, арк. 480.

³⁵ Там же, оп. 2, спр. 47, арк. 37.

³⁶ Там же, спр. 57, арк. 1—2; оп. 1, спр. 140, арк. 500.

³⁷ Там же, арк. 504.

³⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. VIII—IX.

* Тут не враховані асистенти кафедр та професорські стипендіати. У 1940 р., наприклад, на тимчасову роботу при кафедрах УВУ асистентами й лаборантами було зараховано понад 50 учителів—емігрантів з Карпатської України, які змушені були залишити цей край в зв'язку з його угорською окупацією.— ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 264—265.

** Заслугує на увагу, зокрема, підготовлене М. Мушинкою під редакцією К. Вислобокова видання «Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935. Біобібліографія» (К., 1992), що є першою вдалою спробою наукової характеристики життя й діяльності визначних представників української науки і культури за рубежом.

³⁹ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935.— С. 5.

⁴⁰ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.— Ужгород, 1993.— С. 114—115.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 158—159, 179.

⁴² Там же, арк. 202—203.

⁴³ Там же, арк. 339.

⁴⁴ Там же, спр. 132, арк. 91.

⁴⁵ Наріжний С. Назв. праця.— С. 132.

⁴⁶ Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини // Українська діаспора.— 1993.— № 3.— С. 43; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 283; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

⁴⁷ Подільчак М. Український вільний університет у Празі // За вільну Україну.— 1992.— 21 трав.

⁴⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 127—128.

⁴⁹ Український В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 119—124.

⁵⁰ Там же.— Т. 1.— С. X; Наріжний С. Назв. праця.— С. 128.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 220.

⁵² Там же, арк. 188.

⁵³ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання: (Спроба характеристики та інтерпретації).— Подєбради, 1930.— С. 180.

* * *

М. С. Поліщук (с. Соловіївка Житомирської обл.)

Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст.

Всвітлення стану середньої педагогічної освіти на Правобережній Україні, яка після 1793 р. була на окремому становищі в складі Російської імперії, становить певний науковий інтерес і деякою мірою заповнює прогалину в історії культури українського народу. Спеціальна література з цього питання в дореволюційний час не видавалася, за винятком кількох брошур¹, не досліджувалася ця тема й радянськими істориками.

Кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст. на Україні ознаменувалися новим піднесенням національного й культурного відродження. В цей час створюються недільні школи для навчання дорослого населення грамоти, видаються шкільні підручники українською мовою. Однак невдовзі ці перші кроки у розвитку національної освіти були заборонені царизмом.

Після скасування кріпосного права в країні гостро постало питання про навчання народу. К. Д. Ушинський відзначав, що десятої час-

тнини оброку, яку кріпосні сплачували своїм панам, достатньо для утримання народних шкіл у більшості сіл. Проблема полягала у відсутності вчителів для них².

У статті «Проект учительських семінарій», написаній у 1861 р., К. Д. Ушинський розробив план заснування цих навчальних закладів. Він мав загальний, уніфікований для всієї Російської імперії характер. Однак уряд не поспішав відкривати їх. На початку 60-х рр. було засновано лише кілька вчительських семінарій у Фінляндії і Польщі і одна в м. Молодечно в Білорусії*.

Царський уряд надавав великого значення функціонуванню казенних шкіл на Правобережній Україні, де був сильний національно-визвольний рух за відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Тому постало питання про підготовку вчителів для них. Інспектор казенних шкіл Київського шкільного округу М. А. Тулов склав проект заснування педагогічних шкіл, який був затверджений попечителем цього ж округу і схвалений київським, волинським і подільським генерал-губернатором.

Перша педагогічна школа була відкрита в Києві в приміщенні університету і розпочала свою діяльність наприкінці квітня 1862 р. Через брак коштів на запрошення М. А. Тулова в ній погодилися на громадських засадах працювати викладачі університету та місцевих київських гімназій, а також студенти університету. Зокрема, в Київській тимчасовій педагогічній школі викладали професор богослов'я Київського університету Н. А. Фаворов, вчителі 2-ої та 1-ої київських гімназій П. Г. Лебединцев, О. І. Писецький, О. С. Худзінський, А. Д. Юркевич, І. М. Сошенко, Ф. Х. Петрушевський, І. Я. Ростовцев, Ф. О. Беляев, вчитель Києво-Подільської повітової дворянської школи Стефанович, а також студенти, які вже мали досвід роботи в недільних школах: Рубісов, Шульженко, Драгоманов, Стефанович, Гулак-Артемівський (родич відомого композитора С. С. Гулака-Артемівського) та ін.

М. Н. Драгоманов у статті «Як повинно бути поставлено питання про російську народну освіту в Південно-Західному краї» так формулював завдання, що їх ставили перед учителями у цій школі: «Південноросійський (український.— М. П.) учитель повинен знати історію і побут південноросійського народу, розуміти і поважати дух його, що відбився в поезії. Народний учитель в південноросійському краї для того, щоб протидіяти полонізму, повинен знати відмінність південноросійського народу від польського, повинен бути знайомий з тими здоровими і симпатичними якостями малороса, які, будучи розвинуті і освічені освітою, повинні поставити їх не нижче, якщо не вище горезвісної інтелігенції. Тільки знаючи народ південноросійський, симпатизуючи йому, вчитель... може плідотворно впливати на народ і викликати в ньому самоповагу. Це останнє досягалось в Педагогічній школі викладанням місцевої історії і поясненням особливостей народної російської поезії, і південноросійської зокрема»³.

Педагогічна рада Київської тимчасової педагогічної школи була в 1862—1864 рр. своєрідним комітетом, що керував справою заснування російських шкіл на Правобережній Україні. Проте реакція почала нападати на цей заклад, побоюючись, що викладачі Педагогічної школи можуть захопитися поширеними серед молоді ідеями про необхідність надання освіти сільського населення місцевого (малоросійського характеру)⁴.

Викладачі Київської тимчасової педагогічної школи мали намір скласти «Книгу для читання в народних школах Київського шкільного округу», де передбачалися й статті про Україну. В її створенні взяли участь професор Київського університету В. Б. Антонович, інспектор 2-ої київської гімназії І. І. Слепушкін, викладач Київського інституту шляхетних дівчат Є. В. Судовщиков, а також М. П. Драгоманов та П. К. Левицький⁵.

Педагогічна школа сприяла поширенню освіти серед населення

Правобережній Україні і в цьому реакційні кола бачили загрозу для себе. Попечитель Київського шкільного округу став перешкоджати її дальшому розвитку. Спочатку від управління школою було відсторонено Тулова і Слепушкіна, потім припинено роботу над згаданою вище читанкою, яку реакціонер В. М. Юзефович назвав у газеті «Киевлянин» польською інтригою. Нарешті, в 1864 р. було ліквідовано й саму школу.⁶ Це дуже ускладнило заснування народних шкіл, адже не вистачало підготовлених учителів. Як бачимо, царизм придушував будь-яку ініціативу просвітителів 60-х років XIX ст. Міністр освіти Толстой не співчував ідеї про необхідність відкриття учительських семінарій. В 1866 р. він заявив, що «потреба в учительських семінаріях не зумовлюється нинішнім становищем справи, для народу потрібна лише розумна грамотність, для чого не потрібні дорогі вчителі. Їх можна знайти в сільському духовенстві, в семінаристах»⁷⁻⁸. Однак пізніше під тиском прогресивної громадськості він змушений був змінити своє ставлення до цього питання.

26 травня 1869 р. вийшов указ про заснування народних шкіл на Правобережній Україні, яким також передбачалося відкриття в сільській місцевості однієї з губерній краю учительської семінарії⁹. Невдовзі, 22 жовтня того ж року, в Києві було відкрито учительську семінарію Південно-Західного краю. Спочатку термін навчання в ній обмежувався двома роками, але в 1871 р. на клопотання Київського шкільного округу Міністерство народної освіти дозволило збільшити його до трьох років. 1 серпня 1873 р. учительська семінарія була переведена в містечко Коростишів на Київщині.

Як адміністрація шкільного округу, так і місцеві власті розуміли, що для сільських народних шкіл найбільш вигідним і дешевим буде вчитель — вихідець із селян. Тому київський, подільський і волинський генерал-губернатор в «Записці щодо проекту загального плану народних шкіл» від 5 травня 1862 р. писав міністру народної освіти Головіну, що вчителі із селян та інших податних станів, якщо їх звільнити від тілесних покарань, податків і рекрутської повинності, будуть працювати в народних школах за невелику плату¹⁰.

Царське самодержавство надавало великого значення релігійно-моральному вихованню семінаристів. Так, «Правилами для вступників у Коростишівську учительську семінарію і тих, хто навчається в ній», опублікованими в 1882 р., передбачалося дисциплінарне покарання аж до виключення з навчального закладу тих, хто нехтує виконанням релігійних обов'язків¹¹. Однак учні часто порушували цей параграф, завдаючи чимало клопоту начальству. Зокрема, у звіті за 1876 р. директор учительської семінарії відзначав занепад релігійного почуття в учнів, зауважуючи при цьому, що це привноситься здебільшого дітьми церковнослужителів¹². У 1900 р., наприклад, за постановою педагогічної ради учительської семінарії чотирьом вихованцям було знижено оцінку з поведінки за ухиляння від богослужіння. Такі заходи покарання учнів вживалися часто.

14 травня 1877 р. міністр освіти Толстой зажадав від попечителя Київського шкільного округу посилити морально-виховний вплив на учнівську молоді семінарій, щоб запобігти проникненню до цих закладів антирелігійних, аморальних чи антиурядових вчень¹³. Адже з вихованців учительських семінарій намагалися зробити покірних слуг самодержавства, слухняних виконавців антинародної політики царизму в галузі освіти. Ще в 1875 р. було затверджено «Інструкцію учительським семінаріям Міністерства народної освіти», де особлива увага приділялася вихованню майбутніх учителів у дусі відданості престолу і церкві.

Однак передова частина вихованців учительських семінарій, не задовольняючись казенною системою навчання, розширювала свій світогляд, читаючи революційну літературу. Серед учнівської молоді розповсюджувалися нелегальні видання. Так, з Коростишівської учитель-

ської семінарії було виключено в 1879 р. учнів П. Руденка та Ф. Кононенка за читання газети «Земля і воля», яку видавали народники¹⁴⁻¹⁵. Проте репресивні заходи властей не могли спинити прагнення молоді до правди і справжніх знань. Чимало випускників цієї семінарії вступили безпосередньо на шлях революційної боротьби з царським урядом. Зокрема, І. Білич та М. Лозинський, які в 1881 р. закінчили навчання і потім працювали вчителями народних шкіл на Полтавщині, були членами революційного гуртка в м. Гадячі. Царські шпики вислідили й розгромили цей гурток, а його учасників було піддано покаранню, зокрема, І. Білича за вироком суду вислано на три роки до Сибіру, М. Лозинського — на два. На заслання відправлено й вихованця цієї ж учительської семінарії Н. Франчука, який навіть не входив до гуртка, а лише мав зв'язки з ним¹⁶⁻¹⁷.

Навчальний процес в учительських семінаріях був на низькому рівні, в них не вистачало кваліфікованих викладачів. Причина цього полягала, зокрема, у низькій заробітній платі в цих закладах. Часта зміна вчителів негативно відбивалася на успішності семінаристів.

За рівнем викладання учительські семінарії мало чим відрізнялися від повітових шкіл. У 1872 р. було дозволено відряджати за кордон, особливо в Німеччину, директорів та викладачів учительських семінарій з метою запозичення передового досвіду¹⁸.

До Коростишівської учительської семінарії здебільшого поступали учні з міських двокласних шкіл, і навчання будувалося на основі п'ятирічної школи. Серед предметів, що викладалися в семінарії, були закон божий, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, геометрія, російська і загальна історія, російська і загальна географія, природознавство, чистописання, малювання, основи педагогіки, гімнастика, співи та практичні заняття в школі. Такі навчальні предмети, як українська мова і література, історія України та географія України були заборонені **. Це викликало протест з боку педагогічної громадськості і широких кіл суспільства.

Поряд з українськими прогресивними діячами культури на захист української мови виступав і відомий російський педагог К. Д. Ушинський, який у статті «Педагогічні замітки про Швейцарію», написаній у 1862 р., з гіркотою зазначав, що «Наша багата південноросійська мелодійна, співуча мова, на якій розмовляють 14 мільйонів народу, на якій існує така народна література, якою не може похвалитись жоден народ, на якій ще недавно співав Шевченко, виганяється зі школи як яка-небудь чума»¹⁹. Він обстоював потребу кожного народу вчитися рідною мовою, вказуючи що «немає насильства більш нестерпного, як те, що бажає відібрати в народі спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджилих предків»²⁰.

Учительська семінарія надавала лише більш-менш міцну педагогічну і трудову підготовку майбутнім учителям та навички педагогічної практики в школі, знання ж основ науки в учнів були недостатніми. Не існувало й відповідної матеріальної бази для навчання, зокрема, не вистачало приміщень для навчальних кабінетів, майстерень, бібліотеки. Тяжким було й матеріальне становище семінаристів через мізерність коштів, що їх надавала казна; адміністрації доводилося скорочувати кількість стипендій, щоб збільшити їх розмір²¹.

Коростишівська учительська семінарія, однак, випускала вчителів, які вважалися краще підготовленими для роботи в народних школах, ніж вихованці духовних семінарій, які становили третину всіх учителів народних шкіл. А найкращими викладачами попечитель київського шкільного округу вважав вихованців колишньої Київської тимчасової педагогічної школи та учительської семінарії.

Прийом учнів до учительських семінарій проводився за програмою сільських двокласних шкіл, але до них приймалися й колишні учні гімназій та інших середніх навчальних закладів, які з різних причин

були звітди виключені. Міністерство народної освіти запропонувало 30 червня 1885 р. директорам учительських семінарій при прийомі учнів з числа тих, що раніше навчалися в середніх навчальних закладах, збирати найретельніші відомості про моральні якості та здібності цих учнів, бо вони становлять «самий дурний елемент» у семінаріях²².

З Коростишівської учительської семінарії вийшло чимало досвідчених педагогів, деякі з вихованців стали письменниками, культурно-громадськими діячами. У 1898 р. закінчив семінарію С. В. Васильченко (Панасенко), який згодом став українським письменником. У ній працювали свого часу талановиті й здібні педагоги, як, наприклад, художник І. М. Сошенко, який був другом Т. Г. Шевченка і брав участь у визволенні поета з кріпацтва, художник М. І. Мурашов, педагоги М. О. Андрієвський, В. К. Совинський, М. П. Кудрицький, І. Н. Давидович та ін. З діяльністю семінарії тісно пов'язане ім'я І. Я. Посяди, близького друга Т. Г. Шевченка, члена Кирило-Мефодіївського братства, першого директора цього навчального закладу.

У звіті за 1872 р., поданому міністром народної освіти на ім'я царя, було вказано на недостатню кількість учительських семінарій в країні, що в свою чергу гальмувало розвиток початкової освіти. Зокрема, він пропонував відкрити по одній учительській семінарії в Петербурзькому, Московському, Віленському, Одеському, Харківському і Казанському шкільних округах. Створена для розгляду цього питання комісія схвалила його. Крім того, міністр народної освіти запропонував заснувати з 1875/1876 навчального року учительську семінарію в Київському шкільному окрузі²³. Її було відкрито 1 листопада 1875 р. в м. Острозі на Волині²⁴.

Кількість учнів у семінарії була незначною, оскільки не вистачало приміщень, до того ж діти з бідних верств населення вагалися поступати до цього навчального закладу через незначну стипендію. Однак Міністерство народної освіти відхилило 18 липня 1878 р. клопотання про збільшення стипендій учням²⁵. У квітні 1879 р. директор Острозької учительської семінарії поскаржився начальству Київського шкільного округу на незадовільний склад учнів цього навчального закладу. Він повідомив, що до семінарії поступають учні однокласних і двокласних сільських шкіл і навіть міських шкіл, «у яких єдиний розрахунок — це не вчителювання, а звільнення від військового обов'язку і інші переваги учительського звання»²⁶. Тому директор просив, щоб інспектори народних шкіл та штатні наглядачі міських двокласних шкіл рекомендували кращих учнів до вступу в учительську семінарію.

Через відсутність приміщень, як уже згадувалося, учительська семінарія кожні два роки припиняла набір нових учнів і тому в перші роки свого існування підготувала незначну кількість учителів. Та й в наступні роки, коли було збудовано власне приміщення семінарії, кількість випускників була незначною. Так, з 1881 по 1884 рр. випущено 36 вчителів²⁷, у 1886 р. — 9, 1888 — 11²⁸.

У листопаді—грудні 1890 р., а також наступного року попечитель Київського шкільного округу клопотався перед Міністерством народної освіти про закриття Острозької учительської семінарії, а кошти в сумі 14 810 крб, що вивільнилися б від асигнування на її утримання, використати на відкриття сьомого та восьмого класів Острозької прогімназії та двокласних міських шкіл у Рівному й Острозі. Однак обставини змінилися. 6 липня 1891 р. було ліквідовано Дедеркальський римсько-католицький монастир у Кременецькому повіті на Волині, і уряд дозволив передати всі будинки разом із садбою для семінарії. А 29 травня 1893 р. — перевести її у с. Великі Дедеркали. Приміщення семінарії залишилося Острозькій прогімназії. За період з 1875 по 1900 рр. Дедеркальська учительська семінарія підготувала для народних шкіл, за неповними даними, 197 учителів.

Обидві учительські семінарії не могли задовольнити потребу у кад-

рах для народних шкіл. Тому на прохання інспектора народних шкіл Подільської губернії Білявського на початку 70-х років XIX ст. Київський шкільний округ дозволив відкрити при Могилівській двокласній міській школі педагогічні курси для підготовки вчителів з числа випускників цієї школи²⁹. І лише в 1907 р було відкрито учительську семінарію в с. Потоки Вінницького повіту.

В розглядуваний період на Правобережній Україні, крім Міністерства народної освіти, подібні навчальні заклади засновувало і православне духовенство ***.

Видатні діячі науково-педагогічної думки на Україні в кінці XIX — на початку XX ст. піддали гострій критиці тогочасну систему освіти, яку насаджувало російське самодержавство, адже вона носила антиукраїнський характер. Школа була чужою для народу.

Зокрема, український письменник і педагог І. С. Нечуй-Левицький, який 20 років свого життя присвятив педагогічній роботі, дав цій школі таку оцінку: «...Московська школа на нашій Україні багато відрізняла кращих людей від свого народу, від свого племені, від сім'ї, від батька й матері. А знову народ дуже відрізняв сам себе від панів, від учених українців і косим оком споглядає на їх. Між ними викопана велика безодня і потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скончену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість, та лежача недобачливість»³⁰.

І. С. Нечуй-Левицький був дуже стурбований таким становищем в цих навчальних закладах, коли з вихованців готували слухняних і покірних прислужників російського самодержавства, коли учням прищеплювали нігілізм, байдужість до всього українського. Адже, як зазначав письменник, «...з українських університетів і других шкіл повиходили хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а винуватого правим, ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу, ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на скезуціях. А народ робив панщину, а поміщики ляхи і москалі дерли останню шкуру з України, тим часом як наші широукраїнці за свою молоду ідею сиділи вже в неволі в далекій московській півночі»³¹.

І. С. Нечуй-Левицький вважав ненормальним таке становище, коли в школах молоде покоління було зовсім позбавлене можливості знайомитись з культурними надбаннями українського народу. Він не раз підкреслював, що «час би вже завести в гімназіях та семінаріях виклади української мови і літератури. Невже нам не дадуть в школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського через 100 років після написання Енеїди?»³².

Б. Д. Грінченко, український письменник і педагог, також прагнув змінити існуючу систему освіти на Україні. Він плекав надію, що вчителі будуть нести народові справжню освіту. З цього приводу він писав: «По учительських семінаріях та вчительських інститутах усяка наука повинна зараз же бути українською мовою. Для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб були прочитані курси української мови, української історії і історії літератури. Всі учителі повинні знати мову того народу, якому вони дають просвіту»³³. Б. Д. Грінченко був твердо переконаний в тому, що «на Україні повинна бути українська школа,— про це нема чого сперечатись. Хто цього не признає, той не педагог, не вчитель — той тільки чиновник-обруситель»³⁴.

Отже, виникнення учительських семінарій на Правобережній Україні було позитивним явищем, оскільки сприяло поширенню освіти серед народу. Проте ці середні педагогічні заклади мали загалом антинародний характер, тому що були осередками виховання віроповіданих прислужників царизму, провідників русифікаторської політики.

¹ Войцехович П. А. Несколько слов по поводу перевода Острожской учительской семинарии в с. Большие Дедеркалы Кременецкого уезда Волынской губернии.— К., 1895; Из жизни Коростышевской учительской семинарии в 1907—1908 гг.— Житомир, 1908; Паломничество воспитанников Коростышевской учительской семинарии в Житомир в 1907 г.— Житомир, 1907.

² Ушинский К. Д. Собр. соч.— М.; Л., 1948.— Т. 2.— С. 254.

* Перші учительські семінарії як осередки підготовки учительських кадрів для початкових шкіл в царській Росії виникли ще в другій половині XVIII ст., коли в 1786 р. Головну народну школу в Петербурзі було перетворено в учительську семінарію. Цей навчальний заклад проіснував до 1801 р. і за цей час підготував 425 учителів, проте в 1803 р. на його базі було створено педагогічний інститут, який готував учителів для гімназій (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1865, апрель.— Ч. СХХVI.— СПб., 1865.— С. 2—4).

Статути 1804 та 1828 рр., однак, вимагали педагогічної підготовки від вчителів парафіяльних шкіл, які з 1804 р. почали називатися народними школами. Тому вживалися деякі заходи для підготовки вчителів народних шкіл. Наприклад, в 1828 р. було засновано учительську семінарію в м. Дерпті.

³ Санкт-Петербургские ведомости, 1865, № 137.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 707, оп. 288, спр. 1683, арк. 371 (далі — ЦДІА України).

⁵ Драгоманов М. П. Народні школи.— Женева, 1877.— С. 43—44.

⁶ Там же.— С. 44, 48—49.

^{7—8} Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802—1902. СПб., 1902.— С. 749.

⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе.— Т. 11.— 14.— Отделение первое, 1869.— СПб., 1873.— С. 514.

¹⁰ ЦДІА України, ф. 442, оп. 812, 1862 р., спр. 81, арк. 5.

¹¹ Житомирський облдержархів, ф. 75, оп. 1, спр. 75, арк. 11.

¹² Там же, спр. 4, арк. 66—67.

¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 707, оп. 261, 1879 р., спр. 11, арк. 6.

^{14—15} Там же, оп. 261, 1877 р., спр. 7, арк. 36.

^{16—17} Катренко А. М. Про народовольський рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.) // Український історичний журнал, 1968.— № 10.— С. 76.

¹⁸ ЦДІА України, ф. 707, оп. 39, 1873 р., спр. 61, арк. 1—2.

** Царизм видав ряд таємних документів, на основі яких придушувалася культура України: Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., циркуляр 1881 р. В 1892 р. було заборонено перекладати з російської мови на українську; 1894 р.— заборона ввезення українських книг з-за кордону; 1893 р.— заборона українських дитячих читанок.

¹⁹ Ушинський К. Д. Собр. соч.— М.; Л., 1952.— Т. 2.— С. 79.

²⁰ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори.— К., 1949.— С. 184.

²¹ ЦДІА Російської Федерації, ф. 733, оп. 202, спр. 564, арк. 13—14.

²² ЦДІА України, ф. 707, оп. 209, спр. 53, арк. 45.

²³ Там же, оп. 87, 1875 р., спр. 5976, арк. 1—2.

²⁴ Там же, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 1, 14.

²⁶ Там же, оп. 209, спр. 203, арк. 16.

²⁷ ЦДІА Російської Федерації, ф. 733, оп. 203, спр. 2071, арк. 43—44.

²⁸ Там же, спр. 2073, арк. 25—26.

²⁹ Там же, оп. 170, спр. 853, арк. 1.

*** Двокласні школи з трирічним терміном навчання почали відкриватися 1896/1897 навчального року і готували вчителів для шкіл грамоти. Церковно-учительські школи призначалися для підготовки вчителів для однокласних та двокласних церковно-парафіяльних шкіл, а також для згаданих двокласних шкіл. Термін навчання в них також становив 3 роки. Таких шкіл було дві: Житомирська на Волині та Михайлівська в Києві.

³⁰ Нечуй-Левицький І. С. Причепи.— Львів, 1889.— С. 110—111.

³¹ Там же.— С. 128.

³² Нечуй-Левицький І. С. Педагогічна пройма в російській народній школі.— К., 1968.— Т. 10.— С. 147.

³³ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України, рукописний відділ, ф. 1, спр. 31512.

³⁴ Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа.— К., 1906.— С. 44.

О. І. Киян (Кіровоград)

Олександр Яблоновський як дослідник історії України

У списку найавторитетніших зарубіжних дослідників історії України XV—XVII ст. одне з провідних місць по праву повинно належати видатному польському вченому Олександру Валер'яну Яблоновському. Член Товариства історії і старожитностей російських у Москві, Нестора-літописця в Києві, Історичного і Геральдичного у Львові, Наукового у Варшаві, Королівського у Лондоні, автор кількох сот наукових праць, Яблоновський проявив себе в багатьох галузях знань: історії, археографії, історичній географії, етнографії та ін.¹ В кожному з них він вніс оригінальні ідеї, щоправда, не всі вони сприймалися сучасниками, під час призводили до гострих дискусій між польською й українською історіографією, але це не заважало таким корифеям історичної думки в Україні, як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, М. П. Василенко, Д. І. Дорошенко, В. К. Липинський та ін. з щирою повагою вести мову про науковий доробок польського історика, широко залучати здобутий ним фактичний матеріал до своїх наукових праць.

Народився О. В. Яблоновський 1829 р. у с. Гозліні на території Мазовії. Батьки його належали до середовища польської шляхти, що своїм генеалогічним корінням була зв'язана з Україною. Початкову освіту він здобув у містечку Дрохічці, а гімназіальну — у Білостоці².

У 1847 р. Яблоновський приїхав навчатися до Київського університету, що в перші десятиліття свого існування наповнювався переважно студентами з числа шляхти Правобережної України. Навчаючись на історико-філологічному відділі, він особливу увагу проявляв до славістики, обравши її за предмет своїх спеціальних досліджень. Широкий резонанс серед студентів університету викликала справа кирило-мефодіївців. З певною варіацією (ідея месіанської ролі Польщі в слов'янському світі) панславизм був досить популярним і серед польської студентської корпорації (гміни). Висловлені Адамом Міцкевичем в «Księgie narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» положення, сприймалися польською молоддю як керівництво до дії. Під впливом цих ідей Яблоновський зав'язує дружні стосунки з українцями, болгарами, сербами. Події революції 1848 р. в Австро-Угорщині, що сколихнули слов'янський світ, ще більше посилили у Яблоновського панславистський настрої.

Провчившись два роки в Києві і прагнучи бути корисним на випадок збройної боротьби за незалежність своєї Батьківщини, Яблоновський «відчув потребу у більш вагомій з точки зору практичних потреб освіті»³. З 1848 по 1853 р. він навчається на медичному відділенні Дерптського університету. Після його закінчення знову повертається до Києва, але кар'єра лікаря його не приваблювала. Він все частіше почав звертатися до попередніх захоплень філологією та історією. Заробляючи на хліб медичною практикою в навколишніх селах, Яблоновський увесь свій вільний час проводив у бібліотеках Києва.

Зміна політики в Російській імперії зі вступом на престол у 1856 р. Олександра II та перспектива заснування кафедри славістики при Київському університеті підштовхнули Яблоновського до думки стати викладачем цієї кафедри. Але, як він сам констатував, «потрібна була

більш досконала наукова підготовка»⁴. З цією метою Олександр Яблоновський у 1859—1860 рр. подорожує по Західній Європі, відвідує центри тогочасної світової науки: Берлін, Лондон, Париж, студіює філологію в Берлінському університеті. Особливе враження на нього справило знайомство з видатним польським істориком і громадським діячем Іоахімом Лелевелем, резиденцію якого в Брюсселі Яблоновський відвідав наприкінці 1860 р. Глибоке враження від цієї зустрічі залишилося у нього на все життя.

У 1861—1862 рр. Яблоновський з метою більш глибокого знайомства з історією і побутом південних слов'ян мандрує по Сербії, Хорватії, Болгарії, відвідує Константинополь. Але предметом його особливого інтересу були Волинь, Поділля і «Київська Україна». Ледве чи знайдеться яке містечко в цих краях, в якому б не побував польський історик. «Лише шляхом особистого бачення,— писав він згодом,— пізнав я цей край і людність»⁵.

Хоч Яблоновський і не брав безпосередньої участі у польському національно-визвольному русі 1863—1864 рр., але був заарештований російською владою і відправлений на заслання до м. Керенська Пензенської губернії. Тут він провів майже чотири роки. Після звільнення в 1868 р. Яблоновський остаточно переїхав до Варшави, але щороку приїздив в наукових справах до Києва, Львова, Одеси. Під час поїздок він продовжує збирати матеріали з історії й етнографії, мовознавства, готуючись до наукової діяльності. Як слушно констатує в розвідці про діяльність Яблоновського один з класиків польської історичної думки Тадеуш Корзон: «Подорож була все для Яблоновського»⁶. Майже через кожні 2—3 роки вирушає він у тривалі мандрівки. Особливо вражаючою була його подорож 1870 р., здійснена через Вірменію, Сирію і Месопотамію до Єгипту.

Поворотним моментом біографії Яблоновського стало його знайомство з професором Варшавського університету і директором Варшавського архіву давніх актів Адольфом Павінським (1840—1896 рр.)⁷. Разом з ним Яблоновський приступив до реалізації грандіозного плану по виданню матеріалів з історії Речі Посполитої під загальною назвою «*Źródła dziejowe*» («Джерела історичні»). Згідно з попередньою домовленістю, А. Павінський збирав і опрацьовував матеріали зовнішньополітичного і військово-історичного характеру, а Яблоновський досліджував переважно соціально-економічні питання. У 1877 р. він видав перші свої два томи з цієї серії. Обидва вони були присвячені історії України. Перший том «*Rewizya zamków Ziemi wolyńskiej w połowie XVI wieku*», написаний переважно на актовому матеріалі, містить багаті відомості про економічний розвиток Волині. Другий том «*Lustracja królestw zezuzn Ziemi Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowie XVII wieku*» був наповнений почерпнутими з польських архівів важливими документами з історії колонізації і соціальних стосунків в українських землях і доведений у хронологічному відношенні до 1630 р.

Здобутий архівний матеріал був опрацьований Яблоновським у монографії «*Starostwa Ukrainy w pierwszej połowie XVII w.*», опублікованій як додаток до V тому «*Źródła dziejowe*». В ній він виступив зі своєю теорією заселення української території в часи після татарської навали. Поява праць Яблоновського була неоднозначно зустрінута дослідниками історії України. В. Б. Антонович у спеціально підготовленому рефераті, який був прочитаний на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, в цілому дав позитивну оцінку, відмітивши, що «дослідження Яблоновського відрізняється великою безпристрасністю, які рідко й нині зустрічаються в польській історичній літературі. Ознаки звороту на критико-історичний шлях помітні лише в останні роки і п. Яблоновський належить до видатних представників цього напрямку»⁸.

Значно більш гостру реакцію монографія Яблоновського викликала з боку відомого дослідника колонізаційних процесів в Україні М. Владимирського-Буданова, який зробив йому закид у тенденційності підбору та інтерпретації історичних свідчень і «повторенні тез, що стали аксіомою в польській історичній науці»⁹. Яблоновський у відповідь виступив зі своїми поясненнями. Це призвело до досить інтенсивної полеміки між українськими і польськими істориками, що точилася на сторінках журналів «Ateneum» і «Przełądzie Historyczny» з 1888 по 1907 рр. Але навіть гострий обмін думками з українськими істориками ніколи не приводив до розриву стосунків з ними, а тим більше до ворожнечі. Яблоновський неодноразово брав участь у засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця, навіть у той час, коли М. Владимирський-Буданов у ньому головував.

З українських істориків найкращі стосунки і порозуміння у Яблоновського склалися з П. Кулішем. Під час свого службового перебування у Варшаві Куліш, познайомившись з польськими джерелами, докладно змінив свої погляди на історію українського козацтва й історичну роль польської шляхти на українських землях. Сформульовані Кулішем у другому і третьому томах «Истории воссоединения Руси», а згодом з особливою різкістю повторені в статті «Казакі по отношению к государству и обществу» на сторінках журналу «Русский архив» тези про деструктивний і анархічний характер запорозького козацтва, як явища антикультурного і антисупільного, були без принципних застережень сприйняті Яблоновським. У монографії «Kresy Ukrainy, po lichołeciu — do ruinu», вперше опублікованій на сторінках журналу «Ateneum» за 1877 р. і згодом передрукованій в «Piśmach», Яблоновський дає дуже схвальну оцінку історичним узагальненням українського історика¹⁰.

Вже в середині 80-х років минулого століття Яблоновський вважався провідним фахівцем історії України XV—XVII ст. Саме так його атестує редакція журналу «Киевская Старина», вміщуючи на сторінках видання переклад праці польського дослідника «Żadnieprze», підготовлену ним для XVI тому фундаментального «Słownika geograficznego»¹¹.

Поряд з історичними студіями Яблоновський посилено працює і в галузі етнографії. Зібрані ним в результаті багаторічної праці матеріали були вміщені в монографії «Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Kogopa», опублікованій на сторінках львівського історичного журналу¹².

В 90-ті роки Яблоновський приділяє Україні особливу увагу. З-під його пера виходить ціла серія статей з історії, етнографії та історичної географії. Виданий у 1911 р. великий третій том семитомного зібрання «Pisem» Яблоновського, практично повністю укомплектований працями з української тематики, що були написані дослідником у цей відрізок часу.

Дуже інтенсивною була й археографічна діяльність польського вченого. Він продовжує в «Zróżła dziejowe» публікацію актового матеріалу із соціально-економічної історії України, поєднуючи її з ґрунтовним критичним аналізом у спеціальних розвідках. Найважливіші з них: «Żemie ruskie — Rus Czerwona» (Т. XVIII), «Ukraina» (Т. XX—XXI), «Wołyń i Podole» (Т. XIX), «Ukraina (Kijów, Braclaw)» (Т. XXII).

Крім оригінальних досліджень, Яблоновський дуже часто публікує з польських історичних журналах змістовні рецензії на праці українських істориків. У цьому контексті варто зазначити його оцінку праці М. С. Грушевського «Барское старство» (1893 р.). Хоч польський історик і вказує на певні фактологічні неточності в монографії і не погоджується із загальною схемою українського історичного процесу, але тут же підкреслює нахил М. С. Грушевського до строгого документалізму, констатує, що праця останнього «гідна особливої уваги»¹³.

Яблоновський вітав також появу праці українського дослідника стародавньої Русі М. Молчановського «Очерки известия о Подольской земле до 1434 г.», присвятивши їй велику рецензію. В ній він доповнив матеріал книги Молчановського своїми відомостями з історії культури, провів порівняльний аналіз її змісту з працями польського історика Кароля Шайнохи, значно розширив документальну базу дослідження, вперше ввівши до наукового обігу матеріали молдавського походження¹⁴.

В зв'язку з широким відзначенням у слов'янському світі 500-річчя Краківського (Ягеллонського) університету і поширення культури та освіти в слов'янських землях, Яблоновський отримав від організаційного комітету пропозицію написати спеціальну монографію з історії Києво-Могилянської академії. Завдання було для нього досить почесним, але в той же час і нелегким, бо, як вважає історик Тадеуш Корзон. «в Києві вороже ставилися до всього того, що було написано з історії по-польськи»¹⁵. Яблоновський справився з цим завданням досить успішно і в 1899 р. видав монографію «Akademia Kijowsko-Mohilanska: Zagys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacyi zachódniej na Rusi», яка не втратила свого наукового значення і нині¹⁶. Застосований ним порівняльно-історичний метод дослідження дав йому можливість створити досить широку картину культурного взаємозв'язку українських земель з Польщею і країнами Західної Європи. Але уникнути закидів у тенденційності Яблоновському все-таки не вдалося. З гострою критикою у відгуку під назвою «Урок с Запада» на працю польського історика виступив професор Київської духовної академії Ф. І. Титов. Він прямо звинуватив дослідника в «безмежному звеличенні всього польського в політиці і публіцистиці»¹⁷.

В цілому негативну, хоч більш науково обгрунтовану і зважену рецензію на монографію Яблоновського дав також на сторінках «Киевской Старини» відомий дослідник історії культури і церкви К. В. Харлампович¹⁸.

Яблоновський відповів на критику великою статтею. Парируючи впади своїх опонентів у частині, де мова йшла про навмисну тенденційність у підборі фактів, він, зокрема, писав: «Важливі справи руські я трактую з чисто наукових позицій, бо Русь для мене те ж саме, що мое гніздо Мазовія»¹⁹.

З 1901 по 1903 рр. Яблоновський переважно працює над грандіозним за своїми масштабами історичним атласом Речі Посполитої. Його видання дало широкий імпульс для розвитку історичної географії не лише в Польщі, а й в Україні²⁰.

Останньою великою працею Яблоновського була «Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej», видана в 1912 р., за рік до його смерті. Як і більшість попередніх, вона була присвячена українській проблематиці. Відомий польський історик Станіслав Смолька, редактор видавництва, де була надрукована книга, в передмові висловлюється про неї як «одну з найкорисніших, без сумніву, з-поміж усіх, які занотує наша біжуча бібліографія»²¹. Польський читач, на його думку, «знайде тут все, що поляк повинен знати про історію України, цілий компас в погляді на українське питання, на його минувшину і теперішній стан»²².

Книга викликала значний науковий інтерес і серед українських істориків. Крім анотації її змісту в різних історичних виданнях, М. Залізняк вмістив на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» велику за обсягом рецензію²³. В преамбулі до неї він зазначив: «Олександр Яблоновський — пильний дослідник життя українських земель. Видані ним історичні матеріали й довгий ряд монографій і розвідок з української історії давали нам право сподіватися, що і названа праця або дасть багато нового, або буде доброю синтезою, яким її історично вірним уявленням історичного процесу, для висвіт-

лення окремих частин якого він так багато зробив»²⁴. Але детальний аналіз змісту праці, проведений українським істориком, виразно виявив і слабкість тих теоретичних засад, на яких Яблоновський ґрунтував свій підхід до розгляду історії України. Вони проявилися вже у самій назві дослідження, де свідомо протиставлено термін «Полуднева Русь» терміну «Україна-Русь», який стверджує спадкоємність українського історичного процесу. Яблоновський під назвою «Полуднева Русь» розуміє виключно землі Речі Посполитої, отже, дає зрозуміти, що він не має на меті дати цілісну історію українського народу, цілеспрямовано випускає з поля зору його найдавнішу добу й історію так званої «Гетьманщини». Саме тому, як слушно зауважує М. Залізник, «се не виклад української історії, а історія польськості на українських землях...»²⁵.

Для розуміння мотивів саме такого підходу Яблоновського до розгляду історії українського народу варто зупинитися на історичних поглядах польського вченого. Концепція історичного пізнання Яблоновського несла в собі елемент еkleктизму. З одного боку, відчувається великий вплив тих принципів, що йшли власне від Лелсвелівської історичної школи і були сприйняті переважною більшістю польських істориків другої половини ХІХ ст. З іншого, — досить помітно, що Яблоновський опинився у полоні всеобіймаючих ідей західноєвропейського позитивізму, що почасти зближує його з представниками так званої «Варшавської позитивістської школи», яка домінувала в польській історіографії протягом 80—90-х років минулого століття²⁶.

У І. Лелевеля (1786—1861 рр.) Яблоновський сприйняв нахил до документалізму, здоровий критицизм у ставленні до історичних джерел, а також окремі компоненти історико-соціологічної концепції. Як і його відомий попередник на терені польської історіографії, Яблоновський вбачав в історичному процесі прояви «специфічного духу народів», певних «витоків культури» та інших духовних чинників, піднесення чи упадок яких в кінцевому результаті фатально впливають на долю народів. Елементи містицизму в історіософії Яблоновського сприяли ідеалізації польських національних рис. Полякам він приписує особливу схильність до волі, миролюбство, мужність, релігійну толерантність і т. п. Такий, дещо упереджений підхід, незважаючи на постійні декларації про примат об'єктивізму в історичному дослідженні, підчас заважав Яблоновському дати правильну інтерпретацію історичних стосунків польського й українського народів.

Вплив позитивізму знайшов свій відбиток у розширенні джерельної бази історичного дослідження, а також в нахилі до висвітлення соціально-економічної тематики. Яблоновський один з перших у польській історичній науці почав приділяти пильну увагу археографії, історичній географії, геральдиці, соціальній психології. Характерний для позитивізму раціонально-емпіричний підхід до розгляду історичного минулого поєднувався у Яблоновського з використанням порівняльно-історичного методу дослідження, який вимагав не вузькопрофесійних знань, а широкої історичної ерудиції і тривалої попередньої підготовки.

Як дослідник історії України, Яблоновський особливу увагу приділив періоду пізнього середньовіччя. В хронологічному аспекті переважна більшість його праць охоплює, власне, ХV—першу половину ХVІІ ст. Тематичний діапазон їх окреслений нахилом до висвітлення соціально-економічної проблематики й історії культури. Політична історія в наукових працях дослідника відступає на задній план.

Особливу увагу Яблоновський звернув на теорію заселення України, відвівши цій проблемі чимало місця на сторінках «Zródła dziejowe» і написавши з цього приводу кілька спеціальних розвідок²⁷. Як і його попередники на терені польської історіографії: М. Грабовський, Т. Любомірський, К. Шайноха та ряд інших, Яблоновський підходив до її розгляду з точки зору спустошення Південної Русі в період татарської навали ХІІІ ст. В обезлюдненому краї на основі злиття слов'янського і

тюркського елементів утворився новий етнос, що мав дуже мало спільного з колишньою Руссю. При чому, вважає історик, якщо слов'янська стихія отримала перевагу в протистоянні з азіатським світом на терені України, то в цьому заслуга насамперед поляків, що повернули її у бік західноєвропейської цивілізації. «Після монгольського погрому,— пише Яблоновський,— Русь не мала зовсім ніяких сил для свого відновлення і ніколи не була б в силі виконати це сама. Литва змогла її лише оборонити, захистити на певний час, але не змогла її підняти, заселити, привести в порядок і схилити до європейської цивілізації. Таке історичне завдання випало на долю Польщі. Будучи для неї умовою фактичного володіння руськими землями і моральним оправданням цього володіння, таке завдання зробилося з плином часу її високою історичною місією і цю місію поляки виконали старанно і щиро»²⁸.

Як бачимо, Яблоновський не утруднює себе пошуками нових підходів до проблеми і повторює тези, що стали аксіомою польської історіографії ХІХ ст. і навіть проявляються в працях істориків сучасності²⁹. В означеному контексті варто зауважити, що ідея культуррегерства Заходу щодо Сходу Яблоновського, як до речі і його попередників (особливо К. Шайнохи), базувалася на теоретичних узагальненнях німецьких істориків: Йогана фон Райтемаера і Генріха фон Трейчке. Останній у своїй монографії «Das deutsche Ordensland Preussen» (1865 р.), яка викликала бурю протестів з боку поляків, твердив, що німецький «Drang nach Osten» приніс західним слов'янам раніше недоступну культуру, німецьке законодавство і так званий «Zucht» (порядок). Але стаючи в гостру опозицію до цієї теорії, Яблоновський, як і його сучасники, не хотів бачити, що дефініції стосовно польської «Історичної місії» в Україні — явища одного і того ж самого порядку і є, по суті, повторенням німецької антинаукової концепції, з тією лише різницею, що слово «німець» замінено на слово «поляк».

На думку Яблоновського, колонізаційний процес рухався спочатку з півночі на південь. Головна кількість переселенців йшла з Білорусії і Полісся. Процент поляків у той час був досить незначним. До Люблінської унії 1569 р. вони не мали принципового значення. Але після неї ситуація різко змінилася. Вона відкрила широку дорогу польським вихідцям. Поліський і білоруський переселенський рух слабне в той час як різко зростає рух червенський, мазовецький і малопольський. Колоніст із Заходу, а конкретніше, з Польщі, «втрачаючи свою не лише класову, але і національну залежність, зливається з експансивною, творчою національною стихією, яка його оточує. Бо ж малоруська національність,— образно пише Яблоновський,— так рано на тому багатому новосіллі, на новосіллі законному, потоками крові окупленому, почула себе вдома, що без уваги на те, які, коли і звідки припливали сюди етнічні елементи, вона поглинала всі їх у собі»³⁰. На думку Яблоновського, заселення Червоної Русі із старою Волинною і Поділлям було закінчено в ХV ст., а на початку ХVІІ ст. прийшла черга до українських пустощів Південної Русі³¹.

Основні мотиви колонізації з центральних частин Польщі Яблоновський вбачав у причинах економічного характеру (посилення залежності селян від феодалів), а також у послабленні татарського елементу в українських степах. «Прагнення переселення на креси (пограниччя, окраїна) було настільки нестримне,— вважає Яблоновський,— що землі середньої Польщі з великим ущербом для себе, зовсім спустіли, хоч тоді посилено намагалися стримати це зло, заборонивши в багатьох сеймових постановах втечу «хлопів» і постановляючи строгі покарання для кожного шляхтича, що зманює чужих підданих»³².

У справі заселення українських земель Яблоновський значну роль відводив діяльності старост і землевласників, які з метою колонізації отримали від польського уряду величезну «пустинну» територію в Україні. Але пріоритет у цій справі він все-таки віддає шляхті. Саме вона,

на думку Яблоновського, — «становила найбільш енергичний і можливо найбільш заслужений елемент у ділі колонізації»³³. Солідаризуючись з узагальненнями іншого польського дослідника Кароля Шайнохи, який оцінював результати колонізації як «Zdobycze pluga polskiego» (здобуток польського плуга), Яблоновський при першій же нагоді намагався позитивні зміни в економіці краю віднести насамперед на рахунок вмілої політики земельних магнатів та ініціативи шляхти, хоч і не заперече найвності досягнень самостійної козацької колонізації краю. «Взагалі, — писав історик, — колонізаційний рух у Київському Задніпров'ї поширювався з кінця XVI ст. ледве чи не з кожним днем, завдяки як старанням старостських і магнатських осадчих, що зманювали народ обіцянкою багаторічної «волі» і т. п., так і безперестанному розвитку самостійної козацької колонізації, і до кінця першої чверті XVII ст. рух цей досяг, очевидно, кульмінаційної вершини»³⁴.

Теорія заселення України Яблоновського зустріла заперечення ряду дослідників колонізаційних процесів в Україні, які справедливо вбачали її головну слабкість у тому, що вона не стверджується відповідними даними топоніміки й етнографії та гіпертрофує силу польського впливу на цей процес³⁵. З українських істориків теорія Яблоновського справила значний вплив переважно на В. К. Липинського, який у монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» близько 50 разів посилається на факти й узагальнення Яблоновського, вважаючи їх вільними від тенденційності і будь-яких упереджень³⁶. Він же також модифікує тезу Шайнохи — Яблоновського про результати колонізації України як «здобичі польського плуга», повертаючи Україну «українському плугу», який у боротьбі із степом виконував роль європейської цивілізації. Роль варварів у даному випадку відводиться татарським і їм підзвучним «кочовим елементам»³⁷.

Варто зазначити, що схема Яблоновського — культурний Захід, символізований плугом і некультурний Схід представлений степом, — є дуже вразливою. Якщо вести мову про ідентифікацію європейської культури з культурою «плуга», то проти цього промовляє те, що культура плуга відома в Україні з часів неоліту, коли про жодну з європейських культур не може бути мови. Окрім того, абсолютно штучною і надуманою видається прагнення Яблоновського поєднати проблему європеїзації України періоду пізнього середньовіччя з якоюсь певною фазою боротьби «плуга» з анархічним, варварським «степом», оскільки ця боротьба в степах України, на великому зломі протистояння азійської й європейської стихій ніколи не вщухала.

Теорія колонізації України XIV—XVII ст. Олександра Яблоновського тісно перепліталася також з проблемою земельної власності і громадського устрою, як безпосередніх атрибутів означеного процесу. В українській історіографії сучасній польському історичному, переважно зусиллями Д. І. Іванішева, студій М. Владимірського-Будаєва й особливо в працях В. Антоновича та його історичної школи, вкорінилася думка, що за часів Київської Русі в Україні існувала система так званого «громадського ладу», як основного суспільно-політичного принципу («начала»), в якому князі виконували лише означені громадським самоуправлінням охоронні функції. Історики народницького напрямку вважали, що цей принцип домінував в Україні (особливо південній) навіть у першій половині XVII ст.³⁸ На півночі і в центральних районах України, щоправда, громадський устрій в час Литовської доби був сильно підірваний діями великих литовських князів, які, підкоривши українські землі, хотіли зробити їх особистим володінням і тому старанно насаджували зовсім не характерні для України воєнно-феодалні порядки³⁹.

Гідною особливої уваги є та обставина, що домінування воєнно-феодалного принципу безпосередньо переплітається із системою при-

ватного землекористування, яку не знає громадський лад на українських землях. Саме тому для репрезентантів української народницької історіографії мірилом переваги воєнно-феодалних стосунків над громадським ладом є поширення приватної власності на землю. Саме в ній українські народники вбачають причину нищення милого серцю українця громадського устрою, результатом якого є суспільна диференціація і витвір антагоністичних класів — шляхти і селянства.

Позиція, що її зайняв до цієї народницької концепції Яблоновський, цікава насамперед тому, що вона майже ідентифікується з поглядом на цю справу українського історика-державника В. Липинського, який досить часто покладається саме на неї, а ніде, зауважимо, не посиляється на висновки української народницької історіографії⁴⁰. Теорію про праруський громадський лад українських народників Яблоновський кваліфікує за «патріархальну ідилію» («Sielanka» — від українського слова «село») й пропонує лишити її поетам. «Що це за староруський тип громадського життя мали наново відновити вихідці з густіше заселених країн у степах, цього гаразд не розуміємо, ця староруська громада так мало нам відома, це свого часу висунуте поняття про неї так пахне знову ідилічним сентименталізмом, що відкликатися до неї вже, може, запізно»⁴¹.

Не поділяє Яблоновський також народницьку тезу про соціальну гармонію в умовах громадського ладу і жалю з приводу його занепаду. Навпаки, він повністю схвалює тенденцію історії витворити приватну власність і суспільні класи, вважаючи це за прояви суспільного поступу. Польська шляхта (але наскільки, дійсно, «польська»? — критично запитує Яблоновський, — адже, властиво, українська) — це для нього невід'ємна частина спільної для всієї Європи земельної аристократії, що існувала в часи староруської держави в особі князів і боярів задовго до польського проникнення в Україну. Саме тому нове проникнення феодальної знаті в український степ не може розглядатися в контексті «Історичної вини» Польщі, тим більше, що головна маса земельної знаті була руського походження.

Очевидно, можна інтерпретувати ці погляди Яблоновського за спробу ідеологічного захисту інтересів шляхетського класу, симпатій до якого він зовсім не приховував. Але, як слушно констатує Л. Р. Білас, «коли залишити на боці симпатії польського історика до шляхти, а українських істориків народницького напрямку до простого люду — разом з їх антипатією до шляхти, яка цей люду, як вони постійно підкреслюють, гнобить і експлуатує, — залишитись все ще невияснене питання: що означає сама собою ідеалізація «громадського принципу» в українській історичній і суспільно-політичній думці, ця ретроспективна утопія української інтелігенції XIX — початку XX ст., яка приневолила Михайла Грушевського ще в 1920 р. вірити, що на Україні, під більшовиками, цей громадський лад відроджується, і що треба туди поспішати, щоб не прогавити того переломного для нашої історії моменту, коли він знову здійсниться»⁴².

Не менш значну увагу Яблоновський приділив також проблемі походження й організаційного оформлення українського козацтва⁴³. На його думку, назва «козак» тюркського походження і принесли її в Литву татари, що були поселені Вітовтом при рубежах (кресах) на праві воєнному з умовою нести військову повинність за землею, що була їм виділена. Козаки татарські ще тривалий час зберігали свої етнічні особливості, але під впливом прийняття християнства і поступової слов'янської асиміляції залишили для історії лише свою стару назву⁴⁴.

В Україні процес мав подібний характер. Якщо не Вітовт, то китівські князі XV ст. Олелько і Симеон поселили козаків-татар на пограниччі. До них прилучився різний бродячий люду, що ніколи не переводився в українських степах і був відомий ще в XIII ст. під назвою брод-

ників. Але як і на півночі, на півдні теж поступово бере верх слов'янський і на початку XVI ст. у степовій Україні вже з'являється на їх основі нова, з особливим характером народність.

На думку Яблоновського, зростання козацтва на півдні і занепад на півночі переконливо свідчить, що для цього явища потрібні, крім оборонних, ще й специфічні умови. Одну з них він вбачав у географічному факторі, а саме, в родючості степових земель і багатстві південного краю. Саме це підштовхувало «можновладців» і українських старост сприяти росту козацтва як запоруки успіху колонізації. Основним джерелом поповнення придніпровського козацтва, вважає польський історик, була дрібна шляхта і воєнні слуги при замках. Але поступово, з встановленням економічного контролю за переселенцями з боку земельних магнатів, головним джерелом поповнення козацьких контингентів стають збігли селяни. «Показуються в Україні,— пише Яблоновський,— і селяни і міщани, звільнені із цехових порядків, показуються і пан брат шляхтич, який «кумається» з осілими козаками, що, як «лицарство», не бажають підлягати старостам і тоне в їхньому запорозькому товаристві, як шляхтич-русин так і шляхтич-поляк, але цей, останній, поділяючи долю інших чужеплемінних елементів, втрачає не лише свою класову належність, але і національність, зливається з експансивною, творчою національною стихією, яка його оточує»⁴⁵. Через швидке кількісне зростання козацтва старости були вже не в змозі контролювати його дії і воно перетворюється на самостійну силу. «Умови прикордонного життя сприяли тому,— констатує Яблоновський,— що козаки виходили з послухання старост і вже як вільні люди встановлювали своє самоуправління»⁴⁶.

Організаційний процес в українського козацтва, вважає Яблоновський, завершився лише в другій половині XVI ст. До цього часу історик відкидає наявність у козаків, якої б то не було організації. Він перший у тогочасній польсько-українській історіографії виступив з критикою канонізованої українською історичною наукою XIX ст. легенди про організацію Стефаном Баторієм у 1576 р. українського козацтва⁴⁷. На його думку, ніякої реформи взагалі не було. Король Стефан Баторій відносився до козаків як до своєвольного і небезпечного елемента, який завдавав лише клопоту уряду Речі Посполитої своїм безперервним шарпанням татар і турків, провокуючи їх на військові дії. Але і він в інтересах прикордонної охорони і щоб прибрати козачину до рук вирішив організувати з козаків службовий відділ чисельністю в 500 козаків, поставивши на чолі його шляхтича Яна Оришовського. Полк Оришовського брав участь у Лівонській війні. Як вважає польський історик, це не була реформа, оскільки до подібного роду наборів польський уряд звертався кожного разу, коли над Річчю Посполитою нависала військова небезпека. Подібні набори були здійснені в 1583, 1588 і 1590 роках. Таким чином, резюмує Яблоновський, одноразової реформи не було, а Баторій, приймаючи козаків на службу, «лише сприяв формуванню українського козацтва як окремої від інших станів вільної верстви населення»⁴⁸.

Думка Яблоновського знайшла пізніше своє підтвердження в працях українських істориків: О. Стороженка, В. Доманицького, І. Крип'якевича⁴⁹.

Польський історик перший у тогочасній історіографії розглянув також національний і соціальний склад козацтва в Україні, використавши з цією метою знайдений у Варшавському архіві й опублікований в V томі «Zródła dziejowe» службовий реєстр 1581 р. На його думку, він переконливо свідчить про інтернаціональний характер козацтва. Втім, Яблоновський не заперечує перевагу в ньому українсько-білоруського елемента (83 %), в той час як поляки становили не менш як 10 % від загальної чисельності контингенту в 1000 козаків. Щодо соціального складу, то Яблоновський звернув увагу дослідників проблеми

на широке представництво як української, так і польської шляхти. В середовищі козацтва на ранній стадії його існування.

Однією з болючих і в той же час ключових проблем української історії було питання про причини і характер козацько-польської боротьби. Яблоновський брав активну участь у науковій полеміці, що, починаючи з кінця 50-х років минулого століття, безперервно точилася на сторінках журнальної періодики між польською й українською історіографією. Найбільш повний аналіз проблеми Яблоновський дає в монографії про українське пограниччя⁵⁰. У цій праці він формулює свої погляди на причини і характер польсько-українського антагонізму XVII ст. Головну причину боротьби Яблоновський вбачає не в політичних факторах, а в сфері соціально-економічних стосунків, зокрема, в конфронтації між великими польськими землевласниками (можновладцями) і селянством та почасти дрібною шляхтою. «В Україні,— зазначає він,— розпочалася спершу мовчазна, але страшна своєю силою, напружена боротьба за вільне землеволодіння — боротьба між масою населення, що цю землю здобуло і колонізувало, та горсткою магнатів, озброєних власними арміями і державними привілеями Речі Посполитої»⁵¹. Неналежна еластичність польського уряду, який не зреагував на цю боротьбу, не зумів приборкати олігархів, ще більш прискорили виступ проти засилля можновладців і поклали початок кровопролиттю в Україні. «Воистину,— патетично вигукує Яблоновський,— *latifundia perdidere Poloniam*» (латифундії згубили Польщу)⁵².

Яблоновський повністю заперечує релігійний, а ще більш національний мотив боротьби. Він вважає, що в той час українці ще не мали достатньої національної свідомості, яка б спиралася на власну культуру, і тому залишалися українцями лише до тих пір, доки не зустрічалися з елементами більш передової польської цивілізації. «Русь,— вважає Яблоновський,— ще не тільки не виробила, але і не могла виробити до цього часу культуру Речі Посполитої, що по всій території держави залишалась, власне, польською. Русин залишався русином лише до тих пір, доки не зустрічався з освітою»⁵³.

Щодо релігійного протистояння, то тут Яблоновський висловлює думку, що «козаки ненавиділи унію і католицизм виключно як віру панську, підтриману польськими панами»⁵⁴. Саме на цьому ґрунті, вважає Яблоновський, в українській історіографії був сформульований за один з мотивів боротьби — релігійний фактор. Повторюючи тезу П. О. Куліша, що більшість населення України не брала ніякої участі в релігійній боротьбі, оскільки, по суті справи, релігійного питання в Україні того часу не було, Яблоновський стверджує, що, змішуючи соціальні і релігійні фактори, українські історики зробили погану послугу з'ясуванню історичної істини. Щоправда, у своїй останній праці з історії України Яблоновський дещо видозмінив своє ставлення до причин цього антагонізму, зауваживши, що «принаймні Хмельниччину визвали фактори дуже різноманітні, різноманітні, не лише економічні й соціальні, не лише політичні, але навіть такі, що належали до ідеального світу — релігійні й до певної міри національні»⁵⁵.

Погляди Яблоновського на характер і причини польсько-українського протистояння XVII ст. мали сильний вплив на польську історичну думку і, по суті, знайшли своє продовження в ряді історичних досліджень⁵⁶.

Абсолютизація Яблоновським та його послідовниками на терені польської історіографії соціальних і почасти економічних чинників як домінанти Хмельниччини, хоч і проливає світло на окремі аспекти, явища; але не дає йому каузального пояснення. Ігнорування національного мотиву повстання вступає в очевидне протиріччя з цілим рядом історичних фактів. Насамперед, теорія Яблоновського не дає відповідь на питання: «Чому в умовах чужої державності етнічна маса, що мешкала на території України, без почуття народної єдності і власної культури

не перетворилася в регіональну різновидність польського народу?». Дійсно, наукове пояснення проблеми може бути лише в тому разі, якщо підходити до її розгляду з точки зору існування на просторах України, задовго до входження її до складу Речі Посполитої, уже готового русько-українського народу із свідомістю своєї індивідуальності. Цей народ, правда, дещо послабшав під тиском чужої державності, але зумів вистояти і навіть встиг затримати при собі значну частину вищих верств усупереч навіть їх матеріальним і класовим інтересам⁵⁷.

Помилковою варто також визнати тезу Яблоновського про повну відсутність релігійного питання в Україні напередодні Хмельниччини. Безперечно, воно мало місце в історії польсько-українського протистояння, хоч і було викликане, як це аргументовано довів вже сучасник польського історика М. С. Грушевський, не так глибокими релігійними почуттями козацтва та його проводу, як більш з політично-тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народних мас⁵⁸.

Оригінальний погляд Яблоновський висловив також на Києво-Могилянську академію і розвиток української культури в XVI—XVII ст. На його думку, заснована за зразком кращих у тогочасному західно-європейському світі єзуїтських колегій, колегія Києво-Могилянська, дякуючи використанню латинської і почасти польської мов, тісно спілкувалася з західноєвропейською культурою, будучи її провідником в українське суспільство. «Києво-Могилянська академія,— констатує польський історик,— була посередником між Заходом і Сходом, що несла культуру західну в світ, яка була зовсім недоступною для останнього»⁵⁹.

В зв'язку з таким концептуальним підходом Яблоновський успіхи проникнення західної культури (її він ототожнює з польською) сприймає за ідеал і за мірило для оцінок явищ, пов'язаних з історією Київської академії. На його думку, цей процес мав кілька етапів. «Культура польська,— говорить він,— спочатку проникла в Русь зовсім не у властивій своїй оригінальній формі («Wygaźnej postaci»), якої тоді й сама не мала, але в латинській, західноєвропейській. Тоді кожне європейське суспільство, що прагнуло до вдосконалення, повинно було піддатися їй, піддалась тому цій латинській культурі і Русь, через її союз з Польщею і Литвою введена в сім'ю західноєвропейських народів»⁶⁰.

На думку Яблоновського, народ український в той час «не здатний був самостійно, без західноєвропейського впливу поставити організаційно і науково академію. На цю обставину вказує і домінування спляченого викладацького складу»⁶¹.

В контексті відношення до надбань польської культури Яблоновський розцінює також і діяльність найвидатніших організаторів і викладачів академії. З особливою симпатією й образністю він малює життєпис Петра Могили, який імponує йому саме тим, що спрямував розвиток освіти в Україні в бік західної культури. «Волох, русин, поляк разом — і кожна з рис його народних не відхиляє двох інших, і все зливається в ньому в абсолютну гармонію. Ревнивий ортодоксал східний і ворог відкритий Москви. Захисник прав народу руського і противник козаків, в той час як біскуп Верещинський їх приятель. А крім того, і над усім цим — щирий син Речі Посполитої Польської, істинна дитина польської культури»⁶².

Яблоновський розглядає Києво-Могилянську академію лише як посередницю між західною і східною культурою. Сама ж по собі, вважає дослідник, колегія не мала нічого самостійного й оригінального, тому й трапилось їй поступове знецінення як науково-освітнього закладу і кінець кінцем вона була перетворена в духовну академію, яка за своїм значенням не мала нічого спільного із своєю попередницею.

Погляд Яблоновського на історію Києво-Могилянської академії зустрів досить емоційну критику з боку відомих дослідників проблеми Ф. І. Титова і К. В. Харламповича. Зокрема, вони вбачали в дефініціях

автора монографії потяг до «польського звеличення» і пріоритет політики над наукою⁶³. Більш зважену й науково об'єктивнішу оцінку узагальненням Яблоновського на роль і значення Києво-Могилянської академії простежуємо в працях таких авторитетів в українській історіографії, як М. С. Грушевський і М. П. Василенко⁶⁴. Останній, зокрема, зазначає, що «основи шкільної системи, ряд предметів, які викладались в колегії, їх зміст близько стояли до західноєвропейських і польських зразків. Неможливо не признати вірним тому основних положень О. Яблоновського про відсутність оригінальності і самотності Києво-Могилянської академії як штучно-освітнього закладу»⁶⁵.

Прагнення Яблоновського розглядати розвиток української культури в контексті порівняльного аналізу з досягненнями західноєвропейської цивілізації заслуговує пильної уваги. Звичайно, Київська академія не стояла осторонь загальноєвропейського культурного розвитку і зазнала його впливу. Однак ні вивчення латинської та польської мов, ні наявність поляків у середовищі викладачів академії, ще не дає підстав для безапеляційного твердження стосовно латино-польського характеру навчального закладу. Досить вказати на виявлені сучасними дослідниками елементи організаційної структури, що відрізняються від європейських зразків, широке використання української мови в сфері спілкування⁶⁶. Важко також, відштовхуючись від тези Яблоновського, дати правильне тлумачення тій опозиційній ролі, яку виконувала академія щодо польсько-католицького елемента навіть у ранній історії її існування.

Таким чином, навіть побіжний огляд творчої спадщини Яблоновського свідчить, що перед нами допитливий, оригінальний і самотній дослідник, протворюючий нові шляхи в сфері наукового пізнання історії України. Звичайно, далеко не всі теоретичні узагальнення польського історика можуть сприйматися сучасними науковцями на віру. Частина з них уже спростована ходом розвитку історичної науки, але добросовісно зібраний шляхом нелегкої праці в архівах величезний фактичний матеріал, неординарні міркування й погляди на ключові проблеми української історії дають підставу констатувати, що без використання праць вченого неможливо серйозно вести мову про наукову розробку української історії XV — першої половини XVII ст. Сам же Яблоновський, який часто повторював, що його серце «поділене між Польщею та Україною», і краща частина досліджень якого стосується української історії, по праву повинен бути спопуляризованим на терені сучасної України.

¹ Бібліографію праць О. Яблоновського див.: *Przegląd Historyczny*.— 1913.— Т. XVII.— *Zeszyt 2*.

² Докладніше біографія Яблоновського висвітлена: *Nalesz-Dobrowolski M. Aleksander Jablonowski*.— Warszawa.— 1913.

³ *Autobiografia // Piśma A. Jablonowskiego*.— Warszawa.— 1909.— Т. 1.— С. 317.

⁴ *Ibid.*— С. 319.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Korzon Tadeusz. Aleksander Jablonowski // Kwartalnik Historyczny*.— 1914.— *Rocznik XXVIII*.— *Zeszyt 2*.— С. 147.

⁷ Про співробітництво А. Павінського і О. Яблоновського у виданні «*Zródła dziejowe*» див.: *Jablonowski Aleksander. Udział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t.: Zródła dziejowe // Kwartalnik historyczny*.— 1897.— *Rocznik XI*.— *Zeszyt 3*.— С. 483—510.

⁸ Антонович В. Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях; по новым данным, заключающимся в V и VI томах «*Zródła dziejowe*» Яблоновского // *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*.— К., 1888.— Кн. 2.— Март.— С. 42.

⁹ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // *Архив Юго-Западной России*.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 2.

¹⁰ *Piśma Aleksandra Jablonowskiego*.— Warszawa.— 1911.— Т. 3.— С. 126.

¹¹ *Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская Старина*.— 1896.— Т. 53.— Апрель.— С. 85—101.

- ¹² Kwartalnik Historyczny.— 1893.— Т. 3.— С. 436—476.
Передруковано в «Piśmach» A. Jabłonowskiego.— Warszawa.— 1909.— Т. 1.— С. 29—70.
- ¹³ Jabłonowski Aleksander. Starostwo Barskie // Kwartalnik Historyczny.— 1897.— Zeszyt 1.— С. 73.
- ¹⁴ Podole starożyne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej // Piśma A. Jabłonowskiego.— Warszawa.— 1912.— Т. IV.— С. 253—311.
- ¹⁵ Korzon Tadeusz. Aleksander Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny.— 1914.— Rocznik XXVIII.— Zeszyt 2.— С. 170.
- ¹⁶ Високу оцінку праці Яблоновського дав М. П. Василенко. Див.: Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1910.— С. 97.
- ¹⁷ Ф. Т. Урок с Запада. Библиографическая заметка // Труды Киевской духовной академии.— 1902.— Март.— С. 459.
- ¹⁸ Киевская Старина.— 1902.— Т. 78.— Кн. 1—2.— С. 36—69.
- ¹⁹ Jabłonowski A. W sprawie «Akademii Kijowsko-Mohilanskiej» // Kwartalnik Historyczny.— 1902.— Rocznik XVI.— С. 460.
- ²⁰ Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej; Epoka przelomu z wieku XVI na XVII.— Warszawa.— Wiedeń.— 1889—1904.
З них Україні присвячений Дział II «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej.
- ²¹ Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.— Kraków.— 1912.— S. V.
- ²² Ibid.— S. VI.
- ²³ М. Залізняка. Історія України Олександра Яблоновського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1913.— Т. 116.— С. 190—212.
- ²⁴ Там же.— С. 190.
- ²⁵ Там же.— С. 199.
- ²⁶ Serejski M. H. Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stolecia // Kwartalnik Historyczny.— 1955.— Rocznik LXII.— N 3.— S. 66—98.
- ²⁷ Zasielenie Ukrainy // Ateneum.— 1888.— Т. 1.— С. 115—138; 308—309; Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagellonów // Kwartalnik Historyczny.— 1893.— Rocznik VII.— Zeszyt 1; Ludność rolnicza Ziem ukrainnych // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. 1.— С. 237—299; Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // Kwartalnik historyczny.— 1893.— Zeszyt III.— С. 436—476.
- ²⁸ Jabłonowski A. Starostwa Ukrainie w pierwszej polowie XVII w. // Źródła dziejowe.— Warszawa.— 1877.— Т. V.— S. VII.
- ²⁹ Див., наприклад: Tomkiewicz W. Jaremi Wiszniowiecki.— Warszawa.— 1933; Wójcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej do roku 1632.— Warszawa.— 1934; Widacki J. Książ Jarema.— Katowice.— 1984.
- ³⁰ Jabłonowski A. Piśma.— Т. 1.— С. 97.
- ³¹ В чорновому рукописі монографії «Zasielenie Ukrainy w epoce litewskiej», що зберігається в ЦНБ АН України, ф. XXIV, спр. 2374, арк. 2 зв., Яблоновський приводить періодизацію польського колонізаційного руху в Україні. Перший етап він окреслює 1471—1569 pp., другий — 1569—1640 pp.
- ³² Źródła dziejowe.— Т. V.— S. IX.
- ³³ Ibid.— Т. XXII.— S. 123.
- ³⁴ Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская Старина.— 1896.— Т. 53.— Апрель.— С. 101.
- ³⁵ Соболевский А. Население Украины в XVI в. // Живая Старина.— 1893.— Вып. III.— С. 396—399; Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 2—6; Лазаревский А. М. Лубенщина и князя Вишневецкие // Киевская Старина.— 1896.— Т. 52.— Кн. 3.— С. 167—211; Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киевская Старина.— 1882.— Т. 1.— Январь.— С. 1—48; Грушевський М. Господарство польського магната та Задніпров'ю // Записки Українського наукового товариства у Києві.— К., 1908.— Т. 1.
- ³⁶ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Повне збір. творів. У 25 т.— Філадельфія, 1980.— Т. 2.— С. 21—23, 27, 34; та ін.
- ³⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Там же.— Т. 3.— С. 86.
- ³⁸ Антонович В. Б. Исследования о городах Юго-Западного края // Монография по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 137—140.
- ³⁹ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия.— К., 1878.— С. 43.
- ⁴⁰ Білас Лев Р. До родовідної мислення В. Липинського // Повне збір. творів В. К. Липинського в 25-ти т.— Філадельфія.— 1980.— Т. 2.— С. XVII.
- ⁴¹ Zasielenie Ukrainy // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. 1.— С. 100.
- ⁴² Білас Лев Р. До родовідної мислення В. Липинського.— С. 71.
- ⁴³ Теорія походження українського козацтва в найбільш концентрованому виразі викладена Яблоновським в III розділі «Козаччина» «Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej».— Kraków.— 1912.
- ⁴⁴ Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации.— С. 92.

- ⁴⁵ *Zródła dziejowe.*— Т. XXII.— S. 417.
- ⁴⁶ *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.*— S. 198.
- ⁴⁷ *Kozaczyzna a legitymizma: dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: Batoryńska i Baturyńska // Piśma A. Jabłonowskiego.*— Т. II.— S. 232—269.
- ⁴⁸ *Ibid.*— S. 267.
- ⁴⁹ *Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки.*— К., 1904; *Доманяцький В. Чи була реформа Баторія? // Юбейний збірник в честь М. Грушевського.*— Львів.— 1908; *Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси.* Львів, 1908.— Т. VIII.
- ⁵⁰ *Kresy Ukrainne po «licholeciu»— do ruiny // Piśma A. Jabłonowskiego.*— Warszawa.— 1911.— Т. 3.
- ⁵¹ *Zródła dziejowe.*— Т. XXII.— S. 439.
- ⁵² *Ibid.*
- ⁵³ *Kresy Ukrainne po «licholeciu»— do ruiny // Piśma A. Jabłonowskiego.*— Т. II.— S. 339.
- ⁵⁴ *Ibid.*— S. 356.
- ⁵⁵ *Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.*— S. 217.
- ⁵⁶ *Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna.*— Lwów.— 1939; *Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie Dzieje kozaczyny do 1648 roku.*— Kraków—Wrocław.— 1984.
- ⁵⁷ *Див. ґрунтовну розвідку: Матвій Стахів. Вплив Хмельниччини на формування української нації // Записки Наук. товариства ім. Шевченка.*— Мюнхен.— 1948.— Т. CLVI.— С. 65—90.
- ⁵⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси.*— Т. VIII.— Ч. 3.— С. 210—213.
- ⁵⁹ *Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarus historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi.*— Kraków.— 1899—1900.— S. 2.
- ⁶⁰ *Ibid.*— S. 17.
- ⁶¹ *Jabłonowski A. W sprawie «Akademii Kijowsko-Mohilańskiej» // Kwartalnik Historyczny.*— 1902.— Roczник XVI.— S. 580.
- ⁶² *Akademia Kijowsko-Mohilanska.*— S. 217.
- ⁶³ *Федор Титов. Урок с Запада // Труды Киевской духовной академии.*— 1902.— Март.— С. 450—479; *К. Харламович. Александр Яблоновский. Очерк истории Киево-Могилянської академії в связи с общим развитием западной цивилизации на Руси // Киевская Старина.*— 1902.— Т. 78.— С. 36—69.
- ⁶⁴ *Грушевський М. Очерк истории украинского народа.*— К., 1990.— С. 299; *Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.*— К., 1910.— С. 96—97.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ *Хижняк З. І. Киево-Могилянська академія.*— К., 1981.— С. 60—63.

З історії будівництва Чорнобильської АЕС

Чорнобильська атомна електростанція, що широко відома в світі у зв'язку з аварією 1986 р., привертає до себе увагу фахівців різних галузей природничої та технічної науки. Морально-психологічні й соціальні аспекти багатогранної проблеми під назвою «Чорнобиль» знайшли своє висвітлення у творчості багатьох письменників і журналістів. Що ж до конкретно-історичного дослідження історії ЧАЕС, аварії на ній, дій державних органів та громадських організацій по ліквідації її наслідків, то розпочали його напередодні п'ятої річниці аварії працівники музею історії Києва Т. П. Ралдугіна й Г. В. Подольська, які першими в Україні підготували розгорнуту експозицію про події квітня 1986 р. З активною участю Г. В. Королевської було створено музей пам'яті пожежників-чорнобильців. А влітку 1993 р. в Українському домі (Київ) відбулася виставка «Чорнобиль: документи свідчать, нагадують, застерігають...», де було представлено значну кількість матеріалів, що свого часу становили державну таємницю і були відомі лише вузькому колу фахівців. Завдяки зусиллям М. Д. Парфененко та Н. В. Маковської, які виявили їх у різних установах, організаціях і в окремих громадян, зібрали й систематизували, громадськість одержала можливість ознайомитися з документальними свідченнями подій, пов'язаних з ЧАЕС до 1986 року і після нього. Археографічним узагальненням цієї роботи стала публікація статті Н. В. Маковської «Політичні ретроспективи Чорнобильської катастрофи в документах» (журн. «Архіви України». — 1993, № 1—3), а також ряду документів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів при ЦК Компартії України) на сторінках газет «Демократична Україна» та «Ехо Чернобыля». Таким чином, покладено початок науковому вивченню істориками Чорнобильської атомної електростанції й пов'язаних з нею проблем.

Перед дослідниками, які займатимуться цією сторінкою в історії України, стоїть безліч завдань, реалізація яких потребуватиме величезних зусиль і цілеспрямованості, особливо враховуючи специфіку роботи над новітньою історією з розпорошеністю і багатоманітністю її джерельної бази, значним впливом суб'єктивного фактора.

Запропонована увазі читачів добірка документів є першою спробою більш повного розкриття такого питання в історії ЧАЕС, як початок створення станції, коли формувався і працював великий колектив її будівників, коли вирішувалися характерні для планової системи господарювання проблеми неможливості виконання поставлених завдань через недостатнє їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення, через неузгодженість дій багатьох складових такого механізму, як будівництво великого енергетичного об'єкта.

Функціонування системи господарювання, побудованої на державній монополії на засоби виробництва, на адміністративно-командних важелях розв'язання проблем, на всевладності центральної бюрократії, породжувало, як показав історичний досвід, проблеми, вирішення яких потребувало героїчних зусиль як окремих виконавців, так і цілих колективів.

Безперечно, мав місце трудовий героїзм і на будівельному майданчику ЧАЕС, де перший кілок було забито у січні 1970 р., в травні 1971 р. почали рити котлован під головний корпус першого енергоблока,

а 15 серпня 1972 р. було закладено перший кубометр бетону, про що були публікації у пресі, рапорти в директивні органи. Але поза увагою офіційної пропагандистської машини залишалася безліч проблем технічного характеру, велика повсякденна праця колективу і його керівництва — не завжди чітко організована й забезпечена ресурсами і все ж спрямована на подолання тих складностей та неузгодженостей, що мали місце, на виконання поставлених завдань.

Запропонована добірка розкриває лише деякі (за недостатністю обсягу) маловідомі сторінки початкового етапу будівництва ЧАЕС. У ній використано матеріали двох архівів: ЦДАГО України, за що укладач щиро дякує Н. В. Маковській, та Виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція», за можливість працювати в якому автор влячний керівництву ЧАЕС та працівникам архіву.

На жаль, архів ВО «ЧАЕС» на даному етапі ще повністю не упорядковано, і матеріали, виявлені у ньому, не можуть бути описані за всіма вимогами археографії.

Документи у добірці подаються мовою оригіналу. Вони становлять лише невелику частку історичних свідчень про недалеке минуле, яке несе в собі інформацію для роздумів та висновків на майбутнє.

Передмова написана і документи підібрані *Н. П. Барановською*.

Док. № 1

Звернення Ради Міністрів УРСР до ЦК КПУ з приводу погодження проекту постанови про вибір майданчика для будівництва Центрально-Української атомної районної електростанції біля села Копачі, Чорнобильського району, Київської області.

2 лютого 1967 р.

Рада Міністрів УРСР надсилає на погодження проект постанови Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР про вибір площадки для будівництва Центрально-Української атомної районної електростанції біля села Копачі, Чорнобильського району, Київської області.

Будівництво Центрально-Української атомної електростанції в Київській області передбачено постановою Ради Міністрів СРСР від 29 вересня 1966 року № 800—555 «Про план будівництва і введення в дію атомних електростанцій на 1966—1975 роки» з введенням в дію першої черги потужністю 1000 тис. квт в 1974 році і II черги — 1000 тис. квт в 1975 році.

Площадка біля с. Копачі рекомендована державною комісією, схвалена колегією Держплану УРСР і погоджена з Київським обкомом КП України, Київським облвиконкомом, Міністерством енергетики і електрифікації УРСР та іншими зацікавленими організаціями.

Проект постанови і довідка про вибір площадки додаються.

ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 4080.

В. Шербицький

Док. № 2

Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про вибір площадки для будівництва Центрально-Української атомної районної електростанції в Київській області»

2 лютого 1967 р.

ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР постановляють: погодитися з пропозицією державної комісії про вибір площадки

для розміщення атомної районної електростанції Міністерства енергетики і електрифікації УРСР потужністю 2000 тис. квт біля села Копачі, Чорнобильського району, Київської області, і площадки для житлового селища електростанції на північному сході від залізничної станції Янів.

Загальна площа земель, яка відводиться для електростанції та житлового селища, повинна становити не більше 1676 га, в тому числі 96 га орних земель.

Зазначену електростанцію іменувати — Чорнобильська атомна районна електростанція.

ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 4080.

Док. № 3

Довідка про вибір площадки для будівництва Центрально-Української атомної районної електростанції

Без дати

Будівництво Центрально-Української атомної електростанції в Київській області передбачається постановою Ради Міністрів СРСР від 29 вересня 1966 року № 800—555 «Про план будівництва і введення в дію атомних електростанцій на 1966—1975 роки».

Цією постановою введення в дію першої черги потужністю 1000 тис. квт Центрально-Української атомної електростанції передбачається у 1974 році і другої черги — 1000 тис. квт — у 1975 році.

Атомна електростанція призначена для забезпечення електроенергією промисловості, сільського господарства і комунально-побутових потреб центральних областей Української РСР.

В 1965—1966 роках Київським відділенням «Теплоелектропроекту» було проведено обслідування 16 пунктів у Київській, Вінницькій і Житомирській областях з метою виявлення придатної і найбільш економічної площадки для розміщення атомної електростанції.

З цих 16 пунктів 15 були відхилені в зв'язку з тим, що вони не задовольняли необхідним вимогам для розміщення атомних електростанцій або не були погоджені з міністерствами і відомствами УРСР. Площадка біля села Копачі, Чорнобильського району, яка рекомендована «Теплоелектропроектом» і державною комісією, розташована на правому березі Прип'яті, в 12 км від м. Чорнобиль, в основному на малопродуктивних землях і відповідає вимогам водопостачання, транспорту, санітарної зони.

Загальна площа земель, яка повинна бути відведена для будівництва електростанції і житлового селища, становить 1676 га, у тому числі орних земель — 96 га, городів — 50 га, поймених лугів — 1400 га, лісу — 130 га.

Основні техніко-економічні показники Центрально-Української атомної електростанції:

Потужність	200 тис. квт
Виробництво електроенергії	14 млрд. квт. год на рік
Чисельність експлуатаційного персоналу	1900 чоловік
Капіталовкладення по виробничих спорудах	325,73 млн. крб.
Житлове селище	27,6 млн. крб.
Лінії електропередач і підстанції	36,35 млн. квт
Всього	389,68 млн. крб.
Вартість встановленого квт	162,9 крб.
Собівартість 1 квт/год	0,52 коп.

ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 4080.

Док. № 4

Рішення № 90 виконавчого комітету Чорнобильської районної Ради депутатів трудящих від 31 травня 1968 року «Про відведення земельної ділянки під будівництво Чорнобильської АЕС».

Розглянувши поданий «УралТЕПом»² проект та враховуючи згоду колгоспів «Україна» с. Копачі, ім. Калініна с. Нові Шепеличі, радгоспу «Комсомолец Полісся», РК «Заготскотовідгодівля», Чорнобильського і Новошепелицького лісгоспзагів про відведення земельних ділянок під будівництво Чорнобильської атомної електростанції, виконком районної Ради депутатів трудящих ухвалює:

1. Погодитись зі складеним проектом, протоколами загальних зборів колгоспів: «Україна» с. Копачі від 25 травня 1968 року (протокол № 5), ім. Калініна с. Нові Шепеличі від 28 травня 1968 року (протокол № 4), висновками: дирекції радгоспу «Комсомолец Полісся» від 30 травня 1968 року, РК «Заготскотовідгодівля» від 28 травня 1968 року № 81, а також листом Чорнобильського лісгоспзагу від 30 травня 1968 року № 499; Новошепелицького — від 30 травня 1968 року № 477 про відведення земельної ділянки під будівництво Чорнобильської атомної електростанції загальною площею 1411,5 га, в тому числі: в постійне користування 1396,7 га, в тимчасове користування 14,8 га в розрізі землекористувачів і по угіддях згідно з додатком райуправління с/г від 30 травня 1968 року.

2. Компенсацію за с/г угіддя площею 619,2 га, які попадають під будівництво атомної електростанції, провести до початку будівництва. Передбачити кошти на зрошення 400 га, осушення 219,2 га. Розміри компенсації визначаються по цінах, указаних у листі виконкому Чорнобильської районної Ради депутатів трудящих від 10.VIII. 1967 року № 010.

3. Вилучення земельних угідь із землекористування під будівництво АЕС проводити в міру потреби землі³.

4. Земельну ділянку орної землі, яку буде відведено в тимчасове користування під кар'єр для добування глини, привести в стан, придатний під заліснення.

5. Підтримати клопотання загальних зборів колгоспників колгоспу «Україна» с. Копачі про передачу йому 300 га боліт і заболочених земель держлісфонду для освоєння їх у сільськогосподарські угіддя.

6. Переселення дворів колгоспників, робітників і службовців із санітарно-захисної зони, із зони підтоплення водосховища здійснити у відповідності з планом переселення:

а) 82 двори с. Нагірці переселити в с. Копачі;

б) 38 дворів х. Підлісний переселити в с. Н-Шепеличі.

7. Просити облвиконком передати роботи по переносу с. Нагірці і х. Підлісного будівельній організації, яка буде будувати Чорнобильську АЕС. Перенесення населених пунктів здійснити за рахунок коштів АЕС.

8. Просити облвиконком затвердити наше рішення.

В. О. голови виконкому районної
Ради депутатів трудящих

П. Хабренко

Секретар виконкому районної
Ради депутатів трудящих

П. Урупа

Архів Виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція» (далі —
Архів ВО «ЧАЕС»), ф. 10, оп. 1, спр. 2.

Док. № 5

Рішення № 80 Головного управління атомних електростанцій Міністерства енергетики і електрифікації СРСР (Москва) про затвердження зведеного кошторисно-фінансового розрахунку на будівництво першочергових об'єктів Чорнобильської ДРЕС.

18 листопада 1969 р.

В соответствии с постановлением Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 28 мая 1969 г. № 390⁵ утвердить сводный сметно-финансовый расчет на строительство первоочередных объектов Чернобыльской ГРЭС, составленный в ценах, введенных с 1 января 1969 г., в сумме 8 572 650 руб. (восемь миллионов пятьсот семьдесят две тысячи шестьсот пятьдесят рублей).

Зам. Начальника Главатомэнерго

А. Григорьянц

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 1.

Док. № 6

Витяг з наказу міністра енергетики та електрифікації СРСР про організацію з 1 січня 1970 року дирекції Чорнобильської ДРЕС, що будується у с. Копачі, Чорнобильського р-ну, Київської області

11 грудня 1969 р.

1. Организовать:

а) с 1 января 1970 года дирекцию строящейся Чернобыльской ГРЭС с местонахождением в селе Копачи, Чернобыльского района, Киевской области и подчинить ее Главатомэнерго.

Министр энергетики и электрификации СССР

С подлинным верно:

Начальник Юридического отдела Мин-ва
энергетики и электрификации СССР

А. Жуков

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 1.

Док. № 7

Рішення № 48 Головатоменерго, Головтехбудпроект та Головгідроелектробуду Міністерства енергетики та електрифікації СРСР про будівництво тимчасового вантажного причалу для Чорнобильської ДРЕС

19 травня 1970 р.

По строительству временного грузового причала для Чернобыльской ГРЭС.

Внесено: дирекцией строящейся Чернобыльской ГРЭС и Кременчуггэстроём.

Учитывая, что основные поставщики местных строительных материалов и изделий для строительства Чернобыльской ГРЭС (Власовское карьероуправление Днепроовского комбината — поставщик камня и щебня, Власовский и Светловодский заводы ЖБИ — поставщики сборного бетона и железобетона, Стайковский кирпичный завод — поставщик строительного кирпича и др.) расположены в бассейне р. Днепр и имеют причалы, оборудованные для погрузки на воду, разрешить для стро-

ительства Чернобыльской ГРЭС сооружение временного грузового причала с площадкой для приема грузов с воды.

Стоимость строительства временного причала включить в главу 8 сводного сметно-финансового расчета на строительство промышленных сооружений Чернобыльской ГРЭС.

Учитывая задержку в утверждении проектного задания на строительство Чернобыльской ГРЭС в связи с его переработкой по рекомендации Госстроя СССР и Госплана СССР, поручить Гидропроекту при участии Уральского отделения «Теплоэлектропроекта» к 1 сентября 1970 г. составить сводный сметно-финансовый расчет на подготовительные работы по строительству Чернобыльской ГРЭС.

Начальник
Главатоэнерго
А. Григорьянц

Начальник
Главтехстройпроекта
А. Боровой

Начальник
Главгидроэнергострой
Н. Лопатин

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 1.

Док. № 8

Наказ дирекції Чорнобильської ДРЕС, що будується, № 3 «Про заходи по виконанню вимог наказу Головатоменерго № 10 від 30 березня 1971 р.»⁷

25 квітня 1971 р. ст. Янів

Руководством Главатоэнерго в марте 1971 года проведена проверка деятельности дирекции строящейся Кольской ГРЭС, в результате которой установлено, что постановка работы дирекции по выполнению возложенных на нее задач не соответствует требованиям, которые возлагаются на дирекцию-заказчика.

Выявлен также ряд других серьезных упущений и недостатков в работе дирекции, что отмечено в приказе Главатоэнерго № 10 от 30 марта 1971 года.

В целях улучшения работы дирекции строящейся Чернобыльской ГРЭС и недопущения указанных в приказе Главатоэнерго № 10 от 30 марта 1971 года недостатков приказываю:

1. Обеспечить действенный контроль за исполнением работниками дирекции приказов и указаний Минэнерго, Главатоэнерго и других вышестоящих инстанций за своевременным представлением периодической отчетности, для чего поручить технику — архивариусу тов. Ефременко В. С. ведение специальной контрольной картотеки;

2. Начальнику ПТО дирекции тов. Ткаченко В. А. составить план технической учебы на 1971—72 гг. и организовать проведение занятий с инженерно-техническими работниками согласно плана;

3. Старшему инженеру отдела оборудования тов. Хандорину Ю. Ф.:
а) выработать положение об отделе оборудования с определением задач и функций каждого сотрудника отдела и представить мне на утверждение к 30 апреля 1971 г.

б) разработать и представить мне на утверждение инструкцию по хранению оборудования, поступающего на строительство ГРЭС, исходя из местных условий и требований заводов-поставщиков по техническим условиям на поставку оборудования. Систематически совместно с кураторами контролировать качество строительства складских помещений для хранения оборудования;

4. Начальнику ПТО тов. Ткаченко В. А. разработать порядок оформления технических решений, принимаемых дирекцией по вопросам, возникающим при выполнении строительно-монтажных работ;

5. Инженеру по кадрам и спецработе тов. Комиссарчук В. Г. усилить контроль за соблюдением сотрудниками дирекции распорядка дня и недопущением нарушений трудовой дисциплины. Каждый случай на-

рушения трудовой дисциплины и упущений в работе выносить на обсуждение коллектива дирекции;

6. Контроль за выполнением настоящего приказа возложить на тов. Ткаченко В. А.

Директор строящейся Чернобыльской ГРЭС

В. Брюханов

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 9.

Док. № 9

З рішення Головного управління атомних електростанцій Мініенерго СРСР з питання проектування Курської, Чернобыльської та Смоленської АЕС

3 березня 1972 р.

Рассмотрено с участием представителей: дирекций строящихся Курской, Чернобыльской и Смоленской АЭС, Главатомэнергостроя, Главниипроекта, Гидропроекта, СУ Смоленской АЭС, Энергожилстроя, ЦНИИЭП учебных зданий.

...Чернобыльская АЭС.

Принять к сведению заявление директора строящейся Чернобыльской АЭС т. Брюханова, что работы 1972 года технической документацией обеспечены.

Директору строящейся Чернобыльской АЭС тов. Брюханову и зам. начальника Гидропроекта тов. Конвизу:

а) до 15 марта 1972 года согласовать со строителями график выдачи техдокументации на объем работ 1973 года с учетом окончания выдачи документации до 1 сентября 1972 года;

б) выдать в 1 квартале 1973 года для заказа оборудования и материалов техдокументацию по ОРУ 330 кв. Остальную рабочую документацию — до мая 1973 года...

Начальник Главатомэнерго

А. Григорьянц

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 17.

Док. № 10

Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про хід будівництва Чернобыльської атомної електростанції»

14 квітня 1972 р.

Центральный комитет КП Украины и Совет Министров УССР отмечают, что управление строительства «Кременчуггэсстрой» Министерства энергетики и электрификации СССР медленно разворачивает строительство Чернобыльской атомной электростанции. План работ по объектам производственного назначения в 1971 году и за 1 квартал т. г. выполнен соответственно на 82 и 61 процент. Неудовлетворительно ведется строительство производственной базы: за 2 года освоено только 60 процентов средств, предназначенных для ее развития. Строительно-монтажные работы выполняются на низком инженерном уровне. Допускаются большие потери рабочего времени строителей, недостаточно используется строительная техника. Задание по росту производительности труда выполнено в прошлом году на 94 процента.

В 1972 году на строительстве объектов станции необходимо выполнить объем работ на 20,2 млн. рублей, или в 2 раза больше, чем в прошлом году; ввести в действие предприятия стройиндустрии, подготовить к монтажу шахту атомного реактора № 1, построить пуско-резервную котельную, значительное количество жилья и ряд объектов соци-

ально-бытового назначения. Однако до сего времени программа работ не полностью обеспечена материальными ресурсами, транспортными средствами, машинами и механизмами. Объекты стройиндустрии не укомплектованы технологическим, подъемно-транспортным оборудованием, электротехническими устройствами и кабельной продукцией.

Дирекция атомной электростанции несвоевременно и некомплектно выдает на строительство необходимую проектно-сметную документацию. По состоянию на 1 января этого года было недоделано рабочих чертежей на 2,9 млн. рублей, в т. ч. значительное количество по главному корпусу. Длительное время не решается вопрос о резервном источнике электроснабжения строительства.

Серьезного улучшения требует бытовое обслуживание и общественное питание строителей. Обеспеченность бригад бытовыми помещениями не превышает 40 процентов, они неудовлетворительно укомплектованы инвентарем. В столовых, которые имеются на строительстве, большое скопление людей, длительные очереди, в то же время строительство и оборудование новых столовых задерживается. В поселке строителей испытывается острый недостаток торговых помещений, предприятий бытового и коммунального назначения. Имеются жалобы рабочих на недостаточное снабжение некоторыми продовольственными и промышленными товарами.

Не уделяют достаточно внимания этим вопросам Министерство энергетики и электрификации УССР, Министерство бытового обслуживания населения УССР, Министерство коммунального хозяйства УССР и Киевский облисполком.

Руководители Кременчуггэсстроя, атомной электростанции и домостроительного комбината допустили серьезные упущения в вопросах подбора и расстановки кадров, вследствие чего более 30 % инженерно-технических должностей занято лицами без специального образования или практиками. Упустили из-под контроля эти важные вопросы парторганизация стройки и Чернобыльский райком партии.

Парторганизация управления строительства атомной электростанции слабо занимается идейно-политической и воспитательной работой среди трудящихся, не проявляет необходимой требовательности к хозяйственным руководителям за выполнение установленных планом работ, улучшение бытовых и производственных условий рабочих.

С целью улучшения строительства Чернобыльской атомной электростанции Центральный Комитет КП Украины и Совет Министров Украинской ССР постановляют:

1. Обязать управление «Кременчуггэсстрой» (т. Строкова), дирекцию Чернобыльской атомной электростанции (т. Брюханова) обеспечить выполнение планов строительства и ввод в действие энергетических мощностей в объемах и сроки, установленные постановлением ЦК КПСС и Советом Министров СССР от 16 сентября 1971 г. Ликвидировать недостатки в организации строительно-монтажных работ, значительно поднять уровень инженерной подготовки производства, создать необходимые условия для высокопроизводительного труда рабочих, улучшить качество сооружаемых объектов. Преобразовать строительную площадку электростанции в образцовую стройку республики.

Совместно с соответствующими проектно-конструкторскими институтами и специализированными организациями утвердить в мае 1972 г. совмещенный график строительства в текущем году объектов электростанции, для которых определить сроки выдачи проектно-сметной документации, поставки технологических металлоконструкций, специальных материалов и оборудования, выполнения строительных и монтажных работ. Утвердить пусковой комплекс по объектам, связанным с вводом в действие первого атомного реактора.

2. Утвердить мероприятия по улучшению строительства объектов Чернобыльской атомной электростанции, которые прилагаются.

3. Министерству энергетики и электрификации УССР, Министерству торговли УССР, Министерству автомобильного транспорта УССР, Министерству коммунального хозяйства УССР, Министерству бытового обслуживания населения УССР, Министерству охраны здоровья УССР, Киевскому облисполкому совместно с «Кременчуггэсстроем» и дирекцией Чернобыльской АЭС утвердить мероприятия по созданию и расширению предприятий торговли, общественного питания, коммунального, бытового, транспортного обслуживания и медицинских учреждений в поселке атомной электростанции и до 1 июня 1972 года доложить ЦК КП Украины и Совету Министров УССР.

4. Госстрою УССР, Киевскому облисполкому на протяжении 1972 года разработать проектно-сметную документацию на переселение с санитарно-защитной зоны Чернобыльской атомной электростанции населенных пунктов Подлесный и Нагорцы. Дирекции атомной электростанции в установленном порядке профинансировать проектирование и строительство, связанные с перенесением этих населенных пунктов. «Кременчуггэсстрою» выполнить на протяжении 1973—1974 гг. строительные работы.

5. Обязать Киевский обком и Чернобыльский райком партии принять меры к организационному укреплению партийной организации стройки, обеспечить неуклонное выполнение партийных принципов подбора и расстановки кадров, усилить требовательность к советским органам и хозяйственным руководителям за образцовое питание, торговое и бытовое обслуживание рабочих.

6. Партийной организации строительства Чернобыльской атомной электростанции улучшить организаторскую и массово-политическую работу в коллективе, направить усилия коммунистов, рабочих, инженерно-технических работников на успешное выполнение планов работ всеми участками и управлениями, установленных заданий по росту производительности труда, снижению стоимости и сокращению сроков строительства. Добиться укрепления производственной и трудовой дисциплины, повысить ответственность кадров за порученное дело.

7. Украинскому республиканскому Совету профессиональных союзов выполнять мероприятия по усилению роли профсоюзных организаций на строительстве Чернобыльской АЭС, сосредоточить их внимание на широком развертывании социалистического соревнования за досрочное выполнение производственных заданий 1972 года и достойную встречу 50-летия создания Союза ССР, улучшении условий труда и техники безопасности, лучшей организации культурно-массового обслуживания и отдыха трудящихся.

8. Центральному Комитету ЛКСМУ оказать помощь комсомольской организации стройки в улучшении работы среди молодежи, которая занята на строительстве атомной электростанции. Особое внимание уделить повышению авангардной роли членов ВЛКСМ в решении производственных заданий, воспитании у молодых строителей чувства высокой ответственности за состояние дел на ударной комсомольской стройке и трудовые успехи всего коллектива.

9. Принять к сведению, что Министерство энергетики и электрификации СССР обеспечит управление строительством Чернобыльской атомной электростанции в 1972 году:

— цементом, металлопрокатом, трубами, лесом и другими строительными материалами в физических объемах;

— металлоконструкциями в количестве 4370 тонн и сборным железобетоном — 26 тыс. м³;

— технологическим оборудованием для объектов производственной базы с поставкой в сроки, которые обеспечат сдачу в эксплуатацию ее основных мощностей в I полугодии этого года;

— строительной техникой в количестве 31 единицы, в том числе 5 экскаваторов, 10 бульдозеров, 5 кранов, автотранспорт грузоподъемно-

стю 450 тонн, 11 металлорежущих станков для механических мастерских.

Министерство построит на протяжении 1972—1974 гг. в поселке Чернобыльской АЭС торговый центр, комбинат бытового обслуживания, хлебозавод, районный узел связи, медицинский комплекс, дворец культуры и капитальное жилье, предусмотренные проектом.

10. Киевскому обкому КП Украины, управлению «Кременчуггестрой» доложить ЦК КП Украины о выполнении этого постановления в сентябре 1972 года и январе 1973 года.

Секретарь Центрального
Комитета КП Украины

Л. Шелест

Председатель Совета Министров
Украинской ССР

В. Щербицкий

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 16.

Док. № 11

Інформація Київського обкому КПУ до ЦК КПУ про виконання постанови «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції»

29 січня 1973 р.

На виконання зазначеної постанови Київським обкомом КП України проведена певна робота по підвищенню рівня організаторської, ідейно-виховної та масово-політичної роботи на будівництві Чорнобильської атомної електростанції. Переглянуто і вдосконалено структуру партійної організації, налагоджено систематичне навчання секретарів партійних організацій та партгрупоргів, а також навчання в мережі партійної та комсомольської освіти. Створено партійний комітет будови, розглянуто роботу по добору і розстановці кадрів, збільшено партійний прошарок серед лінійних працівників і секретарів комсомольських організацій, зменшено заміщення інженерних посад практиками.

Вжито заходів по вдосконаленню організації будівельного виробництва і забезпеченню будови матеріальними ресурсами, транспортом і будівельною технікою.

В 1972 році виконано будівельно-монтажних робіт на 20,22 млн. крб., що становить 101 процент до плану і в два рази перевищує обсяг робіт 1971 року. Починаючи з другого кварталу минулого року, на будові виконуються завдання по зростанню продуктивності праці. За підсумками року досягнуто понадпланове зниження собівартості будівельно-монтажних робіт.

Значно поліпшено житлові та виробничо-побутові умови будівельників. Здано в експлуатацію 41,1 тис. квадратних метрів житла. Відселені мешканці з брандвахт і вагончиків. На всіх будівельних ділянках обладнано побутові приміщення. Розширено мережу громадського харчування, торгівлі і підприємств побутового та комунального обслуговування. До ладу діючих стали середня школа на 1280 учнів, дошкільний заклад на 280 місць та ряд інших об'єктів.

Перевиконано завдання по будівництву об'єктів виробничої бази. Введено в дію бетонний завод, асфальтний завод, арматурний цех та деревообробне господарство.

Поряд з цим ще не все зроблено по усуненню недоліків, відмічених постановою ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР. Міністерством енергетики і електрифікації СРСР не вжито належних заходів по розгортанню будівництва електростанції. Через незабезпеченість будови необхідними матеріалами, виробами та конструкціями план будівельно-монтажних робіт на об'єктах виробничого призначення виконано лише на 81,2 процента, допущено відставання проти сітьового графіка на 10 млн. крб. Не передбачається надолжити це відставання

і в 1973 році. До цього часу не затверджено пусковий комплекс об'єктів першого атомного реактора, затримується вирішення питання про резервне енергопостачання.

Київським обкомом КП України вживаються необхідні заходи по забезпеченню виконання планових завдань на будівництві Чорнобильської АЕС в 1973 році.

Секретар Київського обкому КП України

(Є. Литвинов)

ЦДАГО, ф. 1, оп. 10, спр. 1113.

Док. № 12

Рішення Головатоменерго по результатах діяльності дирекції Чорнобильської АЕС, що будується, за 1972 рік

2 березня 1973 р.

Рассмотрев деятельность дирекции строящейся Чернобыльской АЭС за 1972 год, Главатомэнерго отмечает:

План капитальных вложений выполнен на 78 %, в том числе строительно-монтажные работы — на 100,3 %.

План капитальных вложений по объектам производственного назначения выполнен на 59 %, в том числе по строительно-монтажным работам — на 79,6 %.

План капитальных вложений по жилищному и культурно-бытовому строительству выполнен на 223 %, введено полезной площади в жилых домах поселка 41,1 тыс. кв. м (185 %).

План ввода в действие основных фондов выполнен на 177 %, в том числе по объектам производственного назначения — на 145 %.

В 1972 году строительные работы велись на объектах стройбазы, жилищно-культурно-бытового строительства и объектах основного производственного назначения (главный корпус, дамба пруда-охладителя).

Дирекция, несмотря на значительный ввод в действие основных фондов, в 1972 году допустила большой объем незавершенного строительства, которое составило 23,7 млн. руб., а по объектам непроизводственного назначения — 3,3 млн. руб.

Решение:

1. Работу дирекции строящейся Чернобыльской АЭС за 1972 год признать удовлетворительной.

2. Дирекции строящейся Чернобыльской АЭС (т. Брюханову) обеспечить в 1973 году:

а) выполнение установленного на 1973 год плана капвложений и решения Министра энергетики и электрификации СССР от 30 января 1973 года «О вводе в действие первого блока АЭС в 1975 году»;

б) своевременную выдачу генподрядчику технической документации на объем строительно-монтажных работ 1974 года согласно утвержденным графикам выдачи документации, обеспечив особый контроль за выдачей и согласованием проектными организациями заданий заводам-изготовителям трубопроводов, щитовых устройств, приборов, изделий и др.;

в) окончание во II квартале сооружения объектов стройбазы и ввод в действие начатых строительством в 1972 году объектов ОРСа и коммунального назначения;

г) ввод в действие 2-х котлов пуско-резервной котельной во II квартале;

д) заключение договоров с заводами-поставщиками на именниково-оборудование и установление жесткого контроля за его поставкой;

е) укрепление и увеличение состава технологической группы, организация изучения и внедрения в проекты Чернобыльской АЭС опыта

проектирования строительства, монтажа оборудования и пуско-наладочных работ на Ленинградской АЭС;

ж) повышение активности и деловитости в работе, организацию настойчивой и целенаправленной работы коллектива дирекции по форсированию строительства объектов пускового комплекса I блока;

з) комплексную застройку жилого поселка с вводом в действие необходимых объектов жилищного, культурно-бытового назначения, а также здравоохранения и торговли; в апреле месяце разработать и представить главку согласованные с генподрядчиком мероприятия по снижению объема незавершенного строительства по объектам производственного и непроизводственного назначения;

и) организацию постоянного контроля за качеством производства строительно-монтажных работ, в особенности бетонных, а также по повышению эффективности авторского надзора за строительством в соответствии с новым «Положением».

Начальник Главатомэнерго

А. Григорьянц

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 24.

Док. № 13

Звернення першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького до Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна з проханням вирішити питання про забезпечення ЧАЕС, що будується, обладнанням

30 квітня 1975 р.

Народнохозяйственным планом предусмотрено закончить строительство и ввести в действие в четвертом квартале текущего года энергоблоки мощностью по 800 тыс. киловатт на Запорожской и Угледорской ГРЭС и в 1976 году атомный реактор мощностью 1 млн. киловатт на Чернобыльской АЭС. Однако поставки основного технологического и вспомогательного оборудования осуществляются неудовлетворительно, что ставит под угрозу своевременный ввод энергомощностей.

В текущем году сорвана поставка Ленинградским металлическим заводом паровой турбины для Угледорской ГРЭС, Барнаульским котельным заводом — деаэраторов и тягодутьевых машин на Запорожскую, Угледорскую ГРЭС и Чернобыльскую АЭС. Ижорский завод им. Жданова не поставил для Чернобыльской атомной электростанции два барабана сепараторов и коллектора с опорами, Белгородский котлостроительный завод задерживает изготовление трубопроводов.

Госпланом СССР до сих пор не выделены фонды на 600 тонн трубопроводов и 200 тонн листа из нержавеющей стали, что сдерживает ход строительства атомной электростанции.

ЦК Компартии Украины просит Вас, Алексей Николаевич, поручить Госплану СССР, Минтяжмашу и Минэнерго СССР принять по этим вопросам соответствующие меры.

Секретарь ЦК Компартии Украины

В. Щербицкий

ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1259.

Док. № 14

Доповідна записка секретаря ЦК Компартії України О. Титаренка заступникові Голови Ради Міністрів СРСР В. Новикову про необхідність прискорення виробництва і поставки устаткування для Чернобыльської АЕС

19 лютого 1976 р.

В соответствии с директивами XXIV съезда КПСС ввод в действие первого реактора мощностью 1 млн. киловатт на Чернобыльской атомной электростанции предусматривался в 1975 году. Однако из-за допущенного отставания в изготовлении оборудования окончание его строительства перенесено на 1976 год.

Минэнергомаш, Минтяжмаш и Минэлектротехпром, несмотря на неоднократные просьбы ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР, не принимают должных мер по ускорению изготовления и поставки оборудования для Чернобыльской АЭС, что ставит под угрозу срыва ввод в эксплуатацию реактора и в текущем году.

Ижорский завод имени А. А. Жданова Минэнергомаша до сих пор не поставил на стройку два сепаратора пара и четыре коллектора. Барнаульский котельный завод этого же министерства задерживает изготовление четырех деаэраторов с баками объемом по 800 кубометров, Белгородский котлостроительный завод из 1200 тонн трубопроводов из нержавеющей стали изготовил только 220 тонн. Красноярский завод «Сибтяжмаш» Минтяжмаша не закончил изготовление крана грузоподъемностью 250 тонн. Свердловский завод «Уралэлектротяжмаш» Минэлектротехпрома не поставил восемь электродвигателей. Сроки поставки указанного оборудования давно прошли.

ЦК Компартии Украины просит Вас, Владимир Николаевич, обязать Минэнергомаш, Минтяжмаш и Минэлектротехпром ускорить изготовление и поставку оборудования для Чернобыльской атомной электростанции.

Секретарь ЦК Компартии Украины

А. Титаренко

ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1260.

Док. № 15

Постанова ЦК КП України «Про роботу парткому будівництва Чорнобильської атомної електростанції щодо мобілізації колективу на забезпечення введення в дію в 1976 р. першого енергоблоку»

2 червня 1976 р.

ЦК Компартии Украины отмечает, что партийный комитет строительства Чернобыльской атомной электростанции (секретарь т. Лютиков В. А.) проводит определенную работу по мобилизации коллектива на обеспечение ввода в действие первого энергоблока. С начала строительства по пусковому комплексу выполнено 135,6 млн. рублей строительно-монтажных работ, создана производственная база, построен жилой поселок, сооружаются все объекты пускового комплекса.

Вместе с тем ЦК Компартии Украины считает, что уровень организаторской и политической работы партийного комитета еще не обеспечивает выполнение мероприятий и принятых социалистических обязательств по вводу в действие мощностей в 1976 году.

Несмотря на выполнение плана 5 месяцев в целом по стройке, ряд строительных и монтажных организаций с установленными заданиями не справились. Разработанные мероприятия по обеспечению ввода в действие первого энергоблока в текущем году управлением строительства Чернобыльской АЭС (начальник т. Кизима В. Т.) выполняются неудовлетворительно. Особенно отстают отделочные работы, в связи с чем несвоевременно передаются помещения под монтаж оборудования. Строительство недоукомплектовано рабочими, в то же время инженерная подготовка производства находится на низком уровне, велики потери рабочего времени, плохо используется строительная техника, слабо внедряется передовой опыт, не выполняются задания по росту производительности труда.

Партийный комитет по сути смирился с таким положением дел, глубоко не анализирует состояние строительства, не предъявляет необходимой требовательности к хозяйственным руководителям за порученное дело, слабо осуществляет руководство цеховыми парторганизациями, недостаточно оказывает им конкретной помощи в улучшении внутривнутрипартийной работы, в повышении авангардной роли коммунистов на производстве.

Партком недостаточно направляет работу профсоюзной и комсомольской организаций на развертывание массового социалистического соревнования за обеспечение своевременного ввода в действие первого энергоблока, повседневную заботу о быте и отдыхе строителей. В социалистическом соревновании допускается формализм, итоги подводятся нерегулярно, недостаточна его гласность. Медленно решаются вопросы улучшения жилищно-бытовых условий, общественного питания, торговли и культурного обслуживания рабочих.

Серьезные недостатки допускаются парткомом и хозяйственными руководителями стройки в работе с кадрами. Велика еще текучесть рабочих и инженерно-технических работников, не создан действенный резерв кадров для выдвижения на руководящие должности. Дирекция строящейся электростанции (директор т. Брюханов В. П.) не обеспечила своевременной поставки части оборудования, медленно комплекзует эксплуатационные кадры.

Киевский обком и Чернобыльский райком партии недостаточно оказывают помощь партийному комитету в проведении организационно-партийной и массово-политической работы в коллективе, не предъявляют должной требовательности к хозяйственным руководителям стройки за выполнение планов и социалистических обязательств.

ЦК Компартии Украины постановляет:

1. Обратить внимание партийного комитета строительства Чернобыльской атомной электростанции и лично секретаря парткома т. Лютикова на серьезные упущения в работе по мобилизации коллектива на обеспечение ввода в действие в 1976 году первого энергоблока и обязать его устранить отмеченные в настоящем постановлении недостатки, повысить уровень организаторской и политической работы в соответствии с решениями XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины, направив ее на обеспечение выполнения планов и принятых социалистических обязательств.

2. Партийному комитету улучшить руководство первичными партийными организациями и партгруппами, оказать им помощь в усилении контроля за хозяйственной деятельностью, повышении авангардной роли коммунистов на производстве, уровня внутривнутрипартийной и массово-политической работы, активизировать работу профсоюзной и комсомольской организаций, повысить требовательность к хозяйственным руководителям за улучшение организации строительства, повышение эффективности строительного производства, осуществление мер, обеспечивающих рост производительности труда, более полное использование техники, внедрение передового опыта, выполнение мероприятий по обеспечению ввода в действие первого агрегата Чернобыльской АЭС в 1976 году.

3. Обратить внимание управляющего трестом «Южатомэнергострой» т. Яковенко, начальника управления строительства Чернобыльской АЭС т. Кизимы, директора строящейся АЭС т. Брюханова на неудовлетворительное выполнение планов и социалистических обязательств и обязать их принять необходимые организационные и инженерно-экономические меры, обеспечивающие ввод в действие первого энергоблока в установленный срок.

4. Обязать партийный комитет и хозяйственных руководителей улучшить работу с кадрами, укрепить квалифицированными специалистами отстающие участки производства, на руководящие инженерно-тех-

нические должности смелее выдвигать знающих дело, инициативных молодых работников, которые проявили себя на практической работе.

5. Партийному комитету, объединенному постройному и хозяйственным руководителям осуществить меры по широкому развертыванию социалистического соревнования, улучшению условий труда, быта и отдыха строителей.

6. Киевскому обкому, Чернобыльскому райкому Компартии Украины усилить помощь партийному комитету стройки в проведении организаторской и политической работы в коллективе строителей, направляя ее на обеспечение ввода в эксплуатацию первого энергоблока в установленный срок.

ЦДАГО, ф. 1, оп. 10, спр. 2691.

¹ По документах простежується трансформація назви електростанції на початковому етапі від «Центрально-Української атомної районної електростанції» — через «Чернобыльська атомна районна електростанція» і «Державна районна електростанція» (ДРЕС) — до сучасної «ЧАЕС».

² «УралТЕП» — уральське відділення Всесоюзного державного ордена Леніна проектного інституту «Теплоэлектропроект» Міністерства енергетики і електрофікації СРСР.

³ Згідно з положенням п. 3 питання про відведення земельних ділянок під потреби ЧАЕС розглядалися облвиконкомом та обласним управлінням сільського господарства у 1970 та 1975 рр.

⁴ За датою візування заступника міністра П. Фалалеева.

⁵ Мається на увазі постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування капітального будівництва і про посилення економічного будівельного виробництва».

⁶ За датою візування заступника міністра П. Фалалеева.

⁷ Наказу в архіві не виявлено, але його зміст опосередковано простежується у поданому документі.

⁸ Наводиться фрагмент документа, що стосується саме ЧАЕС.

ОУН і УПА у другій світовій війні *

Док. № 14

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ КОМАНДУВАННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ НАЧАЛЬНИКУ УШПР Т. СТРОКАЧУ ПРО ЗАВДАННЯ І ТАКТИКУ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Начальнику Українського штаба партизанського руху
комиссару госбезопасности тов. *Строкачу*

Не позднее мая 1943 г.

В дополнение к посланным ранее сведениям об украинских националистах представляю Вам новые материалы, поступившие за последние дни.

Украинские националисты-бандеровцы в последнее время начали более широко распространять свою литературу. В этой литературе они освещают задачи и тактику «Организации украинских националистов» (ОУН).

Бандеровцы заявляют:

1) Война на Востоке — это борьба немецкого и русского империализмов. Борьба в первую очередь за Украину. Положение украинского народа с приходом на Украину немцев ни в чем не изменилось.

В своїй листовці «В обличчі подвійного наступу» бандеровці пишуть: «Німці вірно продовжують більшовицьку нищівну політику, наслідуючи її не тільки в програмі, але й у засобах і методах». В брошюрі «За що нам боротися» вони пишуть: «Чи сьогоднішні голодні трудодні українського селянина і робітника не є такі самі, як ославлений московсько-більшевицький визиск з його стахановщиною, соцзмаганнями і другими засобами висотування жил у людини? Чи контингенти не заступили хлібопоставок, а новітні гром-госпичи¹ — не ті самі це невірничі колгоспи московських большевиків? Чим різниться новітній ясир — ці ганебні людоловки мужчин, жінок і дітей для невірничої праці на заводах «прекрасної» Німеччини — від ославлених вивозів на Сибір, Туркестан, в концтабори Льодового океану?»

Исходя из этого, украинские националисты ставят следующие задачи: «...безкомпромисна боротьба з німецьким і російським імперіалізмом»; «...нову імперіалістичну війну перетворити на національно-політичні й соціальні революції поневолених народів за власну державність»; «...тільки Українська самостійна соборна держава забезпечить українському народові всі його права і свободу розвитку»; «...шлях до неї — національна революція всіх верств українського народу проти окупантів»; «...Українська держава дасть свободу, працю і хліб усім верствам українського народу. Вона забезпечить за українським селянином приватне користування землею, захистить всі права українського робітника, вона зробить його співвласником заводу. Забезпечить належне місце українській трудовій інтелігенції».

Бандеровці в своїх листовках видвигают следующие лозунги: «Геть Москву і Берлін!», «Геть імперіалізм!», «Хай живе визвольна боротьба поневолених народів!», «Хай живе самостійна соборна Українська держава!».

2) Для осуществления поставленных задач украинские националисты наметили следующие мероприятия: «...створити й розбудувати на всіх українських землях всеукраїнську самостійницько-революційну організацію, якою є ОУН під проводом Степана Бандери»; «...гуртувати національно свідомий актив села і міста з усіх шарів українського народу, інтелігенції, селянства, робітництва, молоді й жіноцтва...»; «...створити сильний протиукраїнський фронт національної солідарності українського міста і села, робітників, селян і інтелігентів»; «...використовувати всі можливості, щоб творити і готувати українську військову силу».

3) О начале вооруженного выступления бандеровцы пишут следующее: «Війна триває. Можуть зайти різні великі зміни, революційні потрясіння на фронтах і всередині воюючих імперіалізмів. Тоді прийде час нашого великого рішення, нашого виступу».

4) Положение гитлеровской Германии украинские националисты оценивают следующим образом: «Для тяжелой промышленности не хватает сырья, а нейтральные страны не хотят уже давать сырье бесплатно. Положение с продовольствием «іще більш катастрофально». Разрешить продовольственный вопрос за счет Украины немцам не удалось. Посевная площадь на Украине с каждым годом уменьшается. Людские резервы Германии уже все мобилизованы. Попытки мобилизации людских резервов Европы и нейтральных стран «засуджені на невдачу». Из этого они делают заключение, что «Європа як твердиня по страті Африки не выдержит блокады...»

5) Украинские националисты в своей листовке «Информатор» сообщают, что «Україна ввійшла в орбіту міждержавних планів і актуальностей». В этой листовке они говорят, что в Англии сильно вырос интерес к Украине. Вопрос об Украине интересует и поляков. По этому поводу они пишут следующее: «Англійська пропаганда, обговорюючи раціоналізацію продуктів, ... вказує: ...німці розраховували, що зі заняттям України, як економічного шпихліра Європи, видушать для себе всі

ті економічні рації, про котрі вони мріяли, ...однаке цілі не досягнули... Слід додати, що спікер оперував поняттям «Україна як економічний шпихлір Європи». Притому не згадував ні словом про СРСР і якої-небудь співзалежності в тому напрямі України. Такого роду розказування про Україну і її економіку багатств щораз частіше можна почути у англійській пропаганді... Ця актуальність не має ясно окреслених офіційно-зовнішніх форм з огляду на СРСР як мілітарного противника райхові, але вже з дотеперішніх об'явів на ту тему стає ясно, що чим довше війна триває, проблема України набере сильнішої актуальності та важливості у рівноваженні світового порядку». «...З Англії про Україну заговорив польський спікер. Він зачитував слова Коха про те, що частина української еміграції розраховувала на те, що з успіхами німців в Україні повстане Українська держава. А зараз ця справа є ілюзією, бо німці в Україні бачать тільки свої цілі. Тепер українці, каже спікер, що співпрацювали з німцями й творили в Польщі диверсію, повинні отямитися та йти разом з поляками. Того роду польські авдиції мають за ціль українську проблему на міждержавному форумі представити як справу, зв'язану з проблемою Польщі».

6) Украинские националисты отвергают лозунг единства славянских народов, также отвергают и лозунг «новой Европы». По этому вопросу они пишут следующее: «Рішуче відкидає він також струхлявіле гасло всеслов'янства, яке тепер активно проголошують большевицькі банкроти, безсоромно прикриваючи свій загребущий імперіалізм. Цілком ясно є для нас також «Нова Європа» Гітлера. Україна в ній має бути колонією, де здобуватиметься робоча сила, хліб і набиратиметься колоніяльне військо, щоб класти голови за чужі інтереси».

7) Борьбу украинских партизан бандеровцы оценивают следующим образом: «Сьогодні, коли слабне німецький окупант, коли зближається розвал німецьких армій на сході, знову на Україні підносять голову московські агенти. Москва знову готується окупувати Україну...». «Інструментом більшовицької політики в Україні в сучасну пору являється комуністична партія і диверсійні відділи... Завдання партії і т. зв. червоних партизан в Україні зводиться в першу чергу до боротьби з українською національною революцією... Комуністична партія в Україні організується, отже ж, не так для боротьби з німцями, як в першу чергу йде на боротьбу з визвольним рухом українського народу. ...Окрему роль в цій роботі грають т. зв. більшовицькі партизани. Диверсійна акція більшовиків в Україні — це власне провокаційна робота, розрахована на нищення українського населення німецькими руками. ...Факт спільної німецько-більшовицької протиукраїнської акції став дійсністю».

8) Украинские националисты в своих воззваниях обращаются к белоруссам, молдаванам, литовцам, латвийцам, эстонцам, полякам, к народам Кавказа и Средней Азии с призывом к «единности и координации дій» и заверяют их, что «українська нація як найбільша, могутніша на сході Європи заявляє і гарантує всім народам рівність і справедливість». Украинские националисты считают, что «...при тісній співпраці з поневоленими народами Європи створимо міцну силу, потрібну для того, щоб розірвати подвійний німецько-російський імперіалістичний обруч...».

9) Руководитель организации украинских националистов (ОУН) Степан Бандера арестован немцами и находится в тюрьме. Руководителем ОУН является его заместитель — Максим Рубан².

10) Имеются сведения агентурной разведки, что основные вооруженные силы бандеровцев находятся в Беловежской пуше, а часть сил находится в районе Львова, Ковеля и в Западной Украине. Вооружение бандеровцы получают будто бы с Англии. Бандеровцы пытаются привлечь на свою сторону румын и чехословаков.

По дополнительным сведениям, полученным от лиц, прибывших из Львова, бандеровцы подняли в Львове восстание и начали поголовное

уничтожение поляков. Немцы на подавление восстания бросили два батальона своих войск и до 5000 вооруженных поляков. В результате боя убито до 2000 поляков, 5000 националистов и около 800 немцев.

11) Группировка украинских националистов под руководством Тараса Бульбы, по данным агентурной разведки, продолжает вести переговоры с Кохом. Переговоры будто бы велись в последний раз в марте 1943 года.

Одна группировка бульбовцев находится в районе Домбровица—Сарны—Владимирец. Штаб расположен в с. Текливка. Бульбовцы занимают села Сильце, Модынь, Лутыньск, Берестя, Орвяница, Соломиевка, Мотиковичи, Ремчицы, Ченчевицы, Текливка, Рудня, Грани и др. села. Расположены они в селах небольшими группами. Например, в Орвянице находится группа в составе 22 человек, вооружены они 2 ручными пулеметами, винтовками и гранатами. В с. Соломиевка группа бульбовцев имеет 10 винтовок и ротный миномет. В с. Берестя бульбовцы собирают полотно, ремни, сумки и шьют для себя обмундирование.

Вторая группировка бульбовцев располагается по селам и хуторам от Сарн до Ракитно. Штаб находится в хуторе Закружье, что в 3 км юго-восточнее Томашгорода. Бульбовцами заняты села Томашгород и Клесив. Частично бульбовцы живут нелегально в Сарно, Ракитно, Домбровице. В Деражнянском районе группировка националистов насчитывает до 6000 человек, вооружены они пушками, пулеметами, автоматами, винтовками, а часть вооружена только клинками.

Бульбовцы выбрасывают лозунг: «Або добудемо самостійну Україну, або загинемо за неї». Среди бульбовцев распространены 10 заповедей. Заповеди эти следующие:

1. Добьемся Украинского государства или погибнем в борьбе за него.

2. Никому не позволяй опозорить честь своей нации.

3. Помни, что настали великие дни нашей борьбы.

4. Будь гордый тем, что ты есть наследником славы Владимирско-го тризуба.

5. Увидишь смерть великих рыцарей.

6. О деле не говори, с кем можно, а говори, с кем нужно.

7. Не опаздывай выполнить наисерьезнейший приказ, когда этого требует доброе дело.

8. Беспощадной борьбой уничтожай врагов твоей нации.

9. Ни просьбы, ни угрозы, ни пытки, ни смерть не заставят тебя выдать тайну.

10. Борись за расширение и мощь Украинской державы.

Бульбовцы нападают на польские села, мелкие немецкие группы и мелкие группы партизан.

В с. Гурля Людвипольского района бульбовцы связали 2 польские семьи, увели их в лес и зверски зарезали кинжалами.

В с. Гурна бульбовцы 6 мая обстреляли разведку партизанского отряда.

В хут. Берестовец 10 мая бульбовцы вырезали 11 поляков.

В с. Александровка 21 мая бульбовцы перебили часть польского населения и сожгли село.

Сожжены польские села и хутора: Карачук — 100 дворов, Катериновка — 150 дворов, Янцека — 100 дворов, Сохи — 80 дворов. Неупевшее бежать население уничтожено.

В с. Чудельчин 20 мая бульбовцы напали на немецкий гарнизон. Убито 30 немцев.

12) Немецкие оккупационные власти в последнее время начали распространять листовки, направленные против украинских националистов. В газетах помещаются о них статьи. В одной из листовок немцы пишут: «...Нацьковані елементи покинули своїх жінок і дітей та втекли в ліси»

до банд. Вони це зробили нібито для того, щоб піти битися з московськими й німецькими імперіалістами. А проте в своєму засліпленні недобачають, що вони є тільки оруддям жидівсько-більшовицької агітації.

Ті так звані національні провідники, які вас підбурюють і ведуть вас в огонь німецької зброї, це неправдиві провідники українського народу.

Хто порушує спокій і порядок, це — саботажник... Селяни й робітники, оголосіть боротьбу тим саботажникам! Не йдіть за кличами тих так званих національних провідників, які тільки себе і наш нарід ведуть до загибелі».

В статтє «Люди з лісу і національний український інтерес», помещенной в газете «Голос Волині» от 22 мая 1943 года, пишется: «...Ці отамани, які прибирають шумні опереткові псевдоніми, коли не зовсім свідомо, то втягнені в майстерну сітку жидівсько-більшевицьких провокацій, перебувають на службі ворогів України і, як це не дивно, в ім'я любові до рідного народу ведуть злочинну діяльність, звернену проти рідної країни, проти українського народу».

В посланні Поликарпа, митрополита украинской церкви, о националистах говорится следующее: «Коли б «націоналісти», спровоковані спритною большевицькою пропагандою, думали, що вони проти-большевиків, то було б це гіркою неправдою, бо ж всякий, хто дезорганізує життя в запіллі і утруднює боротьбу з большевиками, тим самим помагає большевикам і, отже, на їхньому боці».

В статтє «Фальшиві спекуляції», помещенной в газете «Голос Сарненщины» 9 мая 1943 года, пишется следующее: «Між нами ще є люди, що слухають нашептів хитрунів та легко піддаються впливам неlegalних летючок ОУН Бандери, Мельника та всіляких інших груп. Ці люди називають себе стопроцентними українськими націоналістами. Але вони не сміють так думати, бо частина з них волочилася по різних світових містах і не бачила України вже понад двадцять років».

Ми повинні одверто сказати, що ми до цього часу були нездібними втримати нашу власну державу... Всі були нашими ворогами. Ми мали тільки одного приятеля, а ним були німці...»

* * *

Для разоблачения контрреволюционной сути украинских националистов издано две листовки, которые распространяются среди украинского населения и забрасываются в отряды бандеровцев и бульбовцев. Агитаторы партизанских отрядов проводят среди населения беседы. В проведенных боевых операциях против украинских националистов уничтожено 233 националиста.

Командир партизан. отрядов
Житомирской области
генерал-майор (Сабуров)
(подпись)

Комиссар партизан. отрядов
Житомирской области
(подпись)

Начальник штаба партизан. отрядов
Житомирской области
подполковник (Бородачев)
(подпись)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 530, арк. 8—13.

Док. № 15

Доповідна записка командування об'єднаних партизанських загонів Рівненської

області секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та начальнику УШПР Т. Строкачу про діяльність українських націоналістів на території Рівненської області

Секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущеву

Начальнику Украинского штаба партизанского движения тов. Строкачу

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА ОБ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТАХ НА ТЕРРИТОРИИ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Объединение украинских националистов (ОУН) на территории Ровенской области существует примерно с 1926—1927 года, начав свое существование в бывшем Костопольском уезде Волынского воеводства.

С начала Отечественной войны националисты при активной поддержке немцев захватили все управление районов в свои руки и большинство вошло в управление областью. В первое время созданная немцами полиция исключительно состояла из националистов.

При отступлении частей Красной Армии на восток националисты устраивали засады на отдельные группы бойцов, уничтожали их и за их счет вооружались, особенно уничтожался командный состав. Националистами в большинстве уничтожались все выбрасываемые десанты Красной Армии на оккупированной немцами территории (район Сарны, район села Волчицы, район Здолбуново и др.).

До начала войны наиболее поражена националистами была южная часть Ровенской области, районы: Костополь, Дубно, Млинув, Острожск, Демидовка, Клесово и др., в данное время северная часть области от железной дороги Ковель — Сарны стала также организующим центром националистического движения.

Сейчас из северных районов области наиболее поражены националистами:

Домбровицкий район и особенно села Ровеница, Янули, Трипутни, Кривица, Литвица, Грани и другие, штаб районной организации ОУН находится в селе Грани, общая численность доходит до 250 вооруженных человек при четырех пулеметах. Районным руководителем ОУН является Жук Герасим. Имеется школа в селе Ровеница до 200 чел. по подготовке военных руководителей и там же — типография.

Владимирецкий район и особенно села Радожев, Воронки, Цепцевичи и другие, штаб районной организации ОУН находится в селе Воронки, общая численность доходит до 245 человек при двух пулеметах. Районным руководителем ОУН является Муха Андрей. Владимирецкую организацию ОУН создал Жук Герасим.

Высоцкий район и особенно села Золотое, Лютинск, Замороčenja, Рудня, Людунь и другие, штаб районной организации ОУН находится в районе Высоцка, общая численность доходит до 100 вооруженных человек, районным руководителем ОУН является Соловей Антон.

Морочапский район и особенно села Мульчиче, Островск, Кухче, Храпиш и другие, районным руководителем ОУН является Молчиц Максим (кличка «Люсик»), общая численность доходит до 52 вооруженных человек.

Более мелкие группы националистов находятся в Рафаловском и Ракитновском районах.

Наиболее сильное националистическое формирование так называемого объединения Тараса Бульбы насчитывает около 6000 чел. и полностью охватывает своим влиянием Костопольский, Ракитновский, Степаньский, Березковский районы. До конца апреля сего года штаб Т. Бульбы находился в лесу в районе местечка Городец, а в последнее

время обосновал штаб в районе Деражно, имея при себе вооруженный отряд до 1000 человек.

В селе Кричалъск находится школа военной подготовки до 500 человек.

Второе наиболее сильное националистическое формирование — так называемые «бандеровцы» — насчитывает в своем составе до 800 вооруженных человек, занимает районы Деражно—Цумань, штаб находится в селе Дюксинь.

В районе Дубно, Вербы, Костополь действует старая оуновская организация, созданная в 1934 году Рыбаком Григорием (кличка «Юрко Якир»), в настоящее время им руководимая и насчитывает в своем составе до 700 вооруженных человек.

В конце марта сего года из южных районов области в Высоцкий, Владимирецкий и Домбровицкий районы прибыл националистический отряд под командованием Булана Евтуха (кличка «Чекол») в составе 600 вооруженных человек.

Кроме того, на территории Ровенской области существует националистическая молодежная организация — так называемая «Січ», насчитывающая в своем составе до 3000 человек, эта организация входит к Т. Бульбе и руководится лично назначенными им людьми.

Националисты используют все легальные возможности для подготовки военных своих боевых кадров. Так, в гор. Луцке организована школа подготовки военных кадров низовых организаций до 600 человек молодежи 18—24 лет, слушатели одеты в старую польскую военную форму. Школа существует под видом подготовки сельскохозяйственных рабочих.

Подобные школы работают в селах Лаврово и Пличаново Волинской области по 100 человек.

Школа в селе Шпаново под Ровно до 200 человек, среди которых имелись и девушки, в начале апреля немцами разогнана, часть слушателей заключена в лагеря за антигерманскую деятельность.

Численный рост ОУН идет за счет неустойчивой части населения, в основном молодежи и бывшей украинской полиции, которая за последнее время с оружием уходит к националистам. Полиция Камня-Каширского, Любышева, Ковеля, Ровно, Дубно, Луцка в основном перешла к националистам.

Полиция Ковеля насильственным путем отняла у коменданта ключи от склада и забрала все находящееся там оружие.

При вовлечении молодежи в ОУН от нее скрывают истинное лицо ОУН, выдавая себя за украинских партизан для борьбы с немцами, за свободную Украину. В связи с такой постановкой вопроса молодежь весьма охотно идет в ОУН, но после ряда боев с партизанами часть молодежи откалывается от националистов. Так, арестованный нами участник ОУН Садовник Андрей Никифорович 1923 года рождения из м. Высоцк в своих показаниях от 8 мая сего года показывает:

«25 апреля сего года командиром оуновского отряда из села Речица Высоцкого района Савицким Николаем был вовлечен в ОУН, который при разговоре со мной сказал: «Не желаю ли я вступить в украинские партизаны для борьбы с немцами за свободную Украину?», я ответил согласием и с этого времени стал проживать с ними в лесу. В отряде было до 60 человек молодежи, вооруженных винтовками, одной ручной пулемет и финский автомат.

Только после боя с партизанами в районе хутора Боровая я понял, что попал не в партизаны, а в националисты и от них сразу же ушел...».

Подобных случаев встречается очень много. Таким образом, националисты для расширения своих рядов идут на обман населения, а особенно молодежи, маскируя свое лицо под украинских партизан.

Вооружены националисты в основном винтовками, есть автоматы, станковые и ручные пулеметы, но с крайне малым количеством пат-

ронов. Все участники ОУН вооружены неполностью, а для создания впечатления о мощной националистической силе очень многие вооружены макетами винтовок и станковыми пулеметами с трещетками.

Пополнение оружием идет за счет полиции и нападения на мелкие партизанские группы, на немцев нападают редко, в основном бьют поляков.

В основном деятельность националистов до последнего времени направлена на уничтожение польского населения, польских сел. В конце марта и начале апреля бульбовцы и входящая к ним молодежная организация «Січ» начали активные действия против партизан путем нападения на мелкие их группы, устройство засад в лесах, обстрелов при подходе к селам.

Районный центр Степань полностью в начале апреля разграблен бульбовцами, которые его занимают до сего времени гарнизоном в 300 человек.

Во время рейда партизанской группы в южные районы под командованием т. Санкова она вела бой с бульбовцами в селе Бутейки, в результате боя убито и ранено свыше 100 человек, взяты трофеи: один ручной пулемет и 17 винтовок.

В селе Грани группа бойцов партизанского отряда проводила хозяйственную операцию, националисты устроили засаду и обстреляли наших бойцов, которые вынуждены были принять бой, в результате которого убито 8 человек и ранено 15 националистов.

В селе Трипутни на партизан националисты устроили засаду, в перестрелке с ними убито 5 и ранено 3 националиста.

На хутор Берма (село Сваричевичи) напало 70 человек националистов, которые начали издеваться над мирным населением и семьями партизан. Высланный партизанский отряд им. Ворошилова уничтожил 14 националистов, забрал обоз, а остальных разогнал.

В районе Ракитно крупный партизанский отряд разведупра под командованием Медведова вынужден был принять бой с националистами. В результате боя уничтожено свыше 120 националистов.

60 вооруженных националистов из села Рачица Высоцкого района под руководством Савицкого Николая (кличка «Сосна») и Юха Ивана (кличка «Проводник») напали на хутор Бутьево, где, по их данным, должны быть партизаны, не обнаружив там последних, начали грабить и убивать мирное население.

Националисты уничтожают советский актив: так, 13 апреля сего года националистами была зверски убита депутат Ровенского областного Совета депутатов трудящихся Хомич Калина Аврамовна.

Националисты принимают все меры для проникновения в партизанские отряды с целью их разложения и убийства командования. Арестованный 25 апреля сего года участник ОУН Марчук Флор Лаврентьевич 1922 года рождения из села Новоселье Морочановского района на допросе показал:

«Имея местную связь с видным оуновцем, руководителем Ковенко Антоном, от которого я 18 апреля сего года в присутствии Сидорчука Ивана получил прямое задание на убийство командира объединения партизанских отрядов Ровенской области Федорова³. Для этой цели я должен был поступить в один из отрядов, входящих в объединение.

Я обещал Ковенко Антону это задание выполнить при первой возможности».

В селах райцентров Степань, Деражно, Рафаловка, Сарны, Высок, Владимирец, Клевань и других националисты проводят массовый террор в отношении польского населения и [польских] сел, причем необходимо отметить, что националисты не расстреливают поляков, а режут их ножами и рубят топорами независимо от возраста и пола. В селе Трипутни националисты зарубили 14 польских семей, затем затащили убитых в дом и сожгли.

Польское население на подводах с семьями, скотом группируется в лесах, ища защиты у партизан. Поляки, обращаясь за помощью к немецким властям и гарнизонам, поддержки не имеют, а последние весьма пассивно смотрели на действия националистов, и только за последнее время немцы стали защищать поляков от националистов.

В селах Березно, Чайково, Сохи Владимирецкого и Высоцкого районов националисты полностью вырезали население и сожгли свыше 2000 домов.

В деревне Поросля уничтожена 21 польская семья. За последнее время поляки совместно с немцами стали оказывать вооруженное сопротивление националистам.

Поляки

В связи с огромным террором националистов польское население начало организовываться и оказывать организованный отпор националистам. Немцы начали помогать полякам оружием, создавая одновременно польскую полицию взамен ушедшей к националистам украинской полиции.

В г. Кольки полиция в данное время состоит исключительно из поляков.

В южных районах области — Дубно, Сарны, Млинув, Клевань и других немцы вооружают поляков винтовками и пулеметами для борьбы против партизан и националистов, однако случаев выступления поляков против партизан еще не замечено.

В таком населенном пункте, как Гута Степанская, поляки имеют до 100 винтовок и 9 пулеметов.

Население польских сел в связи с отсутствием оружия создает группы самообороны, на вооружении которых находятся топоры, вилы, косы, пики и т. д.

Некоторыми комитетами самообороны руководят ксендзы и учителя, как, например, в м. Владимирец, селе Стаховка.

Поляки совместно с немцами участвуют в операциях против националистов: так, ими полностью сожжены села Трипутни и частично Грани как наиболее националистические.

11 мая сего года поляки совместно с немцами окружили националистическое село Цепцевичи Владимирецкого района, разбили националистов и забрали украинскую молодежь для отправки в Германию.

Необходимо отметить, что в данное время польские семьи добровольно изъявляют желание ехать на работу в Германию; сейчас в местечке Владимирец съехались 70 семей и ожидают отправки в Германию.

В конце апреля немцы из Сарн направили эшелон польских семей, изъявивших добровольное желание поехать на работу в Германию.

Среди польского населения чувствуется скрытая недоверчивость к партизанам, имеются случаи ухода поляков из партизанских отрядов. Так, после того как были прерваны дипломатические отношения с правительством Сикорского, из трех партизанских отрядов объединения ушло 7 человек с оружием.

Начальник оперштаба
генерал-майор

(Бегма)

Командир объединенных
п/о Ровенской области
(Федоров)

Комиссар объединенных
п/о Ровенской области (Кизя)

Начальник оперчасти объединения
п/о Ровенской области (Тимофеев)

23 мая 1943 г.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 37—43.

Док. № 16

**ЛИСТІВКА ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ УПА «АРМЯНЕ І ДРУГІЕ
НАРОДИ КАВКАЗА!»**

АРМЯНЕ І ДРУГІЕ НАРОДИ КАВКАЗА!

Подайтеся на боротьбу з Вашими порабителами — імперіалістами Берліна і Москви! Кровожадні імперіалісти ослаблені взаємною боротьбою, стоять у свого гроба! Для повного їх провала потрібен ще тільки один удар з боку революційних мас! Цей удар буде їм нанесен порабителами народами Європи і Азії.

Сьогодні всі народи стоять перед задачею перебудови світу на національних початках. В основу його буде покладено існування самостійних національних держав народів Європи і Азії.

Імперіалізм буде знищений! Народи Кавказу! В даний момент Ви повинні підняти прапор боротьби за самостійні держави. Здійснити цю мету можна, тільки ведучи боротьбу проти імперіалістів Берліна і Москви. Боротьба повинна проходити по всій території, захопленої імперіалістами. Тому кожен повинен вести боротьбу там, де він знаходиться, і в угоду з тим народом, серед якого проживає.

Українці вже ведуть боротьбу з імперіалістами. На території України діє Українська Повстанча Армія. Вона веде боротьбу під гаслом: «Свобода народів, свобода людині!», «За самостійні національні держави народів Європи і Азії!»

Народи Кавказу! Входьте в зв'яз з УПА!

Організуйте свої національні партизанські загони в угоду з УПА. Об'єднавши сили піднімемо революцію проти імперіалістичних хищників!

За самостійні держави кавказських народів! За самостійну Україну!

За самостійні держави порабителів народів!

1943 г.

Головна команда
Української Повстанчої Армії

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 7.

Док № 17

**ЛИСТІВКА ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ УПА «КУБАНЦІ,
ПОТОМКИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ»**

КУБАНЦІ, ПОТОМКИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ!

В усьому Україні розгоряється революційна боротьба проти імперіалістичних наїзників — Берліна й Москви. Увесь великий український народ від Тиси аж по Кавказ встає до визвольної боротьби за самостійну соборну Українську державу. Вас, синів української Кубані, загнала імперіалістична війна в жорстоке німецьке рабство. Поганець знущається над вами, ображає вашу українську козацьку честь, заставляє до каторжної праці, а то й вимагає нараз стати до братовбивчої боротьби з українськими повстанцями. Були такі випадки, коли кати намагалися насилати козацькі відділи до паління сіл і стріляння населення. Гідна постава козаків відібрала їм охоту повторити такі спроби. Однак і далі, хоч в менших розмірах, ворог хоче використовувати вас проти нас — ваших братів. Нараз уживає до поліційної служби, нараз посилає до боротьби з відділами Української Повстанчої Армії.

БРАТТЯ КОЗАКИ!

Не піднімайте зброї до братовбивчої війни. Оберніть її проти ваших гнобителів — гітлерівських та московських імперіалістів. Переходьте зі зброєю в руках в ряди Української Повстанчої Армії.

Українська Повстанча Армія бореться за самостійну соборну Українську державу, за свободу народів і свободу людини, за самостійні національні держави поневолених імперіалістами народів. Включіть себе в священну боротьбу за батьківщину, за право людини до чесного, гідного життя. Вас кличе ваш народ, кличуть до боротьби ваші батьки й матері, брати й сестри, пригноблені кривавим імперіалізмом. Вислухайте їх просьби, помстіть їх терпіння!

Помстіть попалені й поруйновані ваші станиці, постріляні родини.

Цілим великим нашим народом вставаймо до знищення кровавого марева над Україною.

Вставаймо до будови вільного життя у вільній нашій державі.

Вставаймо до боротьби за самостійну соборну Українську державу.

Хай живе самостійна соборна Українська держава!

Хай живе свобода народам — свобода людині!

Хай живе революція поневолених народів!

Геть з імперіалістами!

**СЛАВА УКРАЇНІ!
ГЕРОЯМ СЛАВА!**

Постій. Липень 1943 р.

Головна команда
Української Повстанчої Армії

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 8.

Док № 18

МАТЕРІАЛИ ДРУКОВАНОГО ОРГАНУ ПОЛІТИЧНОГО ВІДДІЛУ УПА ГАЗЕТИ «ДО ЗБРОЇ»

Липень 1943 р.

ЗА ЩО БОРЕТЬСЯ УПА

Політична боротьба українського народу за Українську державу увійшла в нову фазу. На це склалися ріст внутрішньої сили українського народу і зовнішня політична обстановка. Виявом цієї організованої боротьби є Українська Повстанча Армія (УПА).

УПА, обороняючи український народ перед терором окупантів, творить збройну силу, яка закріпить здобутки української національної революції та, перетворившись в українську народну армію, стане на захист УССД⁴ перед зовнішніми ворогами.

УПА — це збройна сила українського народу; боротися в рядах УПА — це почесний обов'язок кожного громадянина України.

УПА бореться:

За самостійну соборну Українську державу на українській землі.

За новий справедливий лад і порядок в Україні без панів, поміщиків, капіталістів та большевицьких комісарів.

За новий справедливий міжнародний лад і порядок в світі, побудований на пошануванні прав кожного народу та його незалежний всесторонній розвиток у власних державних формах.

Проти німецького та московського імперіалістичних наїзників, що змагають до поневолення та знищення українського народу.

Проти імперіалізмів як джерела воєн і поневолення народів.

Большевицьких парашутистів УПА вважає за передовий загін московських імперіалістів і поборює їх нарівні з німецькими грабунковими бандами.

Українська Повстанча Армія

ДО ЗБРОЇ!

Такий клич наших днів і такий сенс їх. Якщо здійснимо його, перемога буде за нами. З предка-віку ми були воїнами, в огні запеклих змагань народилась Українська держава, в огні росла, виросла й упала, в тому ж огні їй і воскреснути. Тільки в ньому спаде з нас і спалахне безслідно бурлацьке лахміття й торби, тільки в ньому народимося знову як володарі й будівничі.

Ми ніколи не забували, що основна барва життя — барва крові, й не на вітер говорили ми від перших днів про зброю та боротьбу. Не шукали й сьогодні не шукаємо спасіння десь поза нами: ні на небі, ні на землі. Знаємо, що воно в нас самих, у наших руках, у зброї, що ті руки держать, у нашій волі, що рукам тим наказує. Визнаємо силу, боремось силою і за силу. Не спостерігаємо подій, а творимо їх. Роби-мо це з допомогою різних засобів. Сьогодні ж немає і не може бути для цього іншого й кращого засобу, як збройна сила. Ми свідомі того, що не спасе нас великодушність імперіалістів, бо в гієн і шакалів її ніколи не було й не буде, але знаємо дуже добре й те, що не визволить нас сама ідея, хай вона свята — найсвятіша, якщо не дамо їй тіла та крові життя. А тілом і кров'ю її мусить стати сьогодні тіло та кров кожного здорового й чесного українця — українське військо.

Крок націй, що є або хочуть стати державними, — це маршовий крок військових колон, а не дитяче дріботіння чи безумний льот стрім-голов дикої отари. Тільки з цього залізного ритму народжувались держави. Тільки з нього народиться Українська держава.

Яке ж військо — така й нація. Військо — найдосконаліше дзеркало нації. У ньому вона оглядає себе, могутня або немічна, дозріла до державного чину або недозріла. Усі чесноти її сяють у ньому, усі хиби за-тьмарюють його.

Ми вибрали шлях збройної боротьби і з нього не зійдемо. Бо шум-лять над нами і кличуть до зброї нас невидимо переможні стяги з-під Жовтих Вод і Конотопа, бо попіл спалених немовлят тисне нам у грудях і не дає дихати, бо кров постріляних і порубаних кличе нас до помсти.

Нашадки не закинуть нам, що Українську державу ми будували тільки в мріях і на папері.

Не обманути нас сьогодні забріханим і облесливим імперіалістич-ним агентам. Не послухають українські маси їхніх «щирих та друж-ніх» порад, що настане час творити національну армію, що місце чес-ного борця — під інтернаціональним стягом. Під ноги берем такі стяги! Досить випили «з московської чаші московської отрути» наші діди й прадіди, досить згнуло та ще й сьогодні гине наших братів по обох боках фронту чи в полоні. Місце чесного та здорового українця тільки під національним українським стягом в лавах українського війська! Українська кров литиметься тільки в ім'я Української держави, і ні одна її крапля не впаде для інтересів Берліна чи Москви!

Імперіалістичні хижачки знають, що незабаром доведеться притупи-тись їхнім кігтям, і тому так лютують. Наче смертельна примара стоїть перед їхніми залитими жиром очима загроза українського війська. Вони свідомі того, що воно буде повне молодечої віри й завзяття, що вміти-ме до краю ненавидіти, до краю змагатись, і тому з такою тривогою оглядаються на свої «переможні» армії, знеможені та зневірені, готові швидше до втечі, як до бою. Чи переможуть вони і цей раз? Ворог запитує себе і боїться відповісти. Українське військо дасть йому цю

відповідь. Творімо ж його! Як найкращого оборонця, захисника українського народу в ці трагічні дні, що їх він переживає, як самотньо правильний засіб для досягнення державного ідеалу, як тіло і кров для ідеї, як найдосконаліше дзеркало нації, як джерело героїчних чеснот нового українця, як майбутнє і силу Української держави.

У НАСТУПІ

Рання весна 1943 року буде записана в історії України незатертими буквами, бо тієї весни український народ вступив на новий шлях боротьби з наїзниками. Тієї весни скрита революційну боротьбу перемінив він на збройну, ідею перевів у чин. Тієї ж весни створилась Українська Повстанча Армія, що є виразником найвищих змагань нації, її силою, захистом та оборонцем. УПА приступила зразу до діла. Формуючись і зростаючи з дня на день, з години на годину, УПА своїми діями охоплює вже сьогодні більшу частину українських земель. Скрізь по наших землях творяться поодинокі фронти боротьби з наїзником. Головні вороги — це большевицькі партизани та німці. Третій противник — це польські банди, що являються представниками польського імперіалізму на українських землях, або, що найчастіше буває, служать одночасно і німцям, і большевикам.

ЧЕРВОНА САРАНЧА НАМАГАЄТЬСЯ ЗАЛИТИ УКРАЇНУ

Ненажерливі московські імперіалісти, що з давніх давен привикли вважати Україну невичерпальним джерелом хліба і різних багатств, за всяку ціну намагаються задержати її при собі. Тому, незважаючи на те, що фронт з німцями не виглядає надто блискуче, створили вони на північних українських землях свою партизанку, що є другим фронтом протинімецьким і протиукраїнським. Червоні партизани зблизька — це банди грабіжників і бездомних світових бурлак. Цілу ту збиранину очолюють большевицькі старшини, що їх разом зі зброєю скидають червоні з літаків.

З большевицькою партизанкою, що має свої осередки головню по польських колоніях, головню в Пінщині (р-н Морочю), подекуди в Сарненщині, Костопільщині, Ковельщині й Берестейщині, УПА вповні витримує фронт. Недавно ще большевики тісно співпрацювали з ляхами, а останні два місяці внаслідок непорозумінь між СРСР і польським «урядом» відносини між цими двома співниками загострилися. Були випадки, що большевики били поляків, як це було в с. Заморочене 27.IV. ц. р., в Чайкові 3.V. під час польської маніфестації з нагоди «3-го мая». Большевицькі партизани не проявляють тепер великої активності. Бувають серед них частини, дуже зле забезпечені в зброю та харчі, до того ж весною здештакував їх тиф. Уникають боїв з УПА. І, щоби підлабузнитись до нас, нерідко використовують національні кличі, а деколи демонстративно усувають зі своїх рядів жидів і поляків. Їхні частини подають себе за «оборонців народу», гнобленого німцями, але ці «оборонці» одночасно грабують населення ще краще, як самі німці (с. Жильжа, Берестовець, Корчин, Глазова в Костопільщині), і так само, як вони, палять і мордують українське населення (с. Губків Костопільщина).

БЕЗПОЩАДНО Б'ЄМО МОСКОВСЬКИХ ІМПЕРІАЛІСТІВ

Безумовно, УПА ні на хвилину не забуває, що московський імперіаліст, чи то він виступає в ролі кровожадного енкаведиста, чи буцімто дружнього червоного партизана, є й буде завжди непримиренним во-

рогом усіх поневолених народів, в тому числі й нашим. І УПА б'є його при кожній нагоді.

І так в Людвипільщині (Постопільська округа) розбито 5. V. ц. р. дві банди большевицько-польських партизан (одну з них очолював якийсь Володя Попов). Здобуто хуру награбованого майна, коні та зброю. На другій банді здобуто 5 коней з сідлами, вбито 15 партизан, власних втрат жодних. 6.V. на переправі в Білчаках розігнано польську банду.

Одночасно справедлива рука УПА карає всіх прислужників імперіалістів. 9.V. знищено центр большевицької розвідки в Плотичному (Костопільщина). Половлено й повбивано всіх большевицьких агентів. Такого самого кінця діждались агентурні большевицькі гнізда в Сарненщині, що містились у польських колоніях. Така сама доля чекає всіх поляків на українських землях, що служать большевицькому, німецькому чи польському імперіалізмам. Будувати Польщу хай їдуть на польські корінні землі, бо тут зможуть тільки приспішити свою ганебну смерть.

НІМЕЦЬКА ОРДА ПАЛИТЬ СЕЛА Й МОРДУЄ ЛЮДЕЙ

Другий наїзник — німці, що вже два роки грабують і нищать Україну, своїм поступуванням в Україні записалися навіки в історії світу як нові варвари й рафіновані садисти, що рівних їм історія не знає. Своїми дикими грабунками кожної найдрібнішої речі з майна українського селянина, паленням і зрівнюванням з землею цілих осель і звірським мордуванням безборонного населення приносять вони вічну ганьбу землі, що на ній зросли, та тій культурі, на якій виховались. Іхню «вищу» культуру оглядає українське село кожного дня й належно її оцінює. Якже ж виглядає «опіка та співпраця» німців з українським народом? У терени, опановані нашим повстанським рухом, стараються німці насадити свої відділи, зложені з жандармерії, чужонаціональних силою завербованих військових формацій та паразитів суспільства різних національностей, в першу чергу поляків. Головне завдання, поставлене німцями цим відділам, — це терором приневолити населення до послуху й покаяння та опанувати терен під господарчим оглядом. Методи розправ із українським населенням, вказані їм німцями, жахливі: масовий грабунок майна, палення сіл, мордування неповинного населення, включно зі старцями й немовлятами. Новітні німецькі варвари двома способами «втихомирюють» українське населення, а саме: налітає на село кілька (від 2 [до] 6) літаків перед сходом сонця, коли ще люди сплять, й скидає протягом 2—3-х годин 60—80 бомб, що сильно нищать забудування. Крім бомб, стріляють ще літуни з кулеметів по людях, що тікають із села, а запальними кулями запалюють будинки. Другий спосіб — це дикунські наїзди німецької жандармерії разом з польськими бандитами, одягненими в німецькі мундири, на спокійні села й ганебне мордування всіх, кого попало, палення дощенту сіл, очевидячки, пограбувавши з них усе майно, що його покинули мешканці. Під час таких наїздів паде багато жертв, бо дикуни Західної Європи не милують навіть такого наївного дядька, що вгощає їх хлібом і молоком (Карпо Овдійчук, с. Дюксин, Костопільщина, 5.VI. ц. р.). Населення поголовно тікає з сіл і ховається, де хто може. Селяни організують самооборону й дуже часто відбивають ці дикі наїзди.

КРОВ ЗА КРОВ

УПА, зі свого боку, ліквідує цілі німецькі відділи, що їдуть грабувати або з награбованим майном вертаються до своїх осередків. Дня 21.V. в Сарненщині група УПА з засідки знищила цілковито відділ німців в числі 26 людей. Здобуто 2 кулемети, 6 маш. пістолів, 18 крісів і 7 пістолів.

Того ж дня на Рівненщині, між Радохівкою і Старожуковом, відділ УПА зробив засідку на німецько-польську поліцію, що приїхала палити села. Вбито 27 поляків і німців, 10 — ранено. Здобуто хуру з кіньми та один кулемет.

Під час дій УПА в старожуківських лісах під кінець травня дійшло до завзятого бою з німцями й СД (в числі 200 людей), які їздили в околичні села на грабунки. Який гарячий був бій, можна судити з такого моменту: раненого повстанця окружили німці, а він останками сил кинув між них гранату, вбиваючи кількох на місці. Молодого героя німці доби́ли. Тут же впало 6 німців, кількість ранених невідома.

5.VI. на 70 німців зробила наскок наша боївка в с. Дюксин. Убито 12 німців, ранені були теж (невідомо скільки).

Між Берестовцем і колонією Уцекай (Костопільщина) наскочив відділ УПА 12.VI на дві чоти німців і польської поліції, що верталися у Костопіль. Знищено 2 авто, убито 7 німців, 15 поляків і 5 німців ранено.

Подібними, як на Поліссі, способами наводять німці «новоевропейський лад і порядок» і на Волині й подібно ж палять і мордують населення дикими наїздами та нальотами. УПА ні на хвилину не лишається їхнім довжником. Наїзд німоти на с. Підбереззя (Горохівщина) 15.IV місцева боївка відбила. Коли надвечір прибула німцям допомога (150 людей), зав'язався бій, у якому впало 15 німців, а 6 — ранено. Здобуто 2 кулемети, кілька крісів, з нашого боку втрат жодних. Німці все ж таки на другий день запалили з літака 4 села в околиці; жертв в людях не було.

Дня 17.IV. в містечко Локачі (Горохівщина) прийшли в білий день наші повстанці й окружили будинок районної управи. Німці, що були там, стали втікати, частину їх вбито. Повстанці здобули 2 авто й захопили в полон одного німця.

На Володимирщині спалено майже всі держгоспи, що були при-становищем поляків і німецьких агентів. 21.IV. повстанці здобули збіжевий магазин в Туриничах (Володимирщина), де перейшло під час цієї акції на нашу сторону 14 озброєних українців зі сходу, що сторожили цей магазин.

У тій же окрузі дня 22.IV. наскочив відділ УПА на німців біля фільварку Галинівка, щоб відбити зловленого зв'язкового. У бою впало 19 німців.

28.IV. група повстанців зустрілася в с. Мочулки (Турійський р-н, Володимирщина) з німцями (40 підвід). І одні, і другі їхали на тартак по дошки. Дійшло до бою біля могилки у Мочулках. Вислід: 12 німців убитих, невідома кількість ранених, решта — втекла. Підмогу німцям, що надійшла в с. Затурець, зустріла така сама доля. По нашому боці жертв не було.

У Крем'янецьчині частини УПА особливо даються взнаки німецьким займам. Один бій біля с. Стіжка 9.V. говорить, як не можна краще, про нездарність і безрадіність німців при зустрічі з УПА, незважаючи на перевагу модерної німецької зброї. Спаливши село, верталися німці з пограбованим майном на двох авто і танкетці. Повстанці зробили засідку. Зчинився бій. З Крем'янця приїхала заалармована німцями допомога. Вислід бою був для німців більше як сумний. Спалено 8 машин, убито біля 60-ти німців, 30 — ранено.

І так скрізь, де діє УПА. Гинуть німецькі й большевицькі зайти з українських рук від старої відкопаної чи здобутої їхньої власної кулі. Гинуть їхні прислужники — поляки. Це ще тільки початок. Це тільки піднімається народ, а що буде зі всіма зайдами, як розгориться повстанням ціла Україна? Бо досить вже мук і знущань, досить неволі й чужого панування. Україна хоче жити самостійним життям, український народ хоче волі й у здобуванні цієї волі не стане він, доки не осягне її, доки останнього займанця не проковтне український чернозем.

Док. № 19

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ КОМАНДИРА УПА К. САВУРА
ПРО РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ**

**ЗАРЯДЖЕННЯ⁵ В ЗЕМЕЛЬНІЙ СПРАВІ ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ ЯК НАЙВИЩОЇ
І ОДИНОКО СУВЕРЕННОЇ ВЛАДИ НА ЗВІЛЬНЕНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ**

1. Всі землі з їх водами, наземними і підземними багатствами України становлять добро українського народу.

2. На всіх землях України, звільнених Українською Повстанчою Армією від московських большевиків і німців:

а) Касується засадничо колгоспну систему, запроваджену большевиками, і впроваджується приватна селянська власність.

б) Всі землі бувших землевласників (фільварки) і землі б. польських колоністів переходять на власність українських селян.

3. Розподілу колгоспів і радгоспів, фільварків, господарств б. польських колоністів на приватну власність між одноосібні безземельні й малоземельні господарства dokonують місцеві громадські управи, затверджені УПА, і земельні комісії, вибрані громадськими зборами.

4. Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї.

5. Якщо більшість колгоспу не бажає собі розподілу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то колгоспникам залишається даліше колгоспна господарка на артільних засадах. Такий колгосп є виключною власністю членів даного колгоспу.

6. Машинно-тракторні станції (МТС) становлять спільне добро даного району, який обслуговують на артільних засадах.

7. Приватні землі селян української і інших національностей, які загинули під час воєнних дій або були замордовані большевиками, німцями чи поляками, віддаються в посідання їх рідні до 4-го покоління, а якщо такої немає,— найбіднішим селянам даної місцевості.

8. Земля, як найбільше добро українського народу, не сміє лежати облогодом, а має бути вся оброблена і засіяна. Про це подбають громадські управи, які за свою діяльність відповідають перед УПА.

9. Всі ліси й води становлять спільну власність українського народу. Користування лісами й водами встановлює громадська управа. Господарку лісів веде дирекція лісів, назначена УПА.

10. Це зарядження входить в силу з днем його видання.

Слава Україні!

Постій, 15.8.43 р.

Командир Української Повстанчої Армії *Клим Савур*

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 33.

Док. № 20

ЛИСТІВКА ОУН «СЕЛЯНИ!»

**ЗА САМОСТІЙНУ СОБОРНУ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ!
ВОЛЯ НАРОДАМ І ЛЮДИНІ!**

Селяни!

На вашому полі вистиг багатий врожай. Ви його сіяли, доглядали, тяжкою працею й потом його виростили, але тепер зо страхом дивитесь на своє майбутнє, думаєте над тим, як перезимувати, як врятувати

себе від голодової смерті. Ви знаєте, що плоди вашої праці захочуть вам відібрати до зернини, ви знаєте, що про вас і ваших дітей ніхто не турбується. Ви знаєте сьогоднішнє правило нашого ворога: «Хай виздихають всі, аби ми були ситі». На досвіді минулих років ви переконалися, що ніколи ніхто не запитав вас: «Чи ви хочете їсти?», ніколи ніхто не сказав вам: «Коли ви голодні, то нате!» Навпаки, вас завжди запитували: «Чи ви ще маєте хліб?», вам завжди казали: «Віддайте».

Ось і тепер, збираючи такий врожай, який забезпечив би вас від голоду на цілих п'ять років вперед, тепер, коли ви ходите по коліна в золотому зерні, ви думаете свою тяжку думу: «Як жити? Де правди шукати? Де шукати рятунку? Як не вмерти з голоду сьогодні?» Бо ви знаєте, що тим, що вкрадеш, не проживеш, знаєте, що навіть коли вам і вдасться накрасти потрібну кількість свого ж таки законно заробленого хліба, то вас видадуть голодні сусіди, яким накрасти не пощастило, які казатимуть: «Ми всі однакові, ми — всі сини одного народу, якому якщо вмирати, так разом». Ви знаєте, що вас видадуть німецькі запродавці, знаєте, що так чи інакше у вас хліб все одно відберуть німецькі злодюги.

СЕЛЯНИ! Ми вам скажемо, як жити, де шукати правди, рятунку і як не вмерти з голоду сьогодні. Ми покажемо вам, як взяти собі свій хліб; брати його будете самі, бо ж самі будете його їсти. Ми — ваші сини, так само голодні й биті, як ви, не беремося вас ані «визволяти», ані мордувати. Визволятися мусимо самі, бо нас ніхто не визволить, годувати себе мусимо також самі, бо нас ніхто не нагодує. Ми перші підемо на бій, але ви мусите піти за нами. Бо тільки тоді, коли будете вільні ви, будемо вільні й ми, у нас усіх одна доля, одне горе, одне щастя і одна радість.

ЯК ЖИТИ. Жили з панами, поміщиками — з нас дерли шкуру пани й поміщики. Вигнали панів, на шию вместилися сталінсько-большевицькі паразити, що ціною нашого хліба, нашого життя хотіли дерти шкуру з усього світу, хотіли панувати над світом. Ще й тепер вони, зіпхнуті з нашої шкіри новими німецькими катанами, рвуться назад, на старе тепленьке місце. І коли б вони, зголоднілі, обдерті, в двадцять раз гірші як були, вернулися б назад, — нам би не було життя. І сьогодні ми також мучимося, а не живемо, бо п'ють нашу кров німецько-гітлерівські кровопивці. І з ними нам нема й не буде життя.

Отже, зможемо жити лише тоді, коли не буде ані панів у поміщиків, ані сталінсько-большевицьких паразитів, ані німецько-гітлерівських кровопивців, ані ще якихось дармоїдів. Зможемо жити лише в дружній, братерській, рівноправній сім'ї трудівників, «в сім'ї вольній, новій».

ДЕ ШУКАТИ ПРАВДИ. Бачили правду панську, бачили правду сталінсько-большевицьку, бачили правду німецьку. Але знаємо — ці «правди» не для нас. Цими «правдами» замилюють нам очі, щоб легше було нас обирати. Тому досить з нас чужих правд, наслухалися вже ми їх. Свою правду будемо шукати не по чужих землях і чужих, ворожих нам людях, а у себе дома. Але наше «дома» у нас відібрали насильно, порobili з нас у своїй хаті батраків, а не хазяїв. Це — несправедливість. Тому мусимо насильно свою хату у ворога відібрати, вигнати його з неї, і буде справедливість. Коли ж будемо повними господарями у своїй хаті, тобто, коли на нашій, українській землі буде наша, українська влада, отоді настане, нарешті, справжня правда. «В своїй хаті своя правда і сила, і воля».

ДЕ ШУКАТИ РЯТУНКУ. Протягом двадцяти чотирьох років нас учили: «Не ждiть рятунку ні від кого». Здається, вже досить науки, декому її ще мало, того довчать сьогоднішні наші «рятівники-визволителі». Отже, ми змушені рятуватися самі, бо хочемо жити. Тому наш єдиний рятунок — це всенародне повстання, національна революція. Наш єдиний справжній рятівник — це наша власна українська влада,

в якій і солдатами є ми, українські селяни й робітники. Наш великий сорокап'ятимільйоновий народ — ось наша сила, наше неугасиме бажання перемогти віковичних наших ворогів, ось наша непереможна зброя. Коли чотирьохмільйоновий фінський народ зумів відстояти своє життя, свою правду, свою волю в смертельному бою з двадцятимільйонною, до зубів озброєною армією, то ми, нічим не гірші від фіннів, коли справді хочемо волі і правди, зуміємо відбиватися від усіх ворогів. Тому вже сьогодні кожен українець і кожен неукраїнець, який хоче жити в нашій землі як вільний, рівноправний громадянин, мусить вважати себе солдатом української національної революції. Бо лише вона, національна революція, забезпечить нам таке життя, якого ми, робітники й селяни, хочемо, лише в ній ми добудемо Українську самостійну соборну державу. В українській національній революції, в Українській самостійній соборній державі — наш рятунок.

ЯК НЕ ВМЕРТИ З ГОЛОДУ СЬОГОДНІ. Знаємо, що коли весь народ наш вмирає з голоду, то з голоду вмире і ми, члени цього народу. Але знаємо також, що коли весь народ наш ситий, то ситим буде кожен із нас, окремо взятий. Даремно хтось думає, що він виживе, коли всі будуть гинути. Кожен українець мусить твердо пам'ятати, що сьогодні, як ніколи, спільна доля єднає нас усіх в одну нерозлучну сім'ю. Перед нами всіма — один ворог, один і той же кат. Німці сидять однаково на всіх наших шнях, хоч душать не всіх однаково, розуміючи, що відразу всіх не задусать. Вони розуміють, що коли всіх душитимуть, то тоді в такого народу хліба і силою не візьмеш, в такого народу ніколи не всидиш на в'язях, ніколи не натягнеш йому ярмо неволі. Тому вони зо всіх сил стараються нас роз'єднати, нацькувати один на одного, так само, як це робили большевики, так само, як роблять це всі партизани, всі вороги й визискувачі трудящого народу. Німці зараз навербували багато продажних шкур, всяких старост, поліцаїв, сексотів, але не тому, що вони їх ніжно люблять, а тому, що вони їм потрібні, як душители нашого народу. А коли ці яничари виконають своє чорне криваве діло, настане і їх черга, тоді згинуть і вони, братовбивці, бо наш ворог ненавидить всіх нас однаково, бо любить тільки себе.

Тому, щоб не вмерти з голоду сьогодні, треба насамперед об'єднатися всім, стати братами. Один за всіх, всі за одного. Для здійснення цієї мети мало слів. Для досягнення цієї мети треба вже зараз, негайно, бо час не жде, нещадно повиривати німецькі вуха і язика, повиколувати зрадницькі очі, треба з корінням винищити всіх німецьких собак, будь вони двадцять раз українцями. Коли на 200 чоловік є одна гадина, то нежве двісті не зуміють стерти її з лица землі. Не тільки зуміють, але й мусять, бо як не вб'ють її, тоді вона перекусає і відправить на той світ усіх двісті. **ЗА ЗРАДУ НАРОДУ — СМЕРТЬ!** Це раз!

По-друге, щоб не вмерти з голоду сьогодні, треба діяти організаційно. Це значить, що брати законно належний нам хліб будемо одночасно по всій Україні. Це значить, що братимемо наш хліб гуртом, всі, як один. Тому в кожному селі люди, винищивши гавкунів, мусять зговоритися і діяти одностайно, організовано. Для цього мусить бути в кожному селі комітет народної самооборони, створений чесними, відданими народній справі людьми. Хто вважає себе такою людиною, негайно берися до роботи, але роби так, щоб тобі вірили, тебе слухали та, однак, як тебе, так і твоїх найближчих помічників, не знали.

По-третє, щоб не вмерти з голоду сьогодні, треба діяти активно і рішуче. Це значить, що свій хліб треба брати з поля, з-під машини, з амбару, брати там, де береться, робити так, щоб брати було легко, багато і для ворогів непомітно. Це значить, що не сидіти, склавши руки, а робити так, щоб назад німецькі злодюги хліба нашого не відібрали. Для цього мало поховати його по ямах, але треба зуміти відібрати охоту будь-кому його по хатах забирати. Там, де є відділи Української Повстанчої Армії, з цим завданням впораються вони, але там, де цих

відділів нема, треба створити відділи народної самооборони, які візьмуть на себе виконання цього завдання. Такі відділи мусять бути в кожному селі, мусять бути озброєні всіма наявними видами зброї, від кулеметів починаючи і замашними кілками кінчаючи. Складатися вони повинні з небагатьох людей, але таких, що готові на все ради свого народу, ради своєї Батьківщини — України, ніхто взагалі в цей час не сміє бути боягузом, страхополохом, бо поки будемо всі сміливо, відважно й рішуче боротися за хліб і волю, то не виздохемо з голоду в чорній неволі. А що може бути страшнішим за голодну смерть? Що є в світі гірше від неволі?!

По-четверте, щоб не вмерти з голоду сьогодні, треба думати й завтра. Це значить, що мало забезпечити себе хлібом на одну зиму, а треба робити так, щоб забезпечити ним себе, своїх дітей, внуків, увесь свій рід на все життя. Ми не метелики і не пташки божі, щоб жити за правилом: «Дасть Бог день — дасть Бог пишу». Бог день то нам дасть, а за їжу наперед мусимо подбати самі. Тому кожен хай пам'ятає таке: лише в Українській самостійній соборній державі буде мати і хліб, і владу, і сім'ю, і волю. Тому кожен хай буде готовий перейти від оборони до генерального наступу. Хай кожен пам'ятає, що сьогоднішня все-народна самооборона — це школа бійців і командирів української національної революції, це шлях в щасливе, вільне, радісне майбутнє України.

СЕЛЯНИ! Всі, як один, об'єднавшись під гаслами Організації українських націоналістів, ставайте до самооборони. Нам ніхто не допоможе, коли не поможемо собі самі.

Хай живе Українська самостійна соборна держава — держава українських робітників, селян і трудової інтелігенції!

Хай живе українська національна революція — переможний шлях українського народу до волі і влади, розквіту і слави!

Хай живе Українська Повстанча Армія, що вже сьогодні стоїть на сторожі життєвих інтересів українського народу!

Хай живуть наші вірні союзники — поневолені народи всього світу! Хай живуть національні революції поневолених народів — передвісники і творці нової епохи в житті людства, епохи вічного миру, дружби, братерства, свободи і справедливості! Смерть німецькому націонал-соціалістичному імперіалізму! Смерть московському інтернаціонал-соціалістичному імперіалізму!

Смерть гітлерівцям і Гітлеру! Смерть сталінцям і Сталіну!

Смерть цепним псам імперіалістичних хижаків — мерзенним запроданцям і зрадникам свого народу! Смерть німецьким дощикам і вислужникам! Смерть сталінським озвірілим агентам — диверсантам і партизанам, що безцільними терористичними діями гонять український народ під німецькі кулі! Смерть братовбивцям Власовим і їм подібним організаторам «визвольних» армій і загонів, що, користаючись з безвихідного положення синів російського, українського і других народів, женуть їх на убій за лютого ката цих народів — Гітлера, за німецьку тюрму народів — «Нову Європу»!

Хай живе Організація українських націоналістів — організація кращих синів і дочок українського народу, політичний провідник українського народу і його революційний авангард!

Хай живуть українські селяни! Хай живуть українські робітники! Хай живе українська трудова інтелігенція! Хай живе у віках великий і непереможний український народ! Слава Україні! Героям слава!

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Серпень 1943 р.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 15—16.

(Далі буде)

(Закінчення див. на стр. 132).

М. В. Коваль (Київ)

Справа Олександра Довженка

(До 100-річчя з дня народження)

...Січень 1944 р. Війна СРСР проти Німеччини досягла свого апогею. І, природно, увага й думки кожної людини були звернуті до одного: як там справи на фронтах? У кожній сім'ї хтось воював чи був поранений, або ж загинув... Тому всі з нетерпінням чекали кінця війни, мріяли про перемогу.

Саме в ті дні, сповнені тривоги й надії, багатьох, передусім інтелігентів, які, здавалося, були, в умовах сталінської деспотії, адаптовані до будь-яких новин, особливо до поганих, вразила своєю несподіваністю звістка про зустріч групи українських письменників із самим Сталіним у зв'язку з так званою «справою Довженка», якою «великий вождь» займався особисто. Новина передавалася пошепки, з вуст у вуста, обростала різного роду подробицями і скоро стала майже легендою. Сам О. П. Довженко говорив і писав про цю «справу» досить скупо, але пов'язана з нею тяжка душевна травма давалася взнаки все його наступне життя.

В наші дні стало можливим більш чи менш докладно розповісти про цю «справу», а фактично про незвичайну політичну провокацію, яку затіяли у розпал страхітливої війни Сталін і Хрущов проти української культури та її провідних діячів.

«Справа Олександра Довженка» дає можливість, наче крізь лупу, детально розглянути окремі ситуації та фігури так званого ідеологічного фронту 40-х років, визначити справжнє місце і функціональне призначення кожної з них. Щоправда, це не так просто, оскільки протягом піввіку довженківська історія усіяло замовчувалася. Навіть у книзі М. В. Куценка «Сторінки життя і творчості О. П. Довженка» (К., 1975), де у хронологічному порядку подано біографічні відомості про митця, жодним натяком не згадано про його «друге життя», про зустрічі з Хрущовим, кремлівський прийом, наступні «розбірки» і особисту трагедію.

Вперше, по суті, про цю драматичну історію розповіли О. Підсуха та І. Ільєнко. В їх публікаціях, надрукованих у газеті «Літературна Україна» від 21 червня і 5 липня 1990 р., зокрема наведено текст виступу Сталіна на засіданні, як там сказано, політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 р.* (на жаль, немає посилання на джерела, звідки цей текст взято). Матеріали публікацій начебто дають підстави твердити, що причиною немилості Сталіна до Олександра Довженка стало написання останнім кіноповісті «Україна в огні».

Не відкидаючи такої точки зору, слід, однак, звернути увагу на незаперечні свідчення, що переконують: ні, лінія на дискредитацію та цькування Довженка почала формуватися задовго до літа 1943 р., коли ним було завершено згаданий кіносценарій, і до зустрічі зі Сталіним у січні 1944 р.

Ось основні аргументи на користь цієї версії. Але спочатку кілька слів про воєнну долю Олександра Петровича. В кінці лютого 1942 р. Довженко з Уфи, куди його було евакуйовано з Києва у липні 1941 р., прибув на Південно-Західний фронт як кореспондент газети «Известия» і фронтової газети «Красная Армия». Йому було, щоправда, не зразу,

присвоєно воїнське звання полковника, нагороджено за бойові заслуги орденом Червоного Прапора. І на фронті, і в тилу Олександр Петрович працював невтомно: інтенсивно займався літературною творчістю, писав оповідання, листівки, кіносценарії. Водночас був членом Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників, Всеслов'янського антифашистського комітету, Комітету по сталінських преміях тощо. Поряд з цим працював художнім керівником Київської кіностудії художніх фільмів, евакуйованої в Ашхабад.

У долі О. П. Довженка в той час фатальну роль починає відігравати М. С. Хрущов. Довоєнне знайомство Олександра Петровича з членом політбюро ЦК ВКП(б), першим секретарем ЦК КП(б)У, а в роки війни членом військової ради Південно-Західного та інших фронтів було продовжене у діючій армії. Раз у раз Довженко у своєму Щоденнику вище про зустрічі з «М. С.», тобто Хрущовим. Розмови мали відвертий характер, і Олександр Петрович, будучи за натурою відвертим і довірливим, виливав душу цій «приємній, добрій людині», як він називає Хрущова у Щоденнику. Партійний лідер приваблював його своєю начебто невимушеною ширістю й імпульсивністю, а найбільше — репутацією покровителя української культури, творчої інтелігенції.

У цих відвертих бесідах Довженко захоплювався і забував, що перед ним сталінський царедворець, говорив багато зайвого, як для тих часів. А Микита Сергійович, який славився лисячою хитрістю, поблажливо слухав, підохочував, «памотуючи на вуса» сказане співбесідником, роблячи потаємні «організаційні» висновки, продумуючи нові політичні ходи, сплітаючи мережива пасток для «українських буржуазних націоналістів», а разом і інших вільнодумців.

Після «задушевної» бесіди 3-го травня 1942 р. Хрущов, уважно вислухавши Довженка, мовив (а Олександр Петрович записав це у своєму Щоденнику): «Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські розрахунки? Чи не забули марксизм та історію? Чи не забули, що справа тепер не в українських проблемах?»¹. У цьому багатозначному і навіть зловісному зауваженні Хрущова, з яким вразливий митець ще й заперечався, містився концентрований виклад стратегічної лінії більшовицької партії щодо України та умонастроїв і політичного менталітету українців. Схоже й на те, що такою безособовою фразою Хрущов попереджав Довженка про можливість неприємностей для нього.

Втрата Довженком з другої половини 1942 р. незмінної до того прихильності високих партійних інстанцій, як нам уявляється, була прямим наслідком необачної відвертості його з Хрущовим, який погрузнув у сталінських провокаціях і репресіях.

Можливе й інше — партійному керівництву якимось чином (наприклад, через близьких до Довженка осіб) став відомим зміст Щоденника. А записи в ньому, зроблені у гарячі воєнні дні, й посьогодні вражають своєю безсторонністю, правдивістю і гостротою — надто вже проникливо й далеко дивився митець. У катастрофічних подіях 1941—1942 рр. він побачив те і стільки, що й нині звучить актуально. «Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому й страждаємо багато й по-дурному. Ніщо не проходить даром, сатрапство і дурість особливо», — записав Олександр Петрович у Щоденнику 7 липня 1942 р., надивившись на все, що відбувалося на фронті.

Не виключено, нарешті, й те, що О. Довженко потрапив у поле зору держбезпеки ще восени 1941 р., коли перебував в Уфі. Тут він тісно спілкувався з евакуйованими з України діячами культури і науки (на багатьох з них, як тепер з'ясувалося, було заведено агентурні справи), зокрема з академіком М. М. Криловим, який постійно був під наглядом спецслужб². Зважаючи на компанійський характер Довженка, його ширість у ставленні до товаришів, можна припустити, що він легко міг потрапити «під ковпак» беріївців. Адже інтелігентні люди, тим більше

авторитетні, відомі в народі письменники, митці, яким був і О. П. Довженко, завжди становили потенціальну небезпеку для тоталітарної влади. Принаймні так вважали органи держбезпеки. І наче на підтвердження цього нещодавно знайдено незаперечні докази того, що вже у той час вони наглядали за Довженком, збираючи на нього «компрометуючі матеріали»³. Не виключено, що це робилося за вказівкою саме партійних інстанцій. Додаткові документальні підтвердження цьому слід, очевидно, шукати в архіві колишнього Комітету державної безпеки.

Інтрига на Київській кіностудії, розіграна «як по нотах» з «чинеїсь» подачі проти О. П. Довженка, свідчить, яких послідовних, по-єзуїтському витончених цькувань зазнав ще у 1942 р. цей визначний майстер радянського кіномистецтва. У середині того року завідуючий сценарним відділом кіностудії А. Сорока організовує колективну заяву своїх співробітників, в якій Олександр Петрович (а він у той час був на фронті) безпідставно звинувачувався у «дезертирстві з Києва», розвалі роботи на студії тощо. І хоч Довженко довів безпідставність цих звинувачень, оскільки з групою письменників був евакуйований за вказівкою секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди Й. Г. Лисенка, все ж наказом голови Всесоюзного комітету в справах кінематографії І. Большакова його було знято з посади художнього керівника Київської студії. З роботи було увільнено й дружину Олександра Петровича — актрису Ю. Солнцеву. Проти них розпочалася наклепницька кампанія⁴.

Офіційно звільнення Довженка зі студії мотивувалося тим, що він, мовляв, працюватиме над фільмами про Україну. Однак, Олександр Петрович відчув свою незахищеність і тяжко переживав усе, що з ним трапилось, а також постійні дрібні й не дрібні капості й утиски. У грудні 1942 р. він, не витримавши, «зірвався» і написав на ім'я секретаря ЦК КП(б)У з ідеології К. З. Литвина лист такого змісту: «У передсвятковому номері органу ЦК КП(б)У «Комуніст» від 18 грудня у статті, присвяченій двадцятип'ятиріччю радянського мистецтва України, не згадане мое ім'я. З цього приводу я вважаю себе змушеним заявити Вам, що це аморально і шкідливо, незалежно від моїх особистих якостей, якщо вони когось не влаштовують. І не в ім'я заздрості або здобуття собі популярності, реклами чи слави, не в ім'я зневаженої гордині або ураженого самолюбства пишу я Вам, шановний товаришу секретар, цього гіркого листа, а в ім'я справедливості, яка завжди керувала мною в моїх діях. Якщо я з чітких кон'юктурних, припускаю, міркувань і перебуваю тепер навіть у незначності в очах вершителей української культури, навіть тоді все однак: я був. І викреслювати мене із непишної нашої сторінки не треба.

Не треба хоча б ще й тому, щоб не склалося у читачів шановної газети по той і по цей бік фронту помилкового, сподіваюсь, враження про механізм зняття мене з рахунків нашої культури з необнародуваних причин. У цьому є щось негідне, людоненависницьке.

Особисто мені нічого не треба. Мета мого життя — звеличення і уславлення нашого народу засобами мистецтва, дарованого мені долею.

23 грудня 1942 р.
м. Москва

О. Довженко,
заслужений діяч мистецтв УРСР»⁵.

Отже, вже з літа 1942 р. Довженко потрапив у силове поле інтриг партійних та спілчанських діячів. Навколоапаратне вороння, для якого політичні ігри та підступи були і життям і кар'єрою, радо накинuloся на свою жертву. А «шмат» був ласий. Один з провідних діячів української культури того часу, відомий громадський діяч, вхожий у вищі кола правлячої еліти, Олександр Петрович був водночас людиною надміру емоційною, відвертою і неосторожною, а щира віра в ідеали соціалізму і радянської влади сполучалася у ньому з підвищеною вразливістю щодо численних негативних явищ, властивих сталінській системі

(«я надзвичайно чутливий, легко ранимий»,— говорив він про себе). Саме така неодномірна і колоритна на українському культурницькому небосхилі постать чи не найкраще підходила на показову роль «хлопчика для побиття» в сценарії, розробленому сталінсько-хрущовськими попихачами і спрямованому, у кінцевому підсумку, як побачимо далі, взагалі проти України.

Але Довженко наче не помічав справжньої загрози, що наближалася, і продовжував тягнутися до «гарної і розумної людини», як називав М. С. Хрущова у Щоденнику. Завершивши сценарій майбутнього фільму «Україна в огні», він у кінці серпня 1943 р. прочитав його Хрущову, якому твір, за його словами, «дуже сподобався». У «досить довгій і приємній» бесіді Хрущов навіть запропонував видати сценарій російською та українською мовами, окремою книжкою⁶.

М. Т. Рильський розповідав своєму синові Богдану, що Довженко під час читання сценарію не без вагання запитав Микиту Сергійовича: «Може, слід згладити деякі кути?» На що той відповів: «Навпаки, слід загострити»⁷. Цей ніби побіжний обмін репліками мав несподівані наслідки. Як згадував присутній на прийомі у Сталіна 31 січня 1944 р. М. Рильський, «вождь», впритул присунувшись до Довженка, запитав його про сценарій, і це якось дивно перегукувалося з наведеною вище розмовою Олександра Петровича з Хрущовим. Сталін прямо запитав, чи підтримував його хтось, чи відзначав, що сценарій гарний і гостро написаний. Довженко заперечив, а присутній тут же Хрущов промовчав⁸.

Під час згаданого читання сценарію майбутнього фільму «Україна в огні» в кінці серпня 1943 р. сталася досить-таки загадкова подія, про яку розповів автору присутній при тому колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко. Коли читання сценарію було закінчено, Хрущов запросив присутніх на вечерю. А після вечері виявилось, що примірник рукопису сценарію зник. Знайти його так і не вдалося.

3 листопада 1943 р.— нова зустріч Довженка з Хрущовим, який прийняв Олександра Петровича «радо й привітно». Довженко поскаржився, що «блюстителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконавці завдань» бояться друкувати сценарій «Україна в огні» через те, що в ньому є критичні місця. У відповідь на це М. Хрущов дав згоду віддрукувати сценарій «цілком і негайно»⁹.

Наступні події розгорталися стрімко й зі згубними для Довженка наслідками. 26 листопада 1943 р. стала відомою «тяжка новина»: кіноповість «Україна в огні» не сподобалася Сталіну, і він заборонив ставити її й друкувати. Мотив цього рішення Олександр Петрович зразу ж збагнув: потрібна не правда про війну, про народ і його бідування, потрібен панегірик¹⁰.

28 листопада Довженко зателефонував Хрущову, сподіваючись, очевидно, на підтримку в ситуації, що склалася навколо його твору. Відповідь Хрущова вразила його. Приголомшений, Олександр Петрович записав у Щоденнику: «Те, що я почув, і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, котрі мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили і прибили мене. Виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже нашому народу, партії і уряду, яких я обурив своїми брутальними ворожими випадками»¹¹.

Отже, безсумнівним є те, що точка зору М. С. Хрущова зазнала докорінних змін під впливом якоїсь надзвичайної обставини. З найбільшою ймовірністю можна припустити, що цією «обставиною» було рішення Сталіна щодо сценарію «Україна в огні». Та залишаються інші запитання. Хто вкрав примірник рукопису довженкового сценарію? Хто поінформував Сталіна про новий «ідейно хибний» твір О. Довженка, настроївши його проти сценарію? Правди ми, мабуть, ніколи вже не дізнаємося. Але хто б не був інформатором «вождя» у цій справі, най-

гірше повівся тут Хрущов, роль якого щодо митця була дворушницькою, згубливою.

Десь через місяць Олександр Петрович зустрівся з Хрущовим. Спробував з'ясувати відносини. Але позиція Микити Сергійовича була ще більш нетерпимою. Про враження від цієї зустрічі дізнаємося знову ж таки зі Щоденника. Ось запис за 3 січня 1944 р.: «Сьогодні був у М. С. Х. Тяжке побачення, і зараз ось уже минуло дві години, ще не пройшло гнітюче бажання вмерти, аби не жити, не відчувати жорстокості людської. Се ніби був не М. С., і я був ніби не я... Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і — винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я... На прощання Хрущов пригрозив: «Ми ще повернемось до розгляду вашого твору. Цього ми так не залишимо...» «З цим почуттям загубленого життя і пішов я від М. С.»¹². Дуже скоро виявилось, що погроза Хрущова, як і передчуття Довженка, не були марними.

І тут слід знову звернутися до події, що сталася 31 січня 1944 р. і мала кульмінаційне значення у «справі Довженка». У той сумний для Олександра Петровича та й взагалі для української культури день на прийом до Сталіна було запрошено групу українських письменників разом з Довженком. Відбувся розгляд «справи Довженка», схожий на засідання військового трибуналу, де обвинувачем виступав сам «великий вождь». Як уже згадувалося, довгі десятиліття ця екстраординарна подія — прийом самим Сталіним у Кремлі українських партійних і державних діячів, а також літераторів — замовчувалася, як і взагалі вся «справа».

Нещодавно знайдено нові документи, що проливають додаткове світло на неї. Насамперед, тут слід згадати протокольний запис з грифом «Таємно», що має назву «Про відвідини товариша Сталіна 30 січня 1944 р. делегацією у складі тт. Коротченка Д. С., Корнійця Л. Р., Старченка В. Ф., Богомольця О. О., Гречухи М. С., Бажана М. П., Корнійчука О. Є., Рильського М. Т., Довженка О. П.». У цьому документі, як бачимо, йдеться не про засідання політбюро, а про «відвідини Сталіна» вказаними діячами. В текст вкралася неточність у датуванні цієї події — помилково названо 30, а не 31 січня.

Ось зміст цього документа у перекладі на українську мову:

«Прийом відбувся о 21.00 30 січня 1944 року. У товариша Сталіна були присутні тт. Молотов В. М., Маленков Г. М., Берія Л. П., Мікоян А. І., Хрущов М. С., Щербаков О. С.

На столі у товариша Сталіна лежала книга-сценарій Довженка «Україна в огні» із загорнутими куточками.

Після привітання товариш Сталін сказав, що Ваш сценарій «Україна в огні» не може бути пропущений. Спочатку думали критику на сценарій опублікувати у пресі, та пожаліли автора. У Вашій книзі (так у документі. — М. К.) висунуто чималу кількість положень, де прямо намагається ревізувати ленінізм. Характерним є те, що у більшості випадків або майже завжди сценарії пишуться без передмови, однак Ваш сценарій написано з передмовою.

Перш ніж говорити про передмову, необхідно сказати про всю книгу. Сценарій «Україна в огні» — це намагання ревізувати ленінізм, це вилазки проти нашої партії, проти радянської влади, проти колгоспного селянства, проти нашої національної політики. Книга відбиває ворожу ієологію автора. Ворожі вихватки пересипано по всій книзі. Це не помилки у автора, це не так, наприклад, як людина йшла зі своїми думками, але отримала необхідні дані або матеріал і прийшла у своїх висновках до невірних результатів. Це просто ворожа вихватка, що має своєю метою ревізувати ленінізм.

Що автор дуже озлоблений, свідчать такі факти: характерно, що жодного позитивного героя немає у сценарії. Невже так би було, якби у нас в установах і в армії були всі люди з такими наскрізь негатив-

ними властивостями, хіба ми могли б мати таку армію і такий тил, хіба могли б самі вистояти проти такого сильного ворога, вести під час війни так господарство й здобувати такі перемоги.

Звернемося до передмови автора. Ось що він пише: «Нехай вибагливий (так у тексті, очевидно, правильно: вибагливий.— М. К.) читач, мій сучасник і друг не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево ще не цілком гіллясте, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости. В моїй свідомості все тут написано — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби українського народу за визволення з-під гітлеризму».

Що це таке — вирощене, ще не зовсім розвинуте молоде дерево. Це й є платформа, спрямована проти ленінізму і викладена автором у книзі.

Це підтверджується і наступним викладом передмови: «Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-будь (очевидно: будь-які.— М. К.) міркування мої виявляться несвоечасними чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є».

— Я вже говорив, що ворожі вихватки пересипано по всій книзі. Ви послухайте, як автором зображені в його книзі радянські люди. Він вивів тип радянського працівника — голову сільради з негативними властивостями, вивів дурня, ледаря, неробу. Причому цього неробу, дурня, за словами автора, партія поставила.

А ось інший тип, виведений автором, тип радянської людини — командира, котрий кидає поранених людей, рятуючи себе на вантажній машині.

Тут він виступає прямо проти радянських людей.

Далі товариш Сталін зупинився на виступі автора проти класової боротьби, говорячи: «А ось я вам зачитаю місце із сценарію, котре характеризує ставлення автора до класової боротьби.

— «Іди ти під три чорти з твоєю боротьбою,— сказав Запорожець.

— Він збожеволів перед смертю,— сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися, позвикали до класової боротьби, як п'яниця до самогону. Ой, приведе вона нас до загибелі. Вбивайте, прошу вас, вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдайте чистоту лінії.— Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів».

— Тут автор озлоблено виступає проти класової боротьби...»¹³. На цьому текст документа уривається.

Після кремлівської «теоретичної розбірки» було зроблено, за завданням у ті часи порядком, відповідні «організаційні висновки». О. П. Довженка за «грубі політичні помилки антиленінського характеру» вивели зі складу Всеслов'янського антифашистського комітету, з Комітету по сталінських преміях, з Надзвичайної державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, з редколегії громадсько-політичного і літературного журналу «Україна» (органу Спілки письменників України). Крім того, ще раніше, як зазначалося, його було увільнено від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії художніх фільмів¹⁴. У центральному теоретичному органі ЦК ВКП(б) журналі «Большевик» (1944, № 3—4) опубліковано реєстр «помилки» Олександра Довженка з відповідними коментарями і набором хльостких ярликів. Усі ці звинувачення продубльовано постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про Довженка О. П.» від 8 лютого 1944 р., підписаною М. С. Хрущовим.

Про настрої О. П. Довженка у ті пекельні для нього дні свідчать записи у Щоденнику. Наприклад, такий: «За любов до України,— писав Олександр Петрович,— мені мало не одрізали голову, піддавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки, убогі у великих і малих чинах»¹⁵.

Парадокс полягав у тому, що саме позапартійний Довженко за своїми ідейними і політичними переконаннями якнайменше відповідав сталінсько-хрущовським кондиціям «антирадянщика». «Не буржуазний я і не націоналіст,— писав Олександр Петрович.— І нічого, крім добра, щастя і перемоги, не бажав і руському народу, і партії, і Сталіну і братерство народів вважав і вважаю своїм ідеалом... Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий»¹⁶.

І дійсно, не тільки вся, так би мовити, офіційна творчість, а й внутрішній світ О. Довженка дають цілковиті підстави для однозначного тлумачення його світогляду як комуністичного, інтернаціоналістського, але не обскурантистського штибу. У своєму «альтер его» — Щоденнику Олександр Петрович не тільки багаторазово зрікається самого поняття: «український націоналізм», а й таврує його з несамовитістю й безапеляційністю, на які тільки був здатний. За 20 днів до фатального «прийому» у Кремлі Довженко пише: «Український націоналістичний фанатизм носить по світу, як скажений рій розігнаних бджіл, дурних і роздратованих через нездійснення інстинкту. Утрачений розум і загублене сумління, розпродане на житейських торжищах, ненависть застаріла до всього світу і розчарування, і почування своєї другорядності неприкаяних покидьків світу, і цілковита залежність від найлегшого подиху чи коливання міжнародних кон'юктур, мінливих і зрадливих, як марево, утворили протягом чверті століття на земній кулі особливу, неповторну постать українського авантюриста — фаната ідеї «суверенної України»¹⁷.

І ось такого загалом ортодоксального, хоча й безпартійного, трохи чудного й вільномислячого митця зроблено моделлю грішника, який навіть не заслуговує на відпущення гріхів (от, мовляв, так буде з усіма, хто піде проти партійної лінії).

Необхідно з'ясувати, у чому все ж таки справжнє підґрунтя «справи Довженка»? Чому партійним вождям закортіло саме у розпал війни, коли фашистськими військами ще було окуповано половину території України, всю Білорусію, коли народ величезної країни, обливаючись кров'ю і потом у ратній і трудовій борні, ще тільки міряв про перемогу над лютим і дужим ворогом, влаштувати галасливий ідеологічно-пропагандистський спектакль, зіграний, втім, в основному силами українського політичного театру? Втягнення у гру самого «хазяїна» свідчить про те, що хоч і стріляли в Довженка, та цілили набагато далі. І з цього погляду справа виглядає значно серйознішою, ніж ще досі уявлялося.

Спробуємо реконструювати політичну ситуацію з тим, щоб виявити справжні джерела «справи Довженка».

Перемоги Червоної армії на фронтах і масове вигнання фашистів з радянської території супроводжувалися новим піднесенням патріотизму народу, певним зміцненням громадянських почуттів, гідності, самоповаги, готовності до незалежних суджень, політичного самовиявлення. А ознайомлення з життям народів Європи на більш пізньому етапі війни створювало нову морально-психологічну ситуацію — альтернативу ідеологічній монополії партії, яка дещо ослабнула через незалежні від неї причини.

Ці новонабуті мислячою частиною суспільства риси вступали у суперечність з пануючою в усіх сферах життя народу, у тому числі духовній, командно-адміністративною системою і супутнім їй бездумно-беззаперечним підкоренням кожного громадянина бюрократичним інстанціям, упованням на мудрість та безапеляційну правоту «вождя і вчителя». Словом, на фоні воєнних перемог виникла загроза захитати «свята святих» системи — ідеологічну монополію партії. Треба наголосити, що партійна олігархія зразу ж відчула можливість змін ідеологічної обстановки у суспільстві.

В умовах порушення балансу в стані умів, можливості неспідконт-

рольного формування вільнодумства у середовищі художньої інтелігенції, що виходило за рамки конформізму, наростала протидія цим процесам. Вона набрала своєрідних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося пильними охоронцями ієологічних канонів як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Дедалі більшого поширення дістав метод навішування ярликів «безідейності», «формалізму», «антинародності» тощо. І вже у розпал війни сталінське керівництво прийшло до висновку про необхідність негайного наведення «порядку» в стані умів, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам, «вправлення мозгів» (за виразом Берії) інтелігентам, які відбилися від рук.

Довготривала надзвичайна ситуація, породжена війною з Німеччиною, сколихнула все радянське суспільство, оголила його політично-соціальний нерв. Вона поставила Сталіна та його оточення перед необхідністю зміни з тактичних міркувань пропагандистських пріоритетів. Розуміючи, що основною силою, яка може врятувати країну від поразки, є російський народ, «вождь» зробив ставку на випробуваний засіб — російський патріотизм. «Звідси ж, — пише А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії». Стара політика боротьби з «велнкоруським шовінізмом визначається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії»¹⁸.

Ознаки змін у пріоритетах національної політики і пропаганди ВКП(б) з'явилися ще в кінці 1941 р. А в 1942 р. ці зміни поширилися на кадрові питання. Нещодавно було опубліковано доповідну записку управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. «Про добір і висунення кадрів у мистецтві», підписану начальником управління Г. Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі «іногородців» у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів в установах мистецтва, виховання та висунення на ці посади митців російської національності¹⁹.

Невипадково після «розбірки», влаштованої у Кремлі над О. Довженком і його кіноповістю, Г. Александров обрушився з нищівною критикою на митця за те, що він нібито «по-наклепницькому» твердив про несправильне виховування партією народу в довоєнний час. Провідний партійний ідеолог заявив, що не хоче розглядати сценарій Довженка «як твір радянської літератури»²⁰. У ті ж дні у Москві відбувся пленум Спілки радянських письменників. «Героем» його став Олександр Довженко, якому, треба ж таке, приділив свою безцінну увагу сам Сталін.

У тактичній переорієнтації політичних та пропагандистських координат цілком природним є загострення інтересу партійних вождів та ідеологів до інакомислячих інтелігентів, зокрема таких авторитетних, як О. П. Довженко.

В. С. Костенко, який тісно спілкувався під час війни із Довженком, і з Хрущовим, вважає, що хмари над Олександром Петровичем, можливо, почали згущатися ще й через таку обставину. З другої половини 1942 р. у колах, близьких до Хрущова, стала поширюватися чутка, що Сталін, який поважав О. П. Довженка, збирається рекомендувати його на посаду голови президії Верховної Ради УРСР, як до того на високі посади були вже висунуті відомі діячі культури: М. Бажан — заступником голови раднаркому республіки, П. Тичина — наркомом освіти, О. Корнійчук — наркомом закордонних справ.

Звістка про можливе призначення Довженка на одну з найвищих посад у республіці викликала негативну реакцію Хрущова, який дуже вже програвав на фоні незалежно мислячого, інтелігентного і принципового громадського діяча. Набагато зручніше було мати справу з такою невиразною посередністю, як М. С. Гречуха, якого легко було піді-

м'яти під себе. Мимохить спадає на думку: чи не став хитромудрий і далекоглядний Хрущов, «вирахувавши» Довженка, вже з 1942 р. «приміряти» його на роль «українського націоналіста й русофоба», підставляючи під караючу десницю «великого вождя».

Сталінська шовіністична кампанія мала одну суттєву рису: вона була спрямована тільки проти України і в інших республіках не провадилася. Не буде, очевидно, великим перебільшенням припустити, що в політичні розрахунки партійної олігархії не входило посилення ролі та й взагалі популярності України в Європі й усьому світі, що фактично сталося завдяки незмірним втратам і звитязі українського народу (до речі, влучно про це сказав О. П. Довженко: «Навколо української проблеми зараз точиться добра половина усєї світової війни»). Адже Україну «вождь народів» вважав ненадійним регіоном, а українців — мало не зрадниками. Як визначає М. С. Хрущов у своїх мемуарах, Сталін вважав неблагополучним становище і на ідеологічному фронті України.

Саме антиукраїнська спрямованість дискредитації Довженка підтвердилася дуже скоро після «генеральної розбірки» у Кремлі. У ЦК КП(б)У було проведено наради літераторів, композиторів, художників, істориків, працівників преси, пропагандистів. Формально такі наради ставили метою обговорення завдань інтелігенції на визволеній території, але насправді в центрі їх була «справа Довженка». І хоч на факті прийому у Сталіна не акцентувалося, про нього знали всі учасники нарад, навколо цієї теми точилися кулуарні розмови.

Тон на цих нарадах задавав Хрущов. Його промови вилучено зі стенограм, однак з контексту видно, як партійний керівник України енергійно наголошував на тому, що фашизм, зазнавши воєнної поразки, продовжує «підривну роботу на ідеологічному фронті». Цю думку на всі лади переспівували й інші партійні ідеологи. Так, Д. З. Мануїльський на одній з нарад у ЦК КП(б)У підкреслював: «Щоб не створити у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті (в газетах.— М. К.) відмічали, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися. Слід відмічати, що зі стратегічного боку ми закінчили війну, а тепер треба закріпити ці досягнення»²¹.

Ще більш чітко ця думка звучала у виступі секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди К. З. Литвина на нараді у березні 1944 р. Ворог, сказав він, перебуваючи на нашій території, не сидів, склавши руки, а проводив антирадянську пропаганду в масах народу, і неправильно було б недооцінювати це²². «В останній час ми маємо вказівки на ряд неправильних положень окремих представників української інтелігенції. Ви читали недавно у «Большевике» критику на сценарій Довженка «Україна в огні»²³.

М. С. Хрущов ці наради відвідував не завжди. Але його «вказівний перст» незримо був присутній на них. Партійні функціонери всіляко підкреслювали якесь особливе ставлення Микити Сергійовича до української культури та її діячів, прямо таки «батьківське піклування» про них. Так, директор Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка І. Компанієць принагідно завжди наголошував: «Микита Сергійович постійно займається питаннями мистецтва»²⁴. Чим нерідко закінчувалося це патрунування, дізнаємося з виступу К. З. Литвина на одній з нарад. Ворошиловградський обком партії просив в офіційному поданні дозволити відкрити театр музкомедії. «Я доповів про це Микиті Сергійовичу, і він сказав, що музкомедія дуже легкий жанр, і без неї можна обійтись. А у нас виходить, що цим жанром дуже захоплюються»²⁵. Як кажуть, коментарі зайві.

Саме сталінсько-хрущовські настанови було закладено у підґрунтя заходів по розвінчанню та дискредитації Довженка. При цьому до «основоположних» звинувачень — «ревiзiя лeнiнiзму», «вoйoвнiчнiй нaцioнaлiзм», «нaклeпи нa сoцiaлiстичнiй лaд», «нaскoки нa пaртiю», «нaклe-

пи на народ» — на кожній черговій партійній нараді на «відщепенця» навішували все нові ярлики, загострюючи і нагнітаючи атмосферу.

Певну роль у цій генебній справі відіграв секретар ЦК з пропаганди К. З. Литвин. На республіканських нарадах з пропаганди у березні й вересні 1944 р. він, зауваживши, що сценарій «Україна в огні» не опублікований, але знаходився у редакції і там був забракований, виклав бачення «гріхів» О. П. Довженка українським партійним істеблшментом. Насамперед К. З. Литвина обурило, що автор, мовляв, «вивів тип радянського працівника — голову сільської ради із суціль негативними рисами, вивів дурника, ледаря, неробу, причому цього неробу, ледаря, дурня, за словами автора, поставила партія»²⁶. Звинувачуючи Довженка в тому, що він «злісно виступає проти класової боротьби», Литвин наводить цитату із сценарію: «А по-моєму, ви сказилися, позвали до класової боротьби, як п'яниці до самогону. Ой приведе вона вас до загибелі»²⁷. Видаючи ці слова одного з героїв сценарію за переконання автора, він коментує: Довженко вважає, що вже не час говорити про класову боротьбу, що ця боротьба нині може заподіяти тільки шкоду, бо вона розпалюватиме антагонізм всередині народу, а народ повинен бути єдиним. Партійного ідеолога обурило, що автор «у колгоспному ладі помітив одні труднощі. Він не бачить, що колгоспний лад дав нову людину, підніс на небачену височінь нашу жінку, життя нашого села... Довженко не зрозумів нічого у подіях, що розгорнулися в результаті Вітчизняної війни, зробив спробу пояснити зовсім по-іншому ті явища або події, котрі є результатом Вітчизняної війни»²⁸.

На вказаній нараді К. З. Литвин уперше звернув увагу присутніх на неадекватну реакцію багатьох колег Довженка по перу на ту нищівну оцінку, яку дало сценарію партійне керівництво. «Чи зустрів Довженко сувору критику з боку тих товаришів, з котрими він ділився своїми думками? Ні, не зустрів, — незадоволено відзначив секретар ЦК. — Вони поставилися до оцінки сценарію з великим подивом, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти основного змісту критики. У цьому є небезпека»²⁹.

І все ж партійно-ідеологічні налігачі спрацювали безвідмовно й цього разу. Звинувачення, виголошені з високих трибун на адресу О. Довженка, підхоплювалися на місцях партфункціонерами, ентузіастами боротьби за «ідейну чистоту радянського суспільства», передусім у середовищі творчої інтелігенції. У березні 1944 р. відбулися збори письменників, а в червні того ж року — пленум Спілки письменників, присвячені «справі Довженка». Серед доступних віднині дослідникам архівних документів збереглися службові інформації про ці події, складені І. Д. Золотоверхим — відповідальним працівником ЦК КП(б)У, куратором СРПУ.

Документи свідчать про розгубленість і тривогу, що охопили творчу інтелігенцію у зв'язку з черговою кампанією «загвинчування гайок», і неоднозначне реагування на це різних заангажованих осіб. На зборах 12 березня коротке повідомлення про зустріч зі Сталіним і пленум Спілки радянських письменників СРСР зробив М. Т. Рильський — на той час відповідальний секретар Спілки радянських письменників України. Оцінку цього виступу знаходимо у службових інформаціях Золотоверхого. «Доповідь Рильського належно підготовленою не була, робила враження експромту. Про зустріч з товаришем Сталіним доповідач розповів неповно і уривчасто, глибокої власної критики поглядів Довженка не дав. Мало і слабо було сказано тов. Рильським, як керівником Спілки, про ті висновки, які повинні зробити працівники української літератури і мистецтва з повчального прикладу Довженка, про піднесення більшовицької пильності щодо ворожих вилазок»³⁰.

Та на зборах були присутні й «більш надійні» товариші. Документи розповідають: «Тов. Бажан докладно зупинився на критиці кричущих викривлень Довженком нашої дійсності... Гострим і гнівним був виступ

тов. Корнійчука. З обуренням говорячи про наклепи Довженка, він підкреслив, що Довженко написав наскрізь ворожий нашому ладові твір. Тов. Корнійчук спрямував вогонь критики проти «мовчальників» і «напівмовчальників», які є ще в Спілці письменників. Він вимагав створення справжньої партійної, більшовицької атмосфери в Спілці³¹. Скидається на те, що дехто на знищенні Олександра Довженка намагався зробити кар'єру. І робив. Занадто вже наголошував І. Золотоверхий на «ідейно зрілих» виступах О. Корнійчука, О. Копиленка, Л. Новиченка, Я. Городського, П. Тичини, Д. Гофштейна (останній був через кілька років репресований як войовничий «космополіт» і загинув у ГУЛАГу), які говорили, що Довженко завжди відзначався «надзвичайним зазнайством, політичною претензійністю», що він «протиставляв себе всій радянській громадськості»³².

Ще більш суворої критики зазнав О. Довженко на пленумі СРПУ у червні 1944 р., що пройшов, як підкреслюється у довідці Золотоверхого, «дружно, організовано і на високому рівні». «Справа Довженка» була в центрі роботи пленуму. З промовою виступив М. С. Хрущов (як і в інших подібних випадках, стенограми цього виступу немає). Його поява і виступ на пленумі дали підставу деяким ідейно витриманим літераторам говорити, що Микита Сергійович любить письменників, любить українську літературу, і це окрилює всіх надією і великими перспективами³³.

Однак, як і на березневих зборах письменників, справжньої згуртованості літераторів навколо партійного лідера у ставленні до Довженка не було. Із занепокоєнням І. Д. Золотоверхий інформував ЦК: «Критика Довженка не знайшла широкого відбиття у виступах письменників. Навіть доповідач (Рильський) намагався пом'якшити його помилки... Відчувається, що багатьом неясний націоналістичний і антинародний зміст творів Довженка»³⁴.

З огляду на стриманість загалом письменницького середовища у звинуваченні Довженка тиск партійних ідеологів посилювався, критика на його адресу ставала дедалі дошкульнішою. І ось уже опального митця на пленумі названо «хибною плямою на тілі української літератури», а «зриви» в його творчості — спробою «зузагальнити життєвий процес на прикладах негативних явищ», пошуками цих «негативних явищ для пояснення ними самого життя»³⁵.

На пленумі Спілки українських письменників у червні 1944 р. виявилися переконливі ознаки того, що «справа Довженка» починає іррадіювати. В її згубне тяжіння, як того, власне, і добивалися організатори, потрапляли й інші непокірні письменники, на яких давно вже «поклали око» партійні куратори творчих спілок. На червневому пленумі, а також після нього критики за «ідейно хибні» твори зазнали Ю. Яновський, І. Ле, П. Карманський, В. Собко, Н. Рибак, І. Пільгук, Є. Кирилук та інші «неслухи».

Кілька років тривала зловна й галаслива антидовженківська кампанія, поступово переростаючи, з одного боку, у гоніння за «націоналізм» Володимира Сосюри, Максима Рильського, Юрія Яновського, Івана Сенченка та інших, а, з другого, — у цькування т. зв. безрідних космополітів. Реєстр літераторів та митців, які «піддалися впливам буржуазно-націоналістичної ідеології», значно розширився, однак, як і раніше, його відкривало ім'я О. П. Довженка.

Олександр Петрович глибоко переживав незаслужену кривду. «Мене вбила ненависть і зло великих якраз у момент їх малості»³⁶, — писав він у Щоденнику. Але, зрештою, Довженко зрозумів, що мимохіть виявився втягнутим у складні, небезпечні і не зовсім зрозумілі йому політичні ігрища, що став жертвою якихось могутніх сил, уособлених в Сталіні і Хрущові.

Відповідних змін зазнають і характеристики, які дає Довженко своїм учорашнім опікунам. І якщо в 1943 р. Олександр Петрович ще

зберігає ілюзію, що сценарій і його самого, кінець кінцем, порятує «рука Сталіна» (адже через секретаря ЦК ВКП(б) йому передано особисту подяку «самого» за оповідання «Ніч перед боєм»), то в липні 1945 р. він записує у Щоденник: «Чого зрадив великий ген-ус (тобто, генералісимум Сталін, якому це воїнське звання було присвоєно якраз напередодні.— М. К.), що саме так сталося зі мною???»³⁷.

Що ж до Хрущова, то про цілковите розчарування в ньому свідчать уїдливо-нищівні характеристики, які знаходимо у тому ж Щоденнику: «Великий геній людства» Микита Хрущов проявив «у відношенні до мене низькопробну нечесність маленької людини», або таке: «Кривоухість хитренького Хрущова»³⁸.

Щоденникові записи стають дедалі тривожнішими. Вакханалія, що розігралася навколо імені Довженка та його кіноповісті, викликала у змученого митця почуття звичайного людського страху перед всемогутнім Хрущовим, який не зник зупинятися на півдорозі, караючи «ворогів народу». «...Якусь велику біду готує мені Микита Сергійович,— пише Олександр Петрович у Щоденнику 16 жовтня 1945 р.— Очевидно, їм треба для чогось знищити мене»³⁹. Остаточо зрозумівши справжнє ставлення Хрущова і його ставлення до себе, Довженко не раз повертається до гірких роздумів про роль цієї людини у своїй долі. 5 квітня 1956 р. він пише у Щоденнику: «Живий мрець з волі Микити Хрущова і його гайдуків, куди ж я виплачу свої сльози?»⁴⁰. Так безжальний Молох мимохідь розчавив чергову свою жертву. Зломивши морально і фізично, вкоротив, зрештою, віку одному з найвидатніших людей країни.

Ця вже призабута сумна історія зберігає і сьогодні повчальний потенціал. Вона дає нагоду зблизька розгледіти водночас дві несучі опори тоталітарної системи — сферу ідеології і сферу національних відносин, показати методи та форми реалізації настанов можновладців щодо інакомислячої інтелігенції.

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповість; Щоденник. К., 1990.— С. 145.

² Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 24—25; спр. 685; арк. 6, 26.

³ Там же, спр. 685, арк. 82.

⁴ Там же, оп. 70, спр. 66, арк. 34—35.

⁵ Там же, спр. 52, арк. 36.

⁶ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 221.

⁷ Літературна Україна.— 1990.— 4 січня.

⁸ Там же.

⁹ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 223.

¹⁰ Там же.— С. 226.

¹¹ Там же.— С. 228.

¹² Там же.— С. 250.

¹³ Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 200—203.

¹⁴ Там же, оп. 145, спр. 341, арк. 34.

¹⁵ Довженко Олександр. Назв. праця.— С. 269.

¹⁶ Там же.— С. 258, 269.

¹⁷ Там же.— С. 252.

¹⁸ Авторханов Абдурахман. Империя Кремля. Минск—Москва.— 1991.— С. 43.

¹⁹ Родина.— 1991.— № 6—7.— С. 74.

²⁰ Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 30, спр. 84, арк. 92.

²¹ Там же, оп. 70, спр. 306, арк. 6—7.

²² Там же, спр. 200, арк. 78.

²³ Там же, арк. 81.

²⁴ Там же, спр. 319, арк. 49.

²⁵ Там же, арк. 55.

²⁶ Там же, спр. 200, арк. 86.

²⁷ Там же, арк. 87.

²⁸ Там же, спр. 885, арк. 58—60.

²⁹ Там же, спр. 200, арк. 87.

³⁰ Там же, спр. 43, арк. 174—176.

³¹ Там же, арк. 176.

³² Там же.

³³ Там же, арк. 151—152.

³⁴ Там же, арк. 148—151.

³⁵ Там же, арк. 140.

³⁶ Д о в ж е н к о О л е к с а н д р. Назв. праця.— С. 266.

³⁷ Там же.— С. 274.

³⁸ Там же.— С. 274, 277.

³⁹ Там же.— С. 290.

⁴⁰ Там же.— С. 324.

С. А. Лепявко (Чернігів)

Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.)

Мета даної статті — якомога докладніше висвітлити перебіг подій першого козацького повстання. Історіографія з цієї проблеми, на перший погляд, досить значна, адже згадки про повстання під проводом Криштофа Косинського зустрічаються в усіх узагальнюючих працях з історії України. Однак при ближчому розгляді виявляється дещо парадоксальна ситуація — цей рух практично ніколи (за єдиним винятком¹) не був предметом спеціальних наукових студій. Події 1591—1596 років діставали більш-менш повне відображення у контексті історії козаччини або історії України польської доби. Найбільш ґрунтовно це питання висвітлено у працях Ф. Николайчика і В. Доманицького, а також у відповідних розділах творів Д. Яворницького і М. Грушевського².

Досить поважний проміжок часу, що минув відтоді, робить очевидною потребу повернутися до вивчення історії повстання Косинського і козацьких війн * кінця XVI ст. в цілому. До того ж, з'явився ряд нових документів, виявлених сучасними українськими істориками (Ю. Мициком³, П. М. Кулаковським ** та автором статті). На жаль, їх не так багато, як хотілося б, особливо у порівнянні із знахідками документальних матеріалів щодо подій 1594—1596 років. Крім того, і хронологічно наявні документи розміщені дуже нерівномірно. Це дає можливість докладніше спинитися лише на окремих сюжетах повстання Косинського.

Одним з найважливіших питань концептуального характеру, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця XVI ст., є з'ясування їхніх причин. Різні історіографічні школи особливо виділяли серед них релігійний фактор — боротьбу за православ'я проти унії й католицизму (українська історіографія XVII — першої половини XIX ст.), становий конфлікт — несумісність общинного ладу козацтва з державним устроєм Речі Посполитої (В. Антонович, М. Костомаров, Ф. Николайчик), соціально-класові мотиви (П. Куліш, Д. Яворницький, В. Доманицький, радянська історіографія). Автор поділяє думку, що перші козацькі війни були викликані двома групами причин. Одна з них — станові, пов'язані з внутрішнім розвитком самого козацтва, а друга, яка мала загальноукраїнський характер — це зміна суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в Україні у зв'язку з процесом другого закріпачення селянства і Люблінською унією 1569 року. В цілому можна погодитись із загальноприйнятим трактуванням другої групи причин, тому спинятися на них окремо немає потреби. Зазначимо тільки, що нещодавно в радянській історіографії друге закріпачення селянства, характерне для всієї Східної Європи, нерідко видавалося за наслідки Люблінської унії, що не зовсім вірно. Насправді вона лише прискорила темпи соціально-економічної еволюції українського суспільства, не змі-

нивши принципово її напрям. Наслідки Люблінської унії були дійсно вагомими у національно-релігійній сфері, але вони почали реально відчуватися приблизно з 1596 року. Для зав'язки повстання Косинського релігійний фактор не мав ніякого значення. Натомість у першому козацькому виступі особливо яскраво проявилися суто станові мотиви. Тому спинимося на них докладніше, що потребує бодай короткого розгляду процесу становлення козацтва у другій половині XVI ст.

У цьому складному питанні автор виходить з концепції, за якою козацтво розглядається як безпосередній спадкоємець нижнього прошарку військовослужбового населення України литовської доби — дрібних бояр і військових слуг***. Ця наступність простежується по кількох напрямках. Перший — бояри-слуги фізично поповнювали собою ряди козацтва. Другий — козацтво перейняло суспільні функції боярів-слуг — військову прикордонну службу. І третій — воно успадковувало станові привілеї своїх попередників. У Великому Князівстві Литовському боярство обіймало собою майже все військовослужбове населення. Разом з князями воно становило єдиний феодальний, у розумінні військово-рицарський, клас-стан. Це відповідало класичному тричленному поділу середньовічного суспільства на священнослужителів, воїнів і трударів. Найбільш численні прошарки цього класу-стану — дрібні бояри і військові слуги — були литовсько-руською аналогією західно-європейського рицарства. Саме за їх рахунок забезпечувались як військова могутність Великого Князівства Литовського в цілому, так і оборона українських земель, зокрема. Так, за часів Вітовта проводилася цілеспрямована політика щодо посадження на українському прикордонні служилого боярства різного походження.

Розквіт цього стану в державі припадає на XV ст., яке дістало назву «золотого віку боярства». Однак невдовзі, протягом першої половини XVI ст., становище боярства зазнає серйозних змін. Поширення вогнепальної зброї докорінним чином змінило військову справу в Європі і зробило непотрібним утримання дрібного рицарства. Водночас там йшов процес переосмислення місця феодального класу в суспільстві. Він перетворювався з класу-стану воїнів у клас землевласників. При цьому з ліквідацією численних ступенів ієрархії, ревізією прав на шляхетство і землеволодіння відбувалася його внутрішня консолідація. На території Вел. Кн. Литовського цей процес забезпечувався різними заходами (вивід прав шляхетства 1522 р., попис війська 1528 р., ревізії замків 1545 і 1552 рр., волочна поміра 1557 р., статuti), а на Україні додатковим чинником стала Люблінська унія. В результаті весь удар правових реформ, спрямованих на консолідацію пануючого класу прийшовся на дрібних негербованих воїнів — бояр-слуг. Тоді як верхній прошарок боярства був визнаний повноправною шляхтою, зем'янами, то дрібне боярство і військові слуги мали або зникнути із суспільного життя, або перетворитись у державно чи феодально залежних селян.

Знищення дрібного негербованого рицарства відбувалося досить швидкими темпами. Так, у 1591 р. луцький староста О. Семашко скаржився, що «останні шість бояр, які там ледве при старості луцькому zostалися і на послуги уставичні головного староства (Волинського воеводства.— С. Л.), тобто до сеймиків, військових листів і всіляких універсалів... мною по повітах розсилалися» перетворювалися у панських підданих⁵. Природно, що це призводило до конфліктів між залишками боярів-слуг і феодальною державою. Тому значна частина українського боярства була змушена шукати притулку в козацтві. Цим можна пояснити той факт, що на Південній Київщині і Брацлавщині боярство-слуги зникають наприкінці XVI ст. без будь-якого видимого опору, натомість з'являється сильне козацтво. І це тоді, коли на інших територіях Вел. Кн. Литовського і України боярство-слуги вели довгу і вперту боротьбу за своє існування і тому змогли частково зберегти себе (бояри Овруча, Бара, Остра).

Показачення бояр-слуг Придніпров'я відбулося досить легко і безболісно, оскільки саме вони становили основу козакуючого населення протягом всього XVI ст. Після державної служби це була друга, неофіційна сфера прикладання їхніх сил. З втратою свого офіційного статусу і державної служби єдиним заняттям для цих людей стає козакування, тобто військово-промислова діяльність на кордоні на свій страх і ризик. Втрачають бояри-слуги і свою назву, яка відображала їхнє колишнє суспільне становище. Вони стають у повному смислі слова «козаками» — вільними людьми. Нерозвинутість феодальних відносин на Придніпров'ї дала їм змогу зберегти особисту свободу без особливих зусиль. Показачившись, давнє українське рицарство стало тим стрижнем, навколо якого відбувалася консолідація всіх різношерстних представників української людності, котрі вливалися в козацтво. Бояри-слуги внесли в козацтво новий суспільний зміст, сформували його як окремий стан і уже під новим іменем стали вимагати визнання своїх «старожитніх» прав. Так відбулася зав'язка конфлікту між козацтвом і державною владою, який зовні виявлявся у цілій низці козацьких «свавільств», починаючи з 80-х рр. XVI ст.

Саме наприкінці цього періоду в козацтва з'являється ще одна причина для невдоволення. Території давнього, узаконеного часом козацького землеволодіння (спочатку на основі військовослужбового держання, а пізніше на правах займанщини) і ухидництва на Південній Київщині стають об'єктом зазіхань української магнатерії. Тому саме на цих землях козацтво і магнати (а останні стояли і на чолі місцевої старостинської і воеводської адміністрації) зустрічаються уже не як союзники у антитатарській боротьбі, а як непримиренні противники. Швидко наростання цього конфлікту особливо наочно простежується на прикладі стосунків козацтва з його недавніми покровителями і вождями — князями Острозькими, Вишневецькими, Ружинськими. Таким чином, вибух козацької енергії у 90-х рр. XVI ст., вперше спрямований проти ворогів внутрішніх, а не зовнішніх, був підготовлений довгим розвитком як самого козацтва, так і суспільних відносин на території України в цілому, і на Середньому Придніпров'ї зокрема.

Перше козацьке повстання не спалахнуло раптовим великим вогнищем, як це не раз бувало пізніше в козацькій історії. Іскри козацьких свавільств розгорялися довго і повільно. Відомий набір козаків на службу Речі Посполитій (далі — РП) у 1578 р. у Львові, звичайно, не міг вирішити козацької проблеми. Заручившись лояльністю і допомогою козацтва на час московської війни, уряд сам створив можливість для його швидкого зростання і організаційного оформлення. Результати цього процесу проявилися відразу після закінчення війни. Тоді, за словами Р. Гейденштейна, «військо наше розпущене було, а багато з нього людей не звиклих до праці і не люблячих її, призвичаєних жити здобиччю в краю неприятельському, удалось до козаків. Відтоді, зміцнившись в силі, почали щоразу частіше нападати на примирені з Польщею краї, грабувати і палити»⁶. Очевидно, що до військових пригод найбільш охочими були вихідці з місцевого, колишнього боярського прошарку населення, а з-поза меж українських земель — близькі до них дрібні шляхтичі і слуги. Вже в 1583 р. козаки захопили і зруйнували місто і фортецю Тягин (Бендери) — опору турецького панування в Молдавії. Ця подія вперше зробила козаків широко відомими в християнських державах, і представник Ватикану першим серед західних дипломатів зав'язав контакти з козацькою верхівкою⁷. У цьому ж році вперше з'являються скарги шляхти на те, що козаки вимагають від неї стації (утримання) подібно до коронних військ⁸. Спроби Стефана Баторія діяти проти козаків політикою батога і прянника знову дали тільки короткочасний результат. Після смерті Баторія, в період безкоролів'я і пов'язаних з ним міжусобиць, козаки розгорнули свою боротьбу проти турків і татар ще з більшим запалом. У 1587—1589 рр. вони

ходили на Очаків, Тягин, Білгород (Аккерман), Козлів (Євпаторію), намагалися посадити в Молдавії нового господаря — і це не рахуючи дрібніших сутичок⁹. Злива козацьких нападів викликала реакцію у протилежної сторони — турецький султан використав їх як привід для тиску на РП. Він направив кримського царя на українські землі і почав потовуватися на 1590 р. до війни з Польщею. І хоча це був більше військовий демарш, викликаний необхідністю нейтралізувати Польщу перед початком великої війни проти Австрії, в польському суспільстві піднявся страшенний переполох. Напад татар у серпні 1589 р. приніс великі збитки Галичині і Поділля. Козаки, дізнавшись про цей похід ворога, здійснили великий рейд до Дністра, і поблизу м. Сороки на р. Кам'янци розбили спочатку кримського царевича, а потім у великій битві відбили напад самого царя¹⁰.

Від того часу зберігся надзвичайно цікавий лист низового товариства до великого коронного гетьмана і канцлера РП Яна Замойського. Насамперед козаки декларували своє бажання «як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажемо служити вірно Королю Й. М. (його милості.— С. Л.)». Як бачимо, вже тоді часи суворого, але і уважного до козацтва С. Баторія сприймалися як ціла епоха в польсько-козацьких відносинах. Запорозжці доповіли про битву з татарами, участь у ній шляхти, в тому числі сина брестського воеводи Горностая, черкаського і переяславського підстарост. Польські власті в умовах, що склалися, потребували козацького війська, і до запорозжців терміново було послано реєстрового старшого Яна Орішовського, який від імені Я. Замойського просив козаків залишитися на Поділлі. Козаки погоджувалися на таку службу, але бажали оформити її офіційно, «за листом глейтовним, який якби був би нам даний, до служби К. Й. М. і в. м. нашого м. п. естесми готові і горл своїх проти неприятеля К. Й. М. не будемо жалувати»¹¹.

В той критичний для РП момент польські власті усвідомили необхідність впорядкування козацького питання. Його цілковите ігнорування було вже неможливе, насамперед з огляду на зовнішньополітичні обставини. Вимагала привести козаків до порядку і шляхта, зокрема на сеймиках литовських воеводств: «Про сваволенство людей українних і козаків низових, нехай би з пильністю сроком такою конституцією сеймовою, альбо яким способом... вирішено вперед було»¹². Тому за 1590 р. маємо цілу серію державних актів, пов'язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 р. щодо нього були визначені, так би мовити, програма-мінімум і програма максимум. Перша була розрахована на поточний момент і передбачала у випадку дійсної загрози війни з Туреччиною можливість найму на службу до 20 тисяч козаків при загальній чисельності війська до 110 тисяч чоловік¹³. Програма-максимум — спеціальна сеймова конституція — визначала цілий комплекс заходів щодо приведення козацтва до покори. Серед них: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини з шляхти, суворий облік реєстровців, вигнання свавільників (нереєстровців) з Низу і розташування там реєстру, розправа за будь-які спроби походів на сусідні держави, нагляд місцевих урядовців за населенням і реєстровцями, заборона постачання неререєстровців зброєю, порохом, продовольством та ін.¹⁴.

Відповідно до прийнятих на сеймі документів король Сигізмунд III видав два універсали. Перший, від 25.IV. 1590 р. вийшов у той час, коли загроза турецької інтервенції ще не минула. Козаки, які знаходилися під керівництвом «старшого молодців запорозьких» Войтеха Чановицького, мали стати під командування брацлавського воеводи князя Януша Збараського і отримати у останнього гроші і сукно. Кількість козаків, з огляду на ситуацію, не вказувалася¹⁵. Однак незабаром Я. Замойський уклав з турками перемир'я, давши їм великі поминки у сто сороків соболів як компенсацію за козацькі шкоди¹⁶. Необхідність

у програмі-мінімум щодо козацтва відпала. Тому новий королівський універсал від 25.VII. 1590 р. передбачав заходи по виконанню сеймової конституції щодо загального впорядкування козацтва відповідно до програми-максимум. На службу мало бути набрано 1 тис. чол. «пахолків цвічних і до бою годних». Старшим над ними призначався снятинський староста Микола Язловецький, а поручником (реально — практичним керівником) Ян Оршовський, який значився ще в козацькому реєстрі 1578 р. Вони особисто мали відбирати кандидатів до реєстру і стежити за ними. Завдання реєстрового загону полягало в тому, щоб не допустити свавільних людей до сусідніх держав і охороняти кордон від ворога. Для кращого контролю над запорожцями у Кременці планувалося збудувати дерев'яний замок¹⁷.

Скарбові записки 1590 р. свідчили, однак, про те, що козаків налічувалося не одна тисяча, а три. З них дві тисячі мали отримувати плату по п'ять злотих на квартал, а одна — по п'ятнадцять злотих¹⁸. Цілком можливо, що цифра в дві тисячі відноситься до запорожців, які були в основному піхотою і стояли на Поділлі під рукою Я. Збараського, а одна тисяча — це реєстровий загін кінноти Яна Оршовського. В скарбових записках йдеться тільки про набір людей за відповідну плату, тобто, скоріш за все, коли турецька небезпека минула, про відбуту низовцями службу просто забули і нічого їм не платили. А універсал до реєстровців був, крім іншого, ще і фактичним підтвердженням продовження їхньої служби, хоча плата їм теж була зменшена¹⁹.

Пильну увагу істориків завжди привертало ще одне рішення польських властей — про роздачу земель на українському прикордонні особам шляхетського стану, пов'язаним з козацтвом²⁰. Зокрема, В. Чановицькому, який мав отримати Трахтемирів і Бориспіль, К. Косинському — Рокитну і Ольшаницю, Загоровському — Володарку і Розволож. Про те, що це рішення намагалися втілити в життя, свідчить процедура оголошення про введення цих осіб у володіння маєтностями, здійснена королівським дворянином у київському гродському суді²¹. Ким були названі особи? Войтех Чановицький, як ми вже знаємо, був на той час старшим, або гетьманом, низових козаків²². Загоровський (очевидно, Федір Загоровський, хоча були ще його брати Андрій і Олександр) обіймав посаду королівського ротмістра і в 1589 р. командував гусарською ротою²³. Він служив у польській армії ще за С. Баторія, а життя своє скінчив у 1612 р. в битві над Прутом в Молдавії, де командував козацькою ротою коронного війська. В 1590 р. Я. Замойський особисто просив у короля дати Загоровському винагороду за вірну службу²⁴. Наприкінці 1590 р. Загоровський вже був у Галичині, де разом з іншими жолнірами вимагав належної їм плати, але поведив себе лояльно щодо властей²⁵. Він був направлений до низовців десь наприкінці 1589 — на початку 1590 р., оскільки в універсалі короля до козаків від 25.IV. 1590 р. вказується, що «через посланців наших Загоровського і Косинського раніше те до вас писали»²⁶.

Згадку в такому контексті імені К. Косинського можна вважати досить несподіваною знахідкою, яка коригує наші знання про цього історичного діяча. Отже, Загоровський і Косинський були направлені королем до козаків з розпорядженням приєднуватися до Я. Збараського для оборони Поділля. Однак це суперечило існуючому порядку, за якого королівські укази передавались адресатам дворянами — коморниками короля. Ні Загоровський, ні Косинський такими коморниками бути не могли, бо за виконання подібного доручення їм би ніхто не надавав земельних пожалувань. Очевидно, що або звичний порядок був порушений, або їх супроводжував королівський чиновник. Поява Загоровського і Косинського серед осіб, чий зв'язок з козацтвом був визнаний офіційно, могла пояснюватись тільки курсом уряду на зміцнення козацького керівництва надійними людьми. Тому тимчасове перебування

серед низовців досвідченого у військовій справі Загоровського цілком зрозуміле.

Проте питання з Косинським виглядає не так просто. У пописах військ кінця XVI ст. його імені дослідники не виявили. Не зустрічався він і в королівському оточенні. Про походження К. Косинського відомо тільки, що він родом з Підляшшя²⁷, де жили й інші представники роду Косинських²⁸. Першу згадку про нього дослідники пов'язують з іменем козацького старшого Криштофа, який сторожив татар на Низу у 1586 р.²⁹ І хоча на той час серед козацької старшини міг бути не один Криштоф (десять років пізніше, у 1596 р., знаємо Криштофа Кремпського), все ж є підстави припускати, що це був саме Косинський. Чому? Бо пізніший авторитет Косинського серед козащини ґрунтувався як на відповідних рисах його характеру, так і на доброму знанні Косинським козацьких прагнень, психології, звичаїв, способу життя. Очевидно, цей шляхтич немало років віддав козакуванню, а наприкінці 1589 — на початку 1590 р. якимось чином потрапив у поле зору польського уряду, який вирішив використати його у своїх інтересах. Можливо, що ставка уряду була б правильною, якби не дві звичні для РП події. Перша — козакам, як і жолнірам, не були виплачені гроші. Друга — ще не отриманий Косинським маєток прибрали до рук українські магнати — О. Вишневецький і Я. Острозький. О. Вишневецький нібито купив цей маєток у Косинського³⁰, а потім продав його Я. Острозькому³¹. Тоді як другий акт продажу-купівлі не викликає сумнівів і засвідчений офіційно, то купівлі землі у Косинського або не було зовсім, або це було формальне прикриття фактичного грабунку магнатом дрібного шляхтича. У всякому випадку, належного документа, де Косинський засвідчив би добровільність цього акту, не існує.

І тому, якщо Загоровський спокійно покинув низовців і продав права на свій маєток³², то Косинський став заводієм козацьких заворушень. Його особисті мотиви можна розцінювати тільки як привід, невеликий поштовх, той особистий фактор, без якого не може обійтись початок будь-якої справи. Настрій Косинського повністю відповідав на той момент настрою козацтва, ошуканого урядом. Несплата грошей була головним приводом до повстання, але за ним крилися більш глибокі соціальні причини, розглянуті нами вище. Питання про плату мало для козаків принциповий характер. Постійно підкреслюване ними бажання служити королю і РП відображало глибинні пласти свідомості козацтва, основою якої була свідомість військовослужилого боярства. Відмова від військових послуг боярства була свого часу одним з проявів процесу його ліквідації як суспільного стану. Отже, козацтво-боярство прагнуло повернути собі втрачене становище. Обіцянка козакам плати на початку 1590 р. мала означати для них фактичне визнання урядом їхньої служби, а, отже, і відновлення їхнього попереднього суспільного становища. Тому розпуск козацького війська і відмова від виплати вже заслужених грошей були сприйняті як подвійний удар — соціальний (новий крах ілюзій щодо можливості співробітничати з властями) і матеріальний.

Для кращого розуміння соціально-політичної обстановки навколо козацтва в 1590—1591 рр. варто поглянути на процес, який розвивався паралельно з початком козацького повстання, а саме поведінку жолнірів РП, яким також не виплатили плату за останні роки. Жолніри на чолі з ротмістрами і товаришами, тобто шляхтичами, ще в кінці 1589 р. вчинили в Галичині справжній бунт. Львівський староста М. Гербурт бідкався, що «люди свавільні... збитки великі і морди чинять», а найбільш прикро те, що «ті хто це чинить є жолнірами»³³. На них скаржилася королева Анна, волинська шляхта та ін.³⁴. Король вимагав від жолнірів припинити свавільство в районі Самбора — «абисми тим клотням в. м. дали спокій»³⁵. Польний гетьман С. Жолкевський намагався ввести справу в законне русло, і прийнята під його впливом у вересні

1590 р. в Глинянах ухвала ротмістрів коронного війська вимагала негайного вирішення питання на найближчому сеймі³⁶. Однак ще цілий рік, аж до сплати грошей, жолніри не заспокоювались. Недаремно І. Бельський зауважив, що «з жолнірами пекла було досить»³⁷.

Очевидно, що коли вірні піддані корони дозволяли собі таку поведінку через недотримання державою своїх зобов'язань, то і вічно свавільне козацтво мало всі підстави для бунтів. У 1590 р. окремі козацькі загони гостювали навіть в білоруських землях — околицях Бобруйська і Слуцька³⁸. В Бихівській волості козацькі старшини Я. Осовський, А. Рогачовський і Ф. Полоус від імені гетьмана В. Чановицького вимагали податок на козаків, зброю і продовольство³⁹. Не випадково князь К. Острозький восени 1591 р. писав, що козаки «вже два роки свавільно по містечках і селах шляхетських не тільки живність і чинші грошові брали, а і люд невинний наїжджали і побирали»⁴⁰.

Більш далекоглядні польські діячі розуміли необхідність зняти напругу у відносинах з козацтвом і виплатити їм гроші. Проте державна машина країни вперто не бажала розставатися з тими фінансовими крихтами, які їй давала шляхта. Так, Я. Потоцький, кам'янецький староста і керівник військової оборони подільського прикордоння, в червні 1591 р. одержав від коронного підскарбія розпорядження взяти на козаків гроші в Раві Руській з місцевої кварти, але це не відповідало встановленому порядку⁴¹. Про плату козакам «бідкались» Я. Замойський, М. Гербурт і навіть львівський католицький архієпископ⁴², але в першій половині 1591 р. козаки її так і не побачили. Офіційний козацький старший М. Язловецький писав до Я. Замойського про необхідність заплатити козакам, щоб запобігти новій біді. А біда насувалася хоча б тому, що низовці, звільнені поведінкою державної влади від обов'язків перед нею, знову збиралися в походи на «неприятеля хреста святого». Частина з них на чолі з Горностаєм ніби-то збиралася на море, а кілька тисяч чоловік під керівництвом Косинського хотіли йти в Молдавію⁴³. Імовірно, що у листі М. Язловецького загадано про спробу козаків вибратися до Молдавії з новим претендентом на молдавське господарство, що надзвичайно налякало польські власті. За розпорядженням короля, М. Язловецькому все ж вдалося умовити козаків, очевидно, знову обіцянками плати, і похід в Молдавію не відбувся⁴⁴.

В результаті козацька енергія була направлена у протилежному напрямку — на волость і конкретніше — проти князів Острозьких. Для такої персоніфікації козацького невдоволення були свої причини. Перша — рід Острозьких (Костянтин Острозький і його сини Януш і Олександр) уособлював у собі владу РП на українських землях, оскільки займав ключові посади в місцевій адміністрації (київського і волинського воєвод та численних старост); друга — це надзвичайна розгалуженість маєтностей Острозьких, у зв'язку з чим діяльність козацтва в будь-якій частині України обов'язково зачіпала і маєтки Острозьких; третя — це особистий конфлікт Косинського і Острозьких за маєток Рокитне; четверта — К. Острозький, поряд з іншими українськими урядовцями, перекрив козакам шлях в Молдавію, виставивши проти них військові залоги на прикордонні.

Унікальним джерелом до вивчення початкового етапу козацького повстання є лист К. Острозького до senatorів РП за вересень 1591 р. Надзвичайна інформативність і незвичність поданих цим документом фактів значною мірою змінюють наші уявлення про розміри козацького руху в 1591 р. Острозький повідомляє, що першим містом, яке захопили козаки, був Пиків. Козаки зайняли місто і замок, забрали там зброю і маєтності⁴⁵. На чолі їх мав бути сам Косинський, бо саме з Пикова у серпні 1591 р. він надіслав листа своїм «ласкавим панам-товаришам». Косинський закликав їх до об'єднання і, нагадавши, що влада уже другий рік водить їх за ніс з платою, зауважив, що «мусимо самі промишляти»⁴⁶. Не буде зайвим повторити, що подібний спосіб віднов-

лення справедливості був традиційним і серед жолнірів РП. А для розвитку козацького руху важливим чинником було те, що плату не отримали як реєстровці, так і низовці, тобто в цьому питанні Косинський міг апелювати до обох складових частин козацтва.

Невдовзі козаки зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. В Білу Церкву ввійшов п'ятитисячний (за даними К. Острозького) загін на чолі з Косинським, який наказав білоцерківцям присягати собі як козацькому гетьману. Коли ж п'ять чоловік, очевидно, шляхтичів, «присягати і під страхом смерті не хотіли, бо вже Я. К. М. присягали, тих п'ятьох перед собою зараз казав розстріляти». Приблизно одночасно мали скласти присягу Косинському жителі Канева і Черкас. Потім він направив козаків до Богуслава, новозбудованого Корсуня і Переяслава, щоб прийняти присягу від їх жителів. Вимагав Косинський і грошові чинші на своє військо, зокрема в Паволочі і Фастові. А потім, коли Якуб Претвич привіз-таки невелике королівське жалування, Косинський роздавав разом з ним побрані по містах і селах податки. Запізніла королівська подачка вже не могла зупинити козацтво. Було відомо, що Косинський збирається йти на Київ. Коли ж умовляти бунтівників до покори приїхав авторитетний у козацьких колах Ян Орішовський, то «мало його не устріляно, аж ледве з Білої Церкви втік». Швидке і неочікуване розгортання подій на волості перелякало старого К. Острозького. Він із своїм сином Янушем (на той час волинським воеводою) за ці місяці неодноразово просив у короля і сенаторів дати якусь раду з козаками. Острозький попереджав, що можна «з такого запалу якогось вогню сподіватися», бо «щодня ганебна міць того гультайства до нього (Косинського.— С. Л.) прибуває», і заявляв: «сам не можу тому запобігати жодним способом»⁴⁷.

Території козацької вольниці простяглися аж до прикордонних волинських міст — Костянтинова і Острополя, тобто до межі Київського і Волинського воеводств. А Київщина і Брацлавщина майже повністю знаходилися в руках козаків. Таким чином, у 1591 р. ми бачимо не повільне розгортання козацьких непослухів (цей етап козацтво пройшло у попередні роки), а справжній вибух енергії, спрямованої у досить організоване русло. Якими б міркуваннями не керувався Косинський, але розмах його діяльності був, за мірками того часу, досить значним і цілеспрямованим. Якщо грошові побори з населення, стації та інші «шкоди» були звичайним явищем і у жолнірів, то інші дії козацтва — захоплення королівських замків і примушування населення до присяги своєму війську — явно виходили за рамки тогочасних пристойностей. У діяч козацтва, зовні схожих на звичайний жолнірський бунт, відразу проявилася його глибинна ворожість до існуючих шляхетських порядків і прагнення перекроїти їх на свій лад.

На жаль, ми маємо обмежені можливості для аналізу послання К. Острозького до сенаторів РП. Перевірити всі наведені ним факти неможливо. Однак для зви́чування його в занадто буйній фантазії (припускаючи деякі перебільшення) все ж немає особливих причин. А загальна сукупність інформації про події 1591 р. на українських землях дає підстави твердити про достовірність цього джерела. Одним з небагатьох документів, які засвідчують описані у К. Острозького події, є скарга Януша Острозького на побрання його привілеїв і маєтностей в будинку білоцерківського підстарости князя Дмитра Курцевича-Булиги. Косинський особисто навідався до комори князя і спустошив її «місяця грудня двадцять дев'ятого дня виїжджаючи з Білої Церкви». Таке довге перебування Косинського в місті — приблизно з вересня по грудень — цілком реальне, бо, згідно з даними К. Острозького, Біла Церква служила для нього своєрідною резиденцією. Білоцерківці мали гостинно приймати своєвольців, оскільки самі належали до них. Відомо, що у 1590 р. вони нападали на королівських жолнірів і не давали їм стацій, а пізніше діяли разом з козаками⁴⁸.

Скарга Я. Острозького на козаків була викликана необхідністю розпочинати довгий процес відновлення пограничних «мамранів княжати його милості пана воеводи Київського, яко і його милості пана воеводи Волинського на староство Білоцерківське і Богуслав, також і на кгрунт Розволовський і Велику Слободу і на Рокитну належачі, до схованя князю Булизі дані»⁴⁹. Згадка серед цих паперів про «мамран» на Рокитне служить серйозною підставою для того, щоб пов'язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Тому, наїзджаючи на будинок підстарости, він, мабуть, мав на меті зайвий раз насолити могутнім суперникам.

Красномовна згадка у листі К. Острозького про те, що Косинський до переяславців «вже послав упоминаючи, якщо йому присягнути хочуть, то їм все вибачити хоче»⁵⁰, виводить нас на заплутану історію взаємин козаків з жителями цього міста. Конфлікт між ними тягнувся десь з 1589—1590 рр. Переяславці (чи то міщани, чи то місцевий уряд) побили і пограбували декілька сот козаків. Низовці внесли з цього приводу протест і розглядом справи мала займатися спеціальна комісія, утворення якої свідчило про те, що події розвивалися у той час, коли козаки ще були потрібні державі і не підняли відкритого бунту. Однак ця комісія начебто була затримана козаками у Василькові, де під їхнім тиском заочно накладала на переяславців штраф у 150 тисяч кіп литовських грошей, але пізніше відмовилася від свого рішення. У свою чергу, міщани 15 січня 1592 р. вимагали нового судового розгляду справи⁵¹.

Невідомо, склали переяславці врешті-решт присягу Косинському чи ні, але ми знаємо, що при зайнятті міста козаками сталася велика збройна сутичка — єдина при утвердженні козаків на Київщині. Козаки вбили місцевого підстаросту і багато шляхти⁵². Спрямованість козацького гніву має показувати, що конфлікт з переяславцями, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а, можливо, самими Острозькими, бо посаду переяславського старости обіймав Олександр Острозький. Пізніше існування цього конфлікту підтвердив і київський біскуп Йосиф Верещинський, який згадав про нього аж у 1596 р., але виклав події у власній версії. Міщани, дійсно, покривдивши низовців, заради примирення погодились на штраф і зібрали для них 100 тисяч злотих. Цю суму вони вручили К. Острозькому як воеводі для передачі козацтву. Однак той привласнив гроші⁵³. Якщо це дійсно було так, то ми маємо ще одну причину нелюбові козацтва до Острозького.

Скарги К. Острозького на козаків з осені 1591 р. примусили польські власті вжити проти них деякі заходи. 16 січня 1592 р. король Сигізмунд III видав універсал до українських урядовців, де, зокрема, говорилося: «Дійшло до вух наших, що на Україні воеводств: Волинського, Київського і Брацлавського свавільні люди творять великі шкоди, роблять виправи у сусідні панства, «тягнуть» за собою підданих і порушують суспільний спокій». Король інформував, що на Київщину висилається спеціальна комісія, яка має провести розслідування «звідки такі кривди і морди початок свій взяли і від котрих людей» це почалося. Комісія мала і відповідно покарати винуватців. Місцеві урядовці повинні були передавати комісарам «справи про таких людей свавільних, нам і праву непослушних», складати списки на тих жителів міст, містечок і сіл, яких немає вдома та ін.⁵⁴

На відміну від багатьох подібних декретів, цей документ дістав своє втілення. Комісія мала досить поважний склад з шести осіб: королівський комісар Якуб Претвич, черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький, брацлавський староста Юрій Струсь, барський староста Станіслав Гульський, війський брацлавський Ян Гульський, а очолював її Микола Язловецький — офіційний патрон козацтва. Комісари, які добре знали характер козаків, вибралися на Київщину з власними військовими почтами. Вже на початку березня вони зна-

ходилися у Фастові і звідти почали переговори з козаками. Вибір ними місця для власного табору не можна вважати випадковим. Місто у той час належало київському католицькому єпископу русинського походження Йосифу Верещинському, який навіть перейменував його у Новий Верещин. Й. Верещинський прославився своєю войовничістю, планами боротьби проти татар, проектами заселення України і тісними зв'язками з козацтвом. Можливо, він взяв на себе посередництво для мирного владнання справи. Косинський, покинувши Білу Церкву, облюбував собі нову резиденцію в Трипільлі, де, почувши про комісію, укріпився у замку⁵⁵.

10 березня 1592 р. М. Язловецький направив у Трипільля «панам молодцям запорозьким» листа, в якому вимагав видачі Косинського. Козацтву пропонувався простий і заманливий варіант вирішення справи — спихнути свою вину, всі «непослухи» на Косинського: «Я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника короля його Мосці і Речі Посполитої, і розумію, що за одного лотра всі терпіти не хочете». А «коли зараз до мене, ув'язнивши того лотра, послів не пошлете, на крові вашій мстився б над Вами за поміччю Божою і з людьми Пана мого»⁵⁶. Козацтво і козацька збиранина, які знаходилися в Трипільлі, на пропозиції Язловецького не погодились. А коли комісари підійшли до міста, то побачили, що реальних шансів провчити свавільців вони не мають. Козаків мало бути значно більше, ніж людей у комісарів, до того ж вони знаходилися в укріпленому замку. 14 березня комісари прийняли суворий декрет щодо козаків, який ставив їх поза законом. Пізніше ця постанова була запропонована сейму 1592 р. як проект конституції «Про погамування козаків». Однак після цього переговори продовжувалися і було досягнуто угоди, що козаки надалі будуть поводити себе сумирно, і тільки позбавлять Косинського колишнього гетьманства, не видаючи його⁵⁷. Після цього комісари пішли геть, фактично полишивши Київщину в руках козаків. За свідченням І. Бельського, М. Язловецький мав від короля ще одне завдання — на виконання ординації 1590 р. збудувати замок на Кременці, але, зрозуміло, що за тих обставин «з того всього не було ніц»⁵⁸.

Щодо наступних подій, які розгорнулися з 1592 року, то при нинішньому стані джерельної бази можна повторити слова М. Грушевського: «Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо у вигляді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично пов'язати одні з одними»⁵⁹. Ці уривчасті свідчення мають розглядатися з урахуванням безсумнівно відомих фактів, а саме: козаки зберегли свої сили і не поступилися позиціями на волості; за цей час не було зроблено жодної серйозної спроби привести їх до послуху і, отже, вони мали всі можливості для власного посилення. Тобто, відсутність фактів про діяльність козацтва протягом більшої частини 1592 р. теж можна вважати красномовним фактом. Ми маємо справу із стабілізацією ситуації на основі розподілу сфер впливу між козацтвом, з одного боку, і місцевою владою — в особі князів Острозьких і О. Вишневецького — з другого. Межа між ними знову-таки проходила приблизно по кордону Волинського і Київського воєводства і також по мурах кількох замків на Подніпров'ї. Одночасно козаки і «на Поділлі багато злого брїоли»⁶⁰. Повне панування козацтва на Київщині засвідчує повідомлення К. Острозького у жовтні 1592 р. про буденність козацьких відвідин Києва: «Козаки низові по кількакрат на місто і на замок київський надходили і гармати, які ліпші, порох і всю стрільбу гвалтом побрали, яких і до цього часу не вернули»⁶¹. Згадаємо, що у жовтні попереднього 1591 р. Острозький повідомляв про можливість походу козаків на Київ, як про подію надзвичайну. А якщо вже столиця воєводства виконувала для козаків роль прохідного двору, то, зрозуміло, що подібна доля чекала й інші населені пункти.

Південна Київщина — давній осідок українського боярства і ко-

лишка козацтва — була готова прийняти їхню владу. Випадок у Переяславі можна назвати тим винятком, який підтверджує правило. Загалом же перше козацьке повстання характерне досить миролюбними відносинами між противниками. Цим воно відрізнялося від наступних козацьких рухів в Україні, які відзначалися озлобленістю і жорстокістю з обох боків.

У діях козаків простежується бажання зачепити насамперед князів Острозьких. Міста, які вони займали, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки також. Однак у Острозьких було так багато володінь, що їх просто неможливо було обійти. Тому визначити, наскільки дії козацтва можна вважати спеціальним полюванням на Острозьких, важко. Очевидно, ще більше, ніж Острозьким, козаки цікавилися дрібними місцевими урядовцями. Роззирава з підстаростою в Переяславі може бути прикладом, як низовці зводили рахунки з ними. Козаки, які постійно мали справу з місцевими властями, страждали від їх поборів і утисків. Місцеві урядники мали також виконувати постанови уряду про приборкання козацтва. Ці кампанії через слабкість польської держави ніяких результатів не давали, однак незадоволення козацтва подібними діями спрямовувалося проти місцевих властей. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації, як могли, в основному ігноруючи розпорядження Варшави. Проте загалом співжиття низовців і місцевих урядників дедалі більше набувало конфліктності. Це яскраво проявилось, скажімо, у стосунках запорожців з черкаським і канівським старостою О. Вишневецьким.

Для розвитку подій велике значення мала поведінка у цей час К. Острозького. Здавалося б, він, як керівник військово-адміністративної влади і найбільший землевласник краю, мав здійснювати енергійні заходи по приборканню козацьких свавільств. Однак князь не прагнув до боротьби, хоча мав можливість особисто виставити декілька тисяч озброєних слуг і залежної шляхти. Відповідь на таку дивну поведінку магната слід шукати у сферах економічній і суспільно-психологічній. Маєтки Острозьких на Київщині, в яких господарювали козаки, ще тільки заселялися і не приносили князю особливих прибутків. Причому це заселення відбувалося не зовсім законно з точки зору «права посполитого» — князь Острозький, користуючись своєю могутністю, масово переманював на свої землі селян від сусідньої шляхти. Отже, на Київщині козаки не могли завдати Острозькому особливих збитків. Щодо психологічного фактора, то старому князю було нелегко різко змінити взаємовідносини з козацтвом (вчорашнім козакуючим боярством). Все своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські, турецькі і татарські інформатори ще з часів С. Баторія. Згадаємо, що перед знаменитим набором реєстру 1578 р. королівська комісія засвідчила, що найбільше козаків виходило з маєтностей К. Острозького⁶². Таким чином, каральна акція була б пов'язана для Острозького як з великими фінансовими витратами, так із загрозою остаточно втратити прихильність козацтва, якою українські магнати ще дорожили. Тому князь не хотів розправлятися з козаками своїми руками. Він просив у польського сейму допомоги, а без цього відмовлявся нести відповідальність за події у ввіреному йому владі воеводстві.

Щоб якось зменшити тиск свавільників, українські державці влітку 1592 р. спробували спрямувати їхню енергію за межі України — на спустошення московських кордонів або на виправи проти татар. Російський уряд одержав з цього приводу тривожну звістку, що «біскуп київський та князь Олександр Вишневецький та староста Остринський Лаврін Ратомський наймуть чекрас отамана Косинського та інших і від короля їм сукна і гроші валяють, щоб вони йшли під Чернігів»⁶³. Посилання старост і біскупа на короля було явним перебільшенням, але не викликає сумніву, що войовничих урядовців могли підтримувати

князі Острозькі, які, крім інших урядів, тримали у своїх руках і прикордонне переяславське староство. Для подібних виправ на московські рубежі О. Вишневецький і Л. Ратомський завжди знаходили чимало бажаних. Однак на цей раз виманити козацтво з волості не вдалося. Воно направляло свою енергію в іншому напрямку — на Волинь. За деякими даними, влітку 1592 р. К. Косинський перебував у маєтку К. Острозького Острополі, на межі Волині і Київщини⁶⁴. Це змусило князя діяти, і він зробив спробу розбити Косинського, «маючи поміч від деяких околичних старост: однак людей його козаки поразили і збили»⁶⁵. Та все ж далі на Волинь козаки не посунули, і Острозький, який явно не розраховував сил противника, знову на довгий час заспокоївся.

¹ Кулаковський В. М. Перше селянсько-козацьке повстання на Україні // Укр. іст. журнал.— 1972.— № 5.— С. 92—94.

² Николайчук Ф. Д. Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591—1596) // Киевская старина.— 1884.— Март.— С. 426—442; Доманицький В. М. Козачина на переломі XVI—XVII ст. (1591—1603) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).— Львів, 1904.— Т. 60.— С. 1—23; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ—Львів, 1909.— Т. 7.— С. 180—196; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. 2.— С. 67—76.

* Автор вважає правомірним вживання до найбільших козацьких рухів кінця XVI — першої половини XVII ст. терміну «війна».

³ Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 55—61.

** Принадібно висловлюю глибоку вдячність названим дослідникам за консультації й надані для користування матеріали.

*** Подібна думка зустрічається в працях окремих дослідників, зокрема П. Куліша, О. Яблоновського і В. Томкевича.

⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— СПб., 1874.— Т. 1.— С. 168—170, 184; Jablonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1897.— Т. 22.— С. 412, 448, 466—468; Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1948.— Т. 37.— С. 256

⁵ Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie (далі — AGAD).— Archiwum Zamojskich (далі — AZ).— 697.— 20.01.1591.

⁶ Hejdensztejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594.— Petersburg, 1857.— Т. 2.— С. 361.

⁷ Boratyński L. Kozacy i Watykan // Przegląd Polski.— 1906.— Padziernik.— С. 21—40.

⁸ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки.— Киев, 1904.— С. 105.

⁹ Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej.— Warszawa, 1862.— С. 101; Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 58—60; AGAD — Archiwum Radziwiłłów (далі — AR) V.— 1581.— С. 21.

¹⁰ Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego.— Dział rękopisów (далі — Rps. BUW).— 46.— F. 22V. Жерела...— Т. 8.— С. 61; Archiwum domu Radziwiłłów // Scriptores rerum polonicarum.— Kraków, 1885.— Т. 8.— С. 99—100.

¹¹ Rps. BUW.— 46.— F. 22—22 V.

¹² AGAD.— AR II.— 242.— С. 2.

¹³ Bielski J. Op. cit.— С. 134.

¹⁴ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— С. 310.

¹⁵ AGAD.— AZ.— 36.— С. 55.

¹⁶ Bielski J. Op. cit.— С. 137—138.

¹⁷ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— Киев, 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 28—30.

¹⁸ Górski K. Historia piechoty polskiej.— Kraków, 1893.— С. 243.

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 177.

²⁰ Volumina legum.— Т. 2.— С. 318.

²¹ Rps. BUW.— 425.— С. 365 (документ подав П. М. Кулаковський).

²² AGAD.— AZ.— 36.— С. 55; Археграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1867.— Т. 1.— С. 61.

²³ AGAD.— Archiwum Skarbu koronnego.— Dział 82.— 5.

²⁴ AGAD.— AZ.— 863.— С. 155; Spiegalski Z. Awantury moldawskie, 1967.— С. 161.

²⁵ AGAD.— AZ.— 771.— 16.10.1590, 25.10.1590.

²⁶ AGAD.— AZ.— 36.— С. 55.

²⁷ Bielski J. Op. cit.— С. 188; Hejdensztejn R. Op. cit.— С. 317; Lubieski S. Pisma pośmiertne.— Petersburg—Monilew, 1855.— С. 25;

- ²⁸ Rps. Kórnik.—1402.—9; Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów.—Warszawa, 1980.—Seria II.—T. 2.—S. 114; Archiwum Jana Zamojskiego.—Warszawa, 1909.—T. 2.—S. 85.
- ²⁹ Listy Stanisława Żółkiewskiego.—Kraków, 1868.—S. 34.
- ³⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.—СПб., 1874.—Т. 2.—С. 447.
- ³¹ Źródła dziejowe.—Warszawa, 1894.—Т. 21.—S. 16.
- ³² Ibid.—S. 392.
- ³³ AGAD.—AZ.—190.—S. 6.
- ³⁴ AGAD.—AZ.—648.—8.08.1590; Ibid.—128.—S. 34—36; Ibid.—AR V.—1581.—S. 44; Ibid.—AR V.—1082.—S. 169.
- ³⁵ Ibid.—AZ.—640.—20.02.1590.
- ³⁶ Ibid.—AR.—238.—S. 1—7.
- ³⁷ Bielski J. Op. cit.—S. 151.
- ³⁸ AGAD. AR V.—1982.—S. 185; Ibid.—18434.—55.
- ³⁹ Археографический сборник документов...—Т. 1.—С. 56.
- ⁴⁰ Rps. BUW.—46. F. 46 v.
- ⁴¹ AGAD.—AZ.—228.—S. 1.
- ⁴² Ibid.—868.—S. 83.
- ⁴³ Ibid.—792.—S. 1.
- ⁴⁴ Bielski J. Op. cit.—S. 145—146.
- ⁴⁵ Rps. BUW.—46.—F. 46 v.
- ⁴⁶ Listy...—S. 22.
- ⁴⁷ Rps. BUW.—F. 46 v.—47 v.
- ⁴⁸ Listy...—S. 13—14; AGAD.—Zbiór dokumentów papierowych.—4008.—S. 1.
- ⁴⁹ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 32.
- ⁵⁰ Rps. BUW.—46.—V. 46.
- ⁵¹ Грушевський М. С. Матеріали...—№ 1.
- ⁵² Жерела...—Т. 8.—С. 69.
- ⁵³ Антонович М. Вказ. праця.—С. 89.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 34—35.
- ⁵⁵ Жерела...—Т. 8.—С. 67—70.
- ⁵⁶ Listy...—S. 21—22.
- ⁵⁷ Жерела...—Т. 8.—С. 70.
- ⁵⁸ Bielski J. Op. cit.—S. 152.
- ⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси.—Т. 7.—С. 185.
- ⁶⁰ Bielski J. Op. cit.—S. 178.
- ⁶¹ Архив ЮЗР.—Ч. 3.—Т. 1.—С. 36.
- ⁶² Грушевський М. Історія України-Руси.—Т. 7.—С. 154.
- ⁶³ ЦДАДА Росії.—Ф. 79.—Оп. 1.—Кн. 22, арк. 221 зв.
- ⁶⁴ Николайчик Ф. Указ. соч.—С. 432; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.—К., 1990.—Т. 2.—С. 70.
- ⁶⁵ Bielski J. Op. cit.—S. 152.

Примітки із стор. 107

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1994.—№ 2—3.

¹ Так називалися в період німецько-фашистської окупації України колишні колгоспи.

² Прізвисько М. Лебедя.

³ Мається на увазі Іван Пилипович Федоров.

⁴ Мається на увазі Українська самостійна соборна держава.

⁵ Мається на увазі розпорядження.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

VI

Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр.

Батуринський переворот, доканий генеральною старшиною за допомогою Москви, висунув на перший план генеральну старшину і дав їй до рук на якийсь час провід над державним життям Лівобережної України. В цьому випадку, як і за І. Брюховецького, Москва вирішила підтримати ті українські кола, які в даний момент були їй прихильні: за Брюховецького Москва підтримувала просте козацтво — «чернь» та демократичне Запоріжжя, а тепер вищу верству — військово старшину. Як тільки звістка про арештування Многогрішного дійшла до Москви, цар негайно вислав до старшини апробуючу¹ її вчинок грамоту та припоручив їй перейняти уряд на Україні: «Вѣдать и розправы межи ними всякія чинить». І дійсно, змовники й виконавці перевороту: обозний П. Забіла, генеральні судді — Самойлович і Домонтович та генер[альний] писар К. Мокрієвич, негайно перебирають до своїх рук верховне управління В[ійська] Запорозького та іменують себе: «Ми, Рада Війська цар[ського] пресв[ітлого] в[еличества] Запорозького», або: «Ми, Рада В[ійська] З[апорозького] Генеральная», хоч цей титул належав тільки всенародній раді, як верховному органі В. З.

Маючи підтримку Москви, генеральна старшина використовує сприятливу ситуацію, висилає кілька посольств до царя з проханням, щоб «скоріше иншого для строєнія України гетьмана, ц[арському] в-ву желательнішого й вірнішого, а В. З. і всьому народу «изряднішого» наставити» та щоб Генеральну Раду було призначено біля Конотопа. Одержавши позитивну відповідь царя, старшина відбула в Батурині, під час Великодня, раду, на якій було намічено кандидатом на гетьмана суддю І. Самойловича та остаточно ухвалено скликати Генеральну Раду на 9 травня 1672 р. Про свої постанови старшина сповістила царя через посланця Лисенка. Внаслідок цього цар визначив для присутності на Раді, для проведення інвеститури (утвердження.— *Ред.*) гетьмана та для складання нового договору посольство на чолі з кн. Г. Ромодановським, наказавши взяти з посольством кінне й піше військо для підтримання порядку на Раді, про що прохала старшина. Але поки Ромодановський прибув до Конотопа, в різних місцях на Україні почалися заворушення й неспокої, причиною яких були чутки, що старшина «невідомо де поділа гетьмана», не хоче обирати нового, а на Україну йдуть татари, і т. ін. Почали збиратися купи козаків під самим Батурином та вимагати, щоб старшина вийшла в поле обирати гетьмана. Заворушення від козацтва перейшли й до старшинських кіл, так що Ромодановський доносить цареві, що між старшиною «начинаєть быть безсовѣстно». Все це добре налякало правлячі кола старшини, які, як тільки довідались, що Ромодановський наближається до Конотопа, залишили Батурин та подалися назустріч царському посольству. Перестрінувши московське посольство між Путивлем і Конотопом, біля містечка Козацька Діброва, старшина вблагала Ромодановського не їхати далі до Конотопа, а тут відбути Генеральну Раду.

17 червня 1672 р. зібралася Генеральна Рада, в якій взяли участь: московське посольство на чолі з Ромодановським, архієп[ископ] Лазар Баранович з архимандритом М. Лежайським, генеральна й полкова старшина, від 3 до 4 тисяч козацького війська й представники від ніжинських міщан. Після прочитання царської грамоти і Глухівських статей на пропозицію Ромодановського приступлено було до обрання гетьмана, яким і проголошено вже раніше обраного кандидата — І. Самойловича. Приймаючи обрання, Самойлович оголосив, що він не бажає гетьманства, але коли вже його обрали, то він заявляє, що буде вірно служити цареві без усякої зради. Потім новообраний гетьман і старшина склали присягу й підписали нові статті.

На Генеральній Раді в Козацькій Діброві було стверджено попередні Глухівські статті й прийнято нові статті числом 10, які одержали офіційно назву Конотопських статей.

Щодо форми Конотопські статті можна поділити на дві групи: до першої відносяться статті, запропоновані від імені царя й ствержені старшиною й козаками такою формулою: «Обозной Петръ Забѣла и вся старшина и козаки приговорили сей статьѣ быть такъ»; таких статей — 6 (1, 5, 6, 7, 8 і 9); до другої групи відносяться статті, що їх запропонувала старшина й ствердив цар («сей статьѣ быть по ихъ челобитью»); таких статей — 4 (2, 3, 4 і 10).

Щодо свого змісту Конотопські статті становлять лише додаток до Глухівських статей, що або доповнює й пояснює Глухівські статті, або ж містять постанови, прийняті для вирішення питань, які постали після Глухівського договору.

Стаття 1-а містить підтвердження, що цар приймає гетьмана І. Самойловича, обозного, суддів, писаря, полковників, сотників і всю старшину та все В. З. «всякого чину й возраста людей и чернь» у підданство на попередніх статтях, які були ухвалені за попередніх гетьманів, а також і на Глухівських статтях. Обозний, старшина й козаки цю статтю ствердили й обіцяли служити цареві і його дітям та нащадкам «до смерти живота своего неотмѣнно». Стаття 2-а була предложена старшиною в числі статей, пересланих до Москви 31 березня 1672. Містить вона запит до царя в справі постанови про долю Києва і відповідь царя, що з Польщею складено прелімінарний² договір; що ж до Києва, то за порушенням Польщею деяких умов Київ не буде віддано Польщі. Стаття 3-я й 4-а були взяті з статей, пересланих до царя з полк[овником] Лисенком 3. V. 1672. В ст. 3-й обозний і старшина ставили умову, щоб старшина надалі не терпіла від гетьмана «неволі й жорстокості», як то було за Д. Многогрішного, для чого необхідно, щоб гетьман сам, без ради старшини, не мав права карати старшину, а хто допустився якого вчинку, то вина того має бути доведена військовим судом («судом і доводом військовим»); також не сміє гетьман позбавляти старшину урядів, з військовим товариством і посполитим народом теж має поступати «по суду і по праву», а не по волі своїй. Порівнюючи цю статтю із статтею 7 Переяславських статей р. 1659, можна зазначити, що в ній міститься обмеження влади гетьмана на користь старшини: в той час як у ст. 7-й Переяславських статей поставлено умову, щоб гетьман не скидав і не настановляв старшини «безъ рады и безъ совѣту всей черни», отже, без Генеральної Ради, в ст. 3-й Конотопських статей ставиться умова не скидати й не карати старшини «безъ совѣту всей старшины», тобто без старшинської ради. З приводу такого обмеження влади гетьмана П. Дорошенко зауважив, що цим «владу гетьмана вирвано з його рук, гетьман не може вже сам судити й карати винних, а повинен відсилати їх на Москву в неволю». В ст. 4-й старшина висловила вимогу, щоб новообраний гетьман без царського указу й ради старшини не смів посылати послів до сторонніх монархів і взагалі ні до кого, особливо до Дорошенка, не писав і посланців з усними наказами не по-

силав. Тут знову бачимо намір старшини обмежити владу гетьманів на свою користь. Але, дбаючи про свою владу і вплив в управі державою, старшина не звернула уваги на те, що своєю вимогою вона обмежує не тільки гетьмана, але й цілу державу Українську в закордонних зносинах; ставити таку вимогу личило Москві, а не українській старшині. Розуміється, цар цю статтю ствердив без жодних змін. У ст. 5-й вміщено вимогу царя, щоб козаки, що захопили за Многогрішного («заѣхали») міста й землі по р. Сожу, з тих міст і земель виїхали і надалі жодних поїздів — «задоровъ и заѣпокъ» — не чинили, а чекали на виїзд межових суддів, які точно означають кордон між Україною й Польщею по Андрусівському договору. З документів знаємо, що гетьман Многогрішний, навпаки, вважав, що поляки захопили більше земель, ніж належало по договору, а з приводу прохання м. Гомеля про приєднання до В. З. гетьман висловився так, що він не має права не прийняти мешканців Гомеля, бо В. З. «нікого не проганяє». Цю традиційну точку погляду, відому ще з часів Б. Хмельницького, Москва ніколи не поділяла і завжди (завжди.— *Ред.*) була проти збільшення території В. З. В ст. 6-й цар поставив вимогу, яка випливала з московської політики й договорів із Польщею, щоб В. З. не давало Дорошенкові жодної допомоги військом, якщо Дорошенко розпочне війну проти Польщі в союзі з Туреччиною. В ст. 7-й знову піднято питання про московських збігців (утікачів.— *Ред.*). Перед цим у ст. 13 Глухівських статей було ухвалено, щоб московських збігців не приймати й віддавати, але гетьман Многогрішний цієї вимоги не виконав і «жителем закау о томъ никакова не учинилъ». Тим часом московських городів стольники³, стряпчі⁴ й дворяни, а головним чином московські поміщики знову просили царя й скаржилися, що українці приймають збігців, які в Московській державі «розореніе, смертное убійство и грабежъ и пожоги» чинили. Тому вимагається, щоб гетьман і старшина наказали селян і збігців не приймати, а тих, які втекли на Україну, якнайшвидше повернули. Обозний і старшина обіцяли розіслати відповідні універсали. Стаття 8-а містить постанову, якою касується ст. 17 Глухівського договору про участь посланців В. З. у мирних (мирних.— *Ред.*) переговорах. На Раді в Козачій Діброві Ромодановський оспорив ст. 17 і тепер подав мотиви до цього: коли київський полковник Солонина з товаришами прибув у Москву «для прислухання справ» на посольському з'їзді, то польські послы заявили протест і відмовилися брати участь у з'їзді, якщо будуть присутні козацькі послы. Тому цар наказав, щоб В. З. більше не присилало посланців, а коли справа буде торкатися В. З., то про переговори й рішення в цій справі В. З. буде повідомлене листами. Обозний і старшина мусили з цим погодитись. Таким чином, справа про участь послів В. З. в мирних переговорах Москви з іншими державами, яку кілька разів підіймалося й вирішувалося позитивно (ст. 9 Жердівських статей, ст. 6 Московських статей, ст. 17 Глухівських статей), тепер була вирішена негативно, і то лише тому, що цього вимагали польські послы. При повній забороні закордонних зносин участь послів В. З. в переговорах у справах, що торкалися В. З., була деяким паліативом⁵. Скасування й цього паліативу передавало в руки Москви не тільки одну з важливих функцій державної влади В. З., але й долю Української держави взагалі, як то й сталося пізніше. В ст. 9-й вміщено вимогу, щоб гетьман і старшина наказали, перше, знищити фортифікаційні будови, що їх розпочав у Чернігові полковн. В. Многогрішний, а також розкопати греблю й розібрати млин на р. Стрижі, збудований сотником Л. Полуботком. Крім того, загалом заборонити сипати греблі й ставити млини на судноплавних річках (гдѣ есть къ городамъ водный путь), щоб водяні шляхи були вільні для привозу збіжжя. Підняті в цій статті справи, хоч і торкаються конкретних дрібних фактів, мають важливе значення з того погляду, що вказують на

втручання Москви в справи внутрішнього управління Української держави. Нарешті в ст. 10-й міститься заява старшини, яку вона склала та Раді, про те, щоб було скасовано ст. 22 Глухівських статей про компанійські полки, заведені гетьманом, а за ним і полковниками на підставі цієї статті. Царський указ вимогу старшини ствердив.

Такий був зміст Конотопських статей. Якщо статті «нові», додаткові до основних, Глухівських статей, Конотопській статті не мали б торкатися важливих питань, що їх уже вирішили Глухівські статті, лише питань «нових», що постали пізніше. Тим часом, як бачимо, всуміш із новими питаннями в текст Конотопських статей, за згодою слухняної старшини, було включено статті, що своїм змістом суперечили постановам Глухівських статей або й міняли їх у напрямі обмеження прав і вольностей В. З. Цього способу Москва не раз жила раніше і не раз іще живатиме за наступних гетьманів.

Того часу, як гетьман Самойлович перейняв гетьманський уряд, ситуація на Україні як внутрішня, так і зовнішня була несприятлива й загрозлива. Відгуки перевороту, доконаного старшиною, викликали всюди різні ворожі старшині й Москві поголоски. Популярного й улюбленого серед козацтва кошового Сірка, можливого кандидата на гетьмана, було арештовано й вивезено до Москви; вибори нового гетьмана відбулися поза межами України при найближчій участі генеральної старшини, яка доконала переворот, й вибрано на гетьмана одного з учасників перевороту, не «прямого козака», а «поповча», «московського обранця», «не по вольности й правам В. З., а під бердишами» московськими — ці факти не могли сприяти швидкому заспокоєнню козацтва й поспільства.

Зовнішня ситуація була ще загрозливіша. На Правобережжі точилася турецько-польська війна, в якій брали участь правобережні полки, одні з Дорошенком — на боці Туреччини, другі з Ханенком — на боці Польщі. Військові події то відходили далеко в куток Поділля, під Кам'янець і далі на захід, то наближались до Дніпра й Києва, й була реальна небезпека, що перскинуться й на лівий берег, куди вже почали тікати «прочани» (мешканці провобережних міст і сіл). Особливо небезпечно стало після упадку Кам'янця в серпні 1672 р. й замирення Польщі з Туреччиною. Літо 1672 р. минуло ще більш-менш спокійно на Лівобережжі, проте осінь і зима могли принести лихо, особливо після замирення, коли почали надходити чутки, що турки й татари та Дорошенко з ними мають іти на лівий берег Дніпра. Небезпечно було й від поляків, які ї собі наміряли відбирати правобережні міста і навіть іти під Київ. Ціла низка документів кінця 1672 р. й початку 1673 р. свідчить, що в Москві й на Лівобережжі спішно готувалися до оборони проти можливої інвазії⁶ з-за Дніпра й півдня. Цар наказав Ромодановському бути готовим на перший заклик гетьмана поспішати йому на поміч, зміцнено московську залозу в Києві й призначено нового воеводу, кн. Трубецького, дано розпорядження будувати запорозькі чайки для походу на Крим і т. ін. Заразом виникла думка використати тяжку ситуацію Правобережжя для того, щоб підбити й Правобережню Україну під високу царську руку. Але тут виникла розбіжність у поглядах Москви й гетьмана Самойловича щодо способів, яких належить ужити для цієї акції. В Москві гадали, що треба вжити звичайних способів, що їх уживалося раніше, а саме — посилки московських послів, подарунків, обіцянок царської «милости» і т. п. А гетьман і старшина, навпаки, вважали, що цих способів недосить та що треба рушати походом на Правобережжя з московсько-козацьким військом не для завоювання, а для того, щоб забезпечити Правобережжя, коли воно згодиться прийняти царську протекцію, від помсти турків, татар і поляків.

Наступ на Правобережжя московсько-українського війська розпочався лише наприкінці 1673 р. і закінчився успішно для планів Самойловича й Москви. Населення Правобережжя давно вже було виснаже-

не постійними війнами, а жорстоке поводження турків і татар — союзників П. Дорошенка — примусило людність цілими селами тікати на Лівобережжя. Простий народ тікав від лихоліття війни туди, де її не було, й, не маючи особливих симпатій до Москви, все ж уважав, що на Лівобережжі спокійніше буде жити, бо туди турки не підуть. Тому, коли московсько-українське військо з'явилося на Правобережжі, міста й замки здебільшого добровільно переходили на бік Самойловича. До березня 1674 р. всі міста Правобережжя, крім Чигирини з околицями, піддалися українсько-московському військові та склали присягу цареві. На початку березня гетьман Самойлович розіслав універсали, закликаючи всю старшину правобережних полків прибути до Переяслава на Генеральну Раду для вибору гетьмана. Цар із свого боку вислав до Переяслава гетьманські клейноди й договірні статті, на яких Правобережна Україна має прийняти царську протекцію.

15 березня 1674 р. до Переяслава прибули генеральна старшина, полковники та інша старшина 10-х правобережних полків, а 17 березня була скликана Генеральна Рада в присутності воеводи Ромодановського з товаришами й лівобережного гетьмана Самойловича. Ромодановський одержав царський указ скликати Раду з правобережних полків і запропонувати обрати гетьмана Правобережжя замість Ханенка й Дорошенка; коли б же вибір Ради впав на лівобережного гетьмана Самойловича, то цар наказав і цей вибір ствердити. В цьому можна бачити вислів царської волі, щоб було обрано Самойловича. Перед початком Ради з'явився гетьман Ханенко, який перебував тоді на Лівобережжі, поклав булаву й бунчук та заявив, що настановлений польським королем, не по своїй волі, а з наказу короля урядовав, а тепер складає перед Радою свій уряд. На заклик Ромодановського Генеральна Рада приступила до виборів і проголосила гетьманом Правобережжя гетьмана І. Самойловича. Старшина просила, щоб цар обрання затвердив і прийняв правобережні полки у підданство «на таквих же статяхъ, чьмъ онъ, велі. г-рь пожаловалъ себъ стороны Днѣпра гетмана Самойловича, козаковъ и все посольство». Боярин Ромодановський оголосив указ царя, яким обрання стверджувалося, й прочитав статті, на яких старшина й козаки склали присягу цареві. Так сталося об'єднання козацтва обох боків Дніпра, і з цього часу гетьман Самойлович став іменуватись «гетьманом обох боків Дніпра».

Статті, на яких було прийнято 10 правобережних полків під протекцію московського царя, одержали назву «Переяславських статей». Порівнюючи з попередніми договорами, Переяславські статті мають такі характеристичні особливості. Насамперед, формою своєю Переяславські статті являють договір, який склали московський цар, з одного, — та «обозний, старшина й козаки 10-ох правобережних полків», з другого боку. Хоч на Генеральній Раді в Переяславі й були проведені вибори гетьмана для Правобережжя, але новообраний гетьман Самойлович, певне, тому, що вже був у той час гетьманом Лівобережжя, в Переяславських статтях не згадується, цих статей не підписав і присяги на статтях не склав. Статті підписали лише правобережна старшина на чолі з обозним І. Гулаком, вона ж і присягу склала цареві, причому в присяжному листі (у тексті присяги. — *Ред.*) (роті) було, за прикладом присяжного листа Д. Многогрішного, вставлено речення: «А намъ, старшинѣ, также й войску гетьмана не покинуть и неприятелю государскому не выдавать». З числа 20-ох статей Переяславських 9 статей було запропоновано від імені царя (ст. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 20), 8 статей було запропоновано від імені старшини й козацтва (7, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18), ст. 2-а містить пропозиції обох сторін, а ст. 16 та 19 мають декларативний характер. Щодо свого змісту Переяславські статті в більшій частині (12 статей) мають за джерело Глухівські статті, 4 статті взято з Конотопських статей, 3 статті — почасти з Глухівських, почасти — з Конотопських, і лиш одна — 2-а стаття —

є новою статтею, на якій відбилась особливе становище Правобережжя.

При цьому треба зазначити, що, тимчасом як у Глухівських статтях було стверджено права й вольності «по прежньому их праву», себто по договору Б. Хмельницького, а в Конотопських статтях було згадано про те, що цар приймає гетьмана, старшину й В. З. «по прежнимъ статьямъ каковы постановлены при прежнихъ гетманахъ и по Глуховскимъ статьямъ», в Переяславських статтях нема жодної посилки на попередні договори, лише стоїть, що цар приймає правобережні полки «по симъ постановленнымъ и утвержденнымъ статьямъ».

З огляду на те, що Переяславські статті повторюють здебільшого попередні, Глухівські й Конотопські статті, подаємо лише коротко їх зміст та зазначаємо ті зміни, які зроблено порівнюючи з попередніми статтями.

Стаття 1-а подібна до ст. 1 Конотопських статей: «бути у царя (титул) і в його дітей у вічному підданстві генеральній старшині задніпрянських полків, обозному, осаулові, судді, полковникам, сотникам і всій старшині, і всьому В. Запорозькому, всякого стану й віку людям, і черні, по цим встановленим статтям». Обозний І. Гулак і вся старшина й козаки, вислухавши статтю, обіцяли служити цареві й його дітям до смерті неодмінно й проти турецького султана й кримського хана стояти й битись і, крім царя й його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути. Ст. 2-а торкається оборони Правобережжя. Обозний і старшина запитують боярина Ромодановського й гетьмана Самойловича, чи буде боронити їх цар своїм військом у тому випадку, коли турецький султан чи кримський хан, чи які інші вороги підуть на них війною. Боярин і гетьман дали іменем царя запевнення, що цар старшину й В. З. буде боронити своїм військом. З свого боку, боярин Ромодановський і гетьман запропонували, щоб старшина зазначила зазделегідь, у якому місці задніпрянські полки будуть збиратись на оборону проти ворога. Старшина ухвалила, що задніпрянські полки будуть збиратись на р. Росаві, між Каневом і Корсунем, і відтіль «отпор» давати ворогам. Зміст цієї статті досить яскраво підкреслює союзні обов'язки обох сторін у справі взаємної оборони від ворога. В ст. 3-й, яка відповідає ст. 12 Глухівського договору й ст. 4 Конотопських статей, міститься постанова про заборону закордонних зносин. Ст. 4-а містить постанову, щоб задніпрянські полки не давали помочі турецькому султанові, якщо він піде війною проти поляків. Ст. 5-а про те, що, коли гетьман почне заводити які «ссоры», належить, розвідавши, повідомляти царя, буквально повторює зміст ст. 19 Глухівських статей. Ст. 6-а про те, що не можна скидати гетьмана без царського указу, буквально повторює ст. 20 Глухівського договору. Ст. 7-у про дозвіл обирати нового гетьмана на випадок смерті гетьмана взято з ст. 11 Глухівського договору. Ст. 8-а про видачу московських збігців-службовців, солдатів і драгунів, боярських підданих і селян повторює коротко, без аргументації, ст. 7-му Конотопських статей і ст. 13 Глухівського договору. Ст. 9-а містить прохання старшини про дозвіл полоненим українцям вільно проживати в Московській державі й повторює дослівно ст. 14 Глухівського договору. Ст. 10-а про те, щоб гетьман і старшина доглядали за тим, щоб не було бунту й винних карали, взята з ст. 21 Глухівського договору. Ст. 11-у про заборону українцям вільного продажу в Московській державі горілки й тютюну дослівно взято з ст. 23 Глухівського договору. Ст. 12-а містить внесення старшини про те, щоб гетьман не смів карати старшини, військового товариства й посполитих самовільно, без слідства й вироку військового суду. Стаття сформульована майже дослівно на підставі ст. 3 Конотопських статей, лише не названо гетьмана. Ст. 13-а містить прохання старшини про заборону гетьманові й полковникам утримувати «серденят» (сердюцькі полки) й «кумпанії» (компанійські

полки), а також щоб не збирали для запорожців «стації, кожухи та інший одяг». Ст. 14 - а містить прохання старшини й козаків про затвердження козакам, їх удовам і дітям права на козацькі спадкові й куплені маєтки й про звільнення від податків. Зміст статті взято з ст. 24 Глухівського договору. Ст. 15 - а містить прохання старшини й козацтва, щоб московське військо під час походу не обтяжувало козацькі двори постоем, а ставало у міщац, щоб не порушувало козацьких вольностей і не лаяло старшину й козаків «зрадниками». Ця стаття повторює першу частину ст. 13 Глух. договору. Ст. 16 - а містить у собі декларативні постанови, майже дослівно взяті з ст. 4 Глухівського договору, про платню гетьманові, старшині й козакам на рахунок податків, про оподаткування приватних маєтків, про домініальний суд і т. ін., але з такими змінами: реєстр правобережних полків установлено в 20 000 (а не в 30 000, як на Лівобережжі) і не встановлено податку з міст і сіл. Податки, що мали збирати до царського скарбу, названо так: «ево государево жалованье». Ст. 17 - а містить прохання, щоб царські послани, посланці й гінці брали підводи у міських урядів, а не насильством. Ця стаття дослівно повторює ст. 8 Глухівського договору, навіть містить пропозицію царя про вислання В. Запорозьким резидента до Москви. Ст. 18 - а містить подання старшини про порядок пересилання листів до Москви й про кількість підвід для козацьких посланців; стаття повторює текст ст. 9 Глухівського договору. Ст. 19 - а містить декларативну постанову про те, що по царському указу зорганізовано пошту по дорозі з Києва до Москви, в Ніжині і в Батурині та що листи треба пересилати через цю пошту. Стаття говорить про організацію пошти, як про довершений факт, з чого видно, що ст. 10 Глухівського договору про пошту вже була здійснена в р. 1674. Нарешті, ст. 20 - а містить постанову царя, щоб надалі В. З. не посило своїх посланців для участі в мирових переговорах Москви з чужими державами; за це цар обіцяє сповіщати В. З. про результати переговорів у тих випадках, коли справа буде торкатися В. З. Зміст статті взято з ст. 8 Конотопських статей.

Як видно з наведеного змісту Переяславських статей, редактори їх вибрали з Глухівських і Конотопських статей та включили в Переяславські статті лише такі умови й постанови, які були правосильними й відповідали становищу Правобережжя. Але разом із тим Москва не визнала потрібним включити в Переяславські статті ст. 2 і 5 Глухівського договору про ствердження прав і вольностей В. З. по договору Б. Хмельницького, ст. 6 про надання старшині «честі дворянської» та ст. 3 про царських воевод в українських містах.

Історичні події, які відбувалися на Україні після Переяславської умови 1674 р., переказано в літописах, освітлено й оцінено в історичних працях. В зв'язку з нашою темою вважаємо за потрібне спинити увагу лише на деяких подіях та оцінити їх з боку історично-правного. Насамперед зазначимо, що П. Дорошенко не склав негайно гетьманського уряду, як обіцяв цареві, а протягом ще 2-х років за допомогою турецько-татарського війська, сердюків і козаків, що при ньому були, вперто боровся з Самойловичем і московським військом і лише 18 вересня 1676 р. склав, нарешті, гетьманський уряд на руки Самойловича й Ромодановського. Під час цієї братовбивчої війни Правобережна Україна була страшенно знищена, а населення її в значній кількості втекло на Лівобережжя.

Після зречення Дорошенка Правобережжя довгий час було тереном воєнних подій і жорстоких боїв козацько-московського війська з турками й татарами (Чигринські війни 1677—1678 рр.) та поляків із турками й козаками. Під час цих боїв було зруйновано давню столицю козацку — Чигрин — і більшість побережних міст і містечок, починаючи від р. Тясмина аж по Київ. Решту населення середньої частини Правобережжя силою «перегнано» на лівий бік Дніпра. Лише

невеличку частину цього «згону» можна було розмістити на Правобережжі; решта в кількості 20 000 родин купчилася на Лівобережжі, не маючи де оселитись. У цій справі гетьман Самойлович вів довгі пересправи (переговори.— *Ред.*) з Москвою, пропонував оселити «прочан» (переселенців.— *Ред.*) на Слобожанщині, де вже було заселено українським людом полки: Харківський, Охтирський, Сумський та Острозький із численними містами й слободами, та передати всю країну під гетьманський регімент. Це була давня політика гетьманська — поширювати територію Української держави. З огляду на те, що населення Слобожанщини було українське з Лівобережжя та що придбане дорогою ціною Правобережжя тепер збезлюдніло, приєднання до В. З. Слобожанщини було б до певної міри компенсацією за спустошене Правобережжя. Але Москва не бажала випускати з рук Слобожанщини, як і не думала сприяти поширенню території В. З. Тому посланцям гетьмана в Москві дано негативну відповідь, гетьманові порадили розмістити прочан на порожніх землях Лівобережжя. Вкінці прочан було приміщено десь на півдні Полтавщини. Рівно ж і в справі війни й миру з Польщею, Туреччиною й Кримом між гетьманом Самойловичем і Москвою не було згоди. Гетьман дотримувався традиційної політики В. З. — ворожої до Польщі й прихильної до Криму й Туреччини; в багатьох випадках Самойлович гостро висловлювався проти замирення з поляками, не вірячи, що Польща дотримає умов договору. Натомість він завсіди обстоював перед царем і боярами миролюбну політику щодо Криму й Туреччини. Але постанови попередніх договорів про участь посланців В. З. у мирових переговорах Москви з іншими державами були скасовані в Конотопських статтях, і тому гетьман не мав можливості впливати на хід переговорів і на їх результати. В серпні 1679 р. до Москви прибули послы польського короля для заключення мирного й союзного договору з Москвою проти Туреччини. Цар (Федір Олексійович з січня 1676 р.) вислав до гетьмана дяка Українцєва, щоб довідатися про думку гетьмана в цій справі, і гетьман висловився проти союзу з поляками та за мир із турками й татарами. На цей раз Москва прийняла на увагу пораду гетьмана й відмовила польським послам, які до того ще поставили тяжкі умови, та вирішила замиритися з Туреччиною. З січня 1681 р. було складено прелімінарний договір із Туреччиною й Кримом на 20 років. По умовах цього договору межею між володіннями Туреччини й Москви було признано Дніпро й то так, що до Москви відходило Лівобережжя та Київ із Васильковом, Трипіллям і Стайками, а далі Правобережжя аж до Тясмина мало лишитися незаселеним; лише дозволялось мешканцям Лівобережжя переходити на правий берег і на Низ для рибальства, по сіль і за сіном. Цим договором удруге вже було поділено Україну на дві частини, що й викликало всюди на Україні велике незадоволення. Гетьман скаржився перед старшиною: «Відійшло таки Правобережжя від нас; перш я величався гетьманом обох боків Дніпра, а тепер уже годі!»

Коли пізніше розпочалися переговори між Польщею й Москвою про заключення «вічного миру», Самойлович через своїх і московських послів старався, скільки міг, переконати Москву, щоб не мирилася з Польщею й не вступала в союз із нею й цісарем проти Туреччини. Але на цей раз гетьмана не послухали. В справу вмішалися: цісар, король шведський, курфюрст саксонський, папа римський і господар молдавський, всі вони склали союз проти Туреччини й намовили московський уряд, що правив за малолітніх царів, Івана й Петра Олексійовичів, замиритися з Польщею. 26 квітня (6 травня) 1686 р. в Москві було підписано договір про вічний мир із Польщею на тяжких для України умовах: за московськими царями було признано володіння Смоленськом, Дорогобужем, Рославлем із повітами й цілою Лівобережною частиною В. З.; крім того, на правому березі Дніпра за Моск-

вою залишено Київ із територією між рр. Стугоною та Ірпенем, з Васильковом, Трипільям і Стайками. До володінь царських відходила також територія Запоріжжя з фортецею Кодаком аж до р. Тясмина. Середня частина Правобережжя (Волинь, Поділля) відійшла до Польщі, а прибережна смуга Правобережжя, де знаходилися зруйновані міста: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Моши, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилів і Чигрин, і надалі мала залишитися пустою. Москва ще зобов'язалася повернути Польщі північні міста (Полоцьк, Вітебськ та інші) та заплатити 146 000 рублів. Цим договором було стверджено постанови договору з Туреччиною з р. 1681, що торкалися території В. З., й Україну було втретє поділено, на цей раз між Москвою й Польщею. Коли висланий із Москви посол Неплюєв повідомив гетьмана про умови договору, то ця звістка викликала у гетьмана й серед старшини величезне обурення й розпуку. Самойлович голосно заявив: «Купила Москва собі лиха за свої гроші. Не так воно станеться, як Москва в мирних умовах із поляками постановила. Вчинимо так, як нам треба!»

Дійсно, Самойлович розпочав був кроки, щоб не дати Польщі захопити цілком Правобережжя, але, на скаргу поляків, дістав суворий наказ із Москви й мусив скоритись. Так і залишилося Правобережжя поки що пустою. З правного погляду самостійне розпорядження Московського уряду територією В. Запорозького при заключенні договорів із Туреччиною (1681) і Польщею (1686) було неправомірне й суперечило як договірним статтям, так і запевненням, які багато разів давали московські царі, що вони не віддадуть В. Запорозького Польщі. Приймавши В. З. як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням під свою протекцію на певних умовах, московський цар не мав права розпоряджатися частиною цієї держави по своїй волі, як своєю власною державою, бо такого права договірні статті за ним не визнавали; тим більше не мав права уступати частину території чужій державі. Хоч під час пересправ із поляками Москва й виставляла аргумент, що Правобережжя перейшло до царя від Туреччини, а не від Польщі, в дійсності прийняття підданства Правобережжям сталося не внаслідок завоювання, а добровільно (в листі до царя з 19. III. 1674 р. обозний Гулак і старшина сповіщали царя, що вони «согласно и добровольно поклонилися и въ вѣчное подданство... всѣ совокупно поддались»); Москва з правобережними полками склала договір у Переяславі р. 1674 й зобов'язалася боронити Правобережжя від ворогів (ст. 2), а цар окремою грамотою з 10. IV. 1674 р. урочисто обіцяв правобережних земель Польщі не передавати. Тому-то передачу частини території Правобережжя Польщі треба вважати за пряме порушення договору 1674 р. й царського зобов'язання, скріпленого царським словом.

Нарешті, за гетьманства Самойловича сталася ще одна важлива подія: р. 1685 Київська митрополія, а з нею все українське духовенство й українська церква були вийняті з-під верховної церковної влади константинопольського патріарха та піддані під «благословення» московського патріарха. З підпорядкуванням Київської митрополії владі московського патріарха українська церква підпала під безпосередній вплив московської церкви й московського православ'я, а Українська держава втратила одну з істотних частин своєї автономії.

Гетьманування І. Самойловича продовжувалося цілих 15 літ і яскраво відбило на собі звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів у їх стосунках із Москвою. Обраний за допомогою Москви, І. Самойлович спочатку був слухняним прислужником Москви, доки «не дав йому Бог всякій zde устроити чин», доки не вдалося йому усунути правобережних гетьманів, самому стати «гетьманом обох боків Дніпра» та набрати сили й авторитету. З цього часу І. Самойлович починає еволюціонувати в напрямі звільнення з-під

впливу й керми⁸ Москви та усамостійнення своєї й В. З. політики. З цього ж часу починаються його конфлікти з московським урядом, які досягають найбільшого напруження під час складання Москвою мирних договорів із Туреччиною й Польщею. Самойлович в очах Москви стає непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, і на порядок дня стає питання про зміну гетьмана. В цей же час, нібито випадково, в дійсності ж у повній залежності від обставин і без впливу Москви забирає голос генеральна старшина, найближчі співробітники гетьмана, й починають засилати доноси на гетьмана. Було використано невдалий похід московсько-українського війська проти Криму навесні 1687 р. під командою фаворита царівни Софії, кн[язя] Голицина. Проти цього походу гостро висловлювався гетьман, але був примушений скоритись. Було пущено чутку, що козаки підпалили степ із наказу гетьмана, а генеральна старшина додала від себе думки й вирази, що їх висловлював гетьман сам на сам із старшиною про московську політику, а також багато дечого й вигадала, зводячи останні рахунки з «гетьманом-поповичем». Все це було викладене на письмі в поданні з 7 липня 1687 р., адресованому до царів, де старшина просила, щоб «для лучшаго управления монаршескихъ своихъ дѣлъ и для утоленія многихъ слезъ изволили указать съ него (Самойловича) урядъ гетманскій снять... и чтобъ по снятіи его съ гетманства не былъ и не жилъ на Украинѣ, но со всѣмъ домою взять бы его къ Москвѣ и, яко явной измѣнникъ ихъ ц. прес. в-ва и В. З., былъ казненъ». Голицин, який і особисто вороже ставився до гетьмана, був добре поінформований про акцію старшини та її підтримував, негайно ж відіслав чолобитну до Москви. 22 липня Голицин одержав царський указ, в якому царі по «чолобитю» старшини гетьману Самойловичу «быть гетманомъ не указали и указали у него... знамя и булаву и всякіе войсковые клейноты, отобрать, послать въ великороссійскіе города за крѣпкою сторожею, а на ево мѣсто гетманомъ учинить, ково они, старшина и всѣмъ войскомъ малороссійскимъ излюбятъ». Голицин зараз же повідомив старшину про царський указ, а старшина, «нарадившись з собою, оточили сторожою доброю гетмана на ночь; а на свѣтанню, прийшовши старшина козацкая до церкви и узали гетмана, з безчестіемъ ударивши, и отдали Москвѣ. И зараз сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сына гетманского, Якова, на конищу худую охляп безъ сѣдла, и проводили до московского табору до боярина и тамъ взяли за сторожу крѣпкую». Потім із наказу царського Самойловича з сином Яковом було вислано до Орла, а відтіль — на Сибір. Другого сина, полковника чернігівського Грицька, що змолоду перебував як аманат⁹ при царському дворі у Москві та «въ нравъ и обычай и въ поступокъ высокій... привыкаль и учился...», було жорстоко скарано на горло (навмисне тричі рубали голову). Так жорстоко помстилися на Грицькові, певно, за те, що не дозволив чернігівським міщанам почепити на міській ратуші московський герб — «орел пластаній» — на ознаку того, що Чернігів «есть власная ихъ ц. в-ва отчина». Все майно Самойловичів, аж до жіночого вбрання включно, було skonфісковане.

З правного погляду скинення І. Самойловича з гетьманства було проведене в такій же мірі неправно, як і скинення Многогрішного. Московський уряд і сам добре розумів, що скинення й покарання Самойловича без слідства й суду, всупереч ст. 20 Глухівського договору й ст. 6 Переяславських статей, було неправне, й про це писав Голициніві. Голицин у листі на ім'я Шакловитого оправдувався так: «Коли уже розсудить не могутъ (на Москві) и они бѣ взяли себѣ въ примѣръ турскаго султана, который то учинилъ... однимъ лѣтомъ перемѣнилъ двухъ хановъ то татарскому челобитію, не разыскивая... Не мудро бѣ и намъ перемѣнить, только посмотрили бѣ, что изъ того родилось». Незаконний акт скинення гетьмана був причиною великих розрухів¹⁰,

які розпочалися серед війська і вдома, на Україні. Для припинення цих розрухів довелося вжити московського війська й жорстоких кар: винних «напотом имано, вѣшано, стинано и мордовано, як злочинцовъ».

Підготовка тексту до друку В. А. Смоля і В. М. Рички

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.— № 1, 2—3.

¹ *Апробуюча грамота* (від апробувати—давати апробацію, офіційно схвалювати, затверджувати)— грамота, якою офіційно схвалювалися дії старшини.

² *Прелімінарний*— попередній (від прелімінації— попередня угода, яка згодом може бути замінена іншою; тимчасові рішення).

³ *Стольник*— у Росії того часу придворний чин рангом нижчий від боярського, а також особа, яка мала цей чин.

⁴ *Стряпчий*— тут урядовець, що здійснював судовий нагляд.

⁵ *Палатив*— тут малодійовий захід, півзахід.

⁶ *Компанійські полки*— наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, створені гетьманською адміністрацією в 70-х роках XVII ст.

⁷ *Інвазія*— тут вторгнення, напад.

⁸ *Сердюцькі полки*— наймані піхотні полки, що перебували на повному утриманні гетьманського уряду.

⁹ *Передати під гетьманський регімент*— передати під гетьманське правління.

¹⁰ *Керма*— кермо, стерно. Тут це слово вжито в значенні «керівництво».

¹¹ *Аманат* (арабське)— заложник.

¹² *Розруха*— тут розбрат, незгода.

Н. Н. Корінний.

ПЕРЕЯСЛАВСКАЯ ЗЕМЛЯ, X — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIII ВЕКА.

Киев : Наук. думка, 1992. — 312 с.

Яскраві сторінки до літопису Київської Русі вписало Переяславське князівство, а тому не дивно, що його історія привертає останнім часом дедалі пильнішу увагу вчених як в Україні, так і далеко за її межами. На превеликий жаль, численні розвідки джерелознавців, присвячені Переяславщині, розпорошені в різноманітних вітчизняних і зарубіжних журналах та збірках наукових статей і часто-густо недоступні не тільки краєзнавцям, вчителям та працівникам музеїв, а й професійним науковцям. Тому слід тільки вітати появу фундаментальної праці, що належить перу київського історика М. М. Корінного. Копітка багаторічна робота вченого завершилася ліквідацією ще однієї лакуни в історії Русі X—XIII ст.

Необхідність такого дослідження важко переоцінити, оскільки після монографії В. Г. Ляскоронського (1897 р.) з історії Переяславської землі не було жодної узагальнюючої праці, тоді як, скажімо, Галицько-Волинської, Київської, Полоцької, Ростово-Суздальської, Новгородської земель лише за останній час видано по кілька. З південноруських князівств тепер лише Чернігівське чекає на свого дослідника.

Книга М. М. Корінного — це, по-перше, багатопланове наукове дослідження, підготовлене на основі комплексного аналізу всіх наявних джерел; по-друге, в ній, що дуже важливо, висвітлюються практично всі аспекти життєдіяльності феодальної області. Природно, що праця розрахована насамперед на фахівців-істориків. Однак усі, кого цікавить початковий період української історії, можуть почерпнути в ній необхідну інформацію. Вона доступна для широкого читача, не переобтяжена надмірною деталізацією викладу, читається легко й з інтересом.

Вчений користується найновішою методикою дослідження так званих «земельних» тем, розробленою його авторитетними попередниками з цієї проблематики — І. П. Крип'якевичем, П. П. Толочком, Л. В. Алексеєвим, В. А. Кучкіним та ін. Спираючись на досягнення джерелознавства, нове переосмислення писемних джерел, а також дані допоміжних історичних дисциплін, М. М. Корінний розкриває різноманітні аспекти етнічної, політичної, воєнної, соціально-економічної історії князівства, показує його досягнення в галузі економіки й культурного розвитку.

Праця відкривається коротким вступом, в якому автор обґрунтовує актуальність монографічного дослідження, його хронологічні рамки, ставить конкретні дослідницькі завдання.

Перший розділ розпочинається історіографічним оглядом, в якому автор характеризує доробок найвизначніших дослідників Переяславської землі. Очевидно, обмежений обсяг монографії не дав йому можливості зробити цей розділ достатньо повним. Тільки цим можна пояснити відсутність у ній докладного переліку великої кількості краєзнавчої літератури, в якій трапляються цінні спостереження джерелознавчого характеру, описано народні повір'я та обряди. Досить поверхово охарактеризовано й праці спеціалістів у галузі допоміжних історичних дисциплін, зокрема О. С. Стрижачака, П. О. Раппопорта, В. П. Деркевича та інших.

Лаконічним і стислим є огляд джерел, які вчений використовує в своїй праці. Їх характеристику здебільшого подано в розділах, що виправдано з міркувань залобігання зайвим повторам. Саме цим у свій час, як відзначали рецензенти, зловживав В. Г. Ляскоронський.

З великим інтересом читаються наступні розділи монографії. Слід відзначити, що автор не констатує сліпо факти з літописних рядків, а, спираючись на досягнення сучасного літописознавства, заглиблюється в їхню суть, піддає сумніву окремі «усталені» інтерпретації подій і явищ давньоруської історії, висловлює оригінальні думки та гіпотези. При цьому він не обійшов увагою найскладніші проблеми, зокрема такі, як вкрай запутане питання про розселення слов'ян на Східноєвропейській рівнині, генезис української народності, взаємовідносини Південної та Північно-Східної Русі у великокнязівські часи та в період феодальної роздробленості тощо.

У найскладнішому, на наш погляд, другому розділі автор на основі комплексу джерел по-своєму «розрубав» давній «гордіїв» вузол — проблему «откуда есть пошла Русская земля». М. М. Корінний досить переконливо показав тенденційність постановки цього питання вже в давньоруській історіографії. Спроби князівських літописців довести споконвічність походження «Польської землі» до Середнього Подніпров'я, як й інтерполяція з «Руською землею», мали на меті фальсифікувати історію краю. Водночас автор виклав своє бачення проблеми заселення слов'янами території сучасної України, а також формування їх нової гілки — українства, яка, однак, заявила про себе на повний голос лише у пізньому середньовіччі. Втім ці міркування є досить дискусійними.

Очевидно, наукова гіпотеза дослідника про поляно-улицьку етно-територіальну належність підоснови Переяславської землі має бути доведена насамперед археологами. Знайти, крім писемних, етнографічних та фольклорних фактів, переконливі матеріальні докази зворотної міграції слов'ян з Подунав'я на Дніпровське Лівобережжя і далі на північний схід є першорядним завданням як української, так і російської археологічної науки.

Найоб'ємнішим і найтрудомісткішим видається третій розділ монографії, на який припадає майже одна шоста частина обсягу всієї праці. Тут досліджується генезис території Переяславського князівства, його кордони, а також тимчасові держання переяславських князів за межами так званої «Руської землі» (у вузькому розумінні цього терміна). Проблему формування основної території Переяславської землі в свій час порушували В. Г. Ляскоронський, О. М. Андріяшев, А. М. Насонов та О. К. Зайцев. Проте їхні висновки щодо північних, східних та південних кордонів волості спростовуються М. М. Корінним.

Дослідження історичного розвитку й занепаду Переяславської землі в X—XIII ст. здійснене автором на широкому історичному і географічному тлі, що допомагає чіткіше зрозуміти причини й механізми феодального дроблення Русі та причетності «імперії Рюриковичів» на занепад у XII—XIII ст. Важливим підтвердженням значення й місця князівства у давньоруській історії є показ тимчасових держань переяславських князів. Саме з цих сюжетів стає зрозумілим, звідки переяславські князі черпали матеріальні ресурси на численні походи в Половецький степ, а також значне будівництво міст, оборонних об'єктів та культових споруд у другій половині XI — першій половині XII ст. Водночас викликає подив, як М. М. Корінному вдалося «загубити» Рязань, яка в 1133—1134 рр., за свідченням В. М. Татищева, також потрапила в короткочасну залежність від переяславського князя Вячеслава Володимировича, за що останній дістав «догану» від великого київського князя Ярополка. Слід також дорікнути досліднику за певну схематичність у висвітленні внутріполітичної історії князівства. Автор уникнув опису й цілого ряду зовнішньополітичних подій, які

відбувалися за участю переяславських князів на Волині та в Галицькій землі.

На наш погляд, досить повно дослідив М. М. Корінний суспільно-політичний лад князівства — організацію князівської влади, діяльність ради знаті, а також народного віча. Оригінальним слід вважати й параграф, присвячений переяславській єпископії.

Важливим для розуміння значення Переяславського князівства в давньоруській історії є п'ятий розділ, в якому розповідається про титанічні зусилля населення краю на чолі з кращими представниками місцевої знаті в організації оборони Русі від численних нападів половецьких орд. Якщо описані М. М. Корінним війни переяславців з половцями більш-менш відомі з праць його попередників, то аналіз оборонної системи князівства зроблений дослідником уперше. Це дало можливість пролити світло на причини, напрямки й конкретні шляхи половецької експансії на Дніпровське Лівобережжя, а також висвітлити заходи, що вживалися переяславськими князями для протидії цим нападам. Карти найважливіших походів руських князів у степ значною мірою орієнтують читача у просторі. Автор певною мірою зачіпає й тему «змійових валів» регіону, хоча відчувається брак археологічних джерел для переконливої аргументації ним висновків про багаторазове використання цих споруд для позначення рубежів князівства. Більше того, дослідник помилково вважає, що всі вали, в тому числі й п.р. Орелі, належать до типу «змійових» (с. 111). Археологічні й архівні дані свідчать, що саме ці вали, які В. Г. Ляскоронський безпідставно вважав «змійовими», насправді є фланговими відгалуженнями так званої «української лінії» 1735 р.

Коротко, проте переконливо висвітлено природно-географічні умови, в яких жив і трудився люд Переяславщини. М. М. Корінний змістив у книжці, на наш погляд, досить цінну карту природних умов південно-східного регіону Русі, реконструйовану ним на основі літописних повідомлень, а також пізньосередньовічних (в тому числі й картографічних) джерел.

Цікавим є матеріал про чисельність, етнічний склад та розміщення населення краю, доповнений археологічною картою. На останній позначені всі відомі на сьогодні неукріплені населені пункти, а також городища досліджуваної доби. Незрозуміло тільки, чому на карті не позначено місцезонавання давньоруських могильників, досить докладно досліджених М. О. Максимовичем, Д. Я. Самоквасовим, В. М. Щербаківським, О. П. Моцею та іншими вченими, на матеріали розкопок яких посилається М. М. Корінний. Висновки автора про чисельність населення на основній території Переяславської землі (120 тис. чол.) та самого Переяслава (11,5 тис. чол.), на наш погляд, належним чином аргументовані.

Цілком справедливо окремий параграф у цьому розділі присвячено містам Переяславської землі (в тому числі й стольному граду), що, на превеликий жаль, ще недостатньо досліджені археологами. Цей факт, безперечно, негативно позначився на якості аналізу топографії та економіки міст Лівобережжя. Проте автор не є археологом і тому слід вітати вже те, що він зумів досить повно зібрати й належним чином використати ті незначні матеріали, які є нині в розпорядженні археологічної науки та які люб'язно передали йому колеги для публікації.

Параграф доречно доповнюється таблицями локалізації та походження топографічних назв досліджуваної території. Щоправда, з окремими визначеннями автора важко погодитися. Так, на наш погляд, немає достатніх підстав вважати, що на Дніпровському Лівобережжі в давньоруські часи існувало два міста Воїня. Непереконливим є вказане М. М. Корінним місцезонавання половецьких міст Шаруканя, Баліна й Сугрова. Очевидно, він навів його під впливом розробок

К. В. Кудряшова, не врахувавши відомої розвідки І. Г. Добродомова та В. А. Кучкіна «Етимологія і старі географічні об'єкти» (див.: «Топонимия на службе географии». — М., 1979. — С. 157—163). У ній Шарукань аргументовано ототожнюється із Змієвом і заперечується факт існування в Переяславській землі м. Оброва, наведеного в таблиці локалізацій М. М. Корінним. Для уточнення місцезнаходження літописної Біловежі слід було б взяти до уваги нову розвідку В. П. Коваленка та Ю. М. Ситого, вміщену у збірнику «Археология славянского Юго-Востока» (Воронеж, 1991. — С. 59—65).

Негайного розв'язання серед порушених у названому розділі питань потребує проблема передісторії Переяслава. Це знову ж таки залежить від археологів, оскільки жодної надії на виявлення нових писемних джерел немає. Рецензент цілком поділяє думку автора про те, що з'ясування проблеми походження міста на Трубежі проллє світло на цілий ряд інших питань, зокрема щодо етнічної підоснови, віку та міграції слов'ян на Дніпровське Лівобережжя, етногенезу української й російської народностей тощо. Археологам же розпочинати слід з визначення часу спорудження комплексу «змійових валів» у районі Переяслава.

Значне місце в монографії відведено висвітленню господарського й економічного розвитку Переяславської землі, її широких торговельних зв'язків. Привертає увагу вміщена в ній карта шляхів сполучень та грошового обігу, а також те, що розділ досить повно ілюстрований. Надзвичайну цінність мають відомості про топографію знахідок скарбів та поодиноких монет (табл. 3) — найбільш повне зведення такого плану стосовно Дніпровського Лівобережжя.

У праці ґрунтовно висвітлюється культурний розвиток феодальної області, зокрема в добу її піднесення, що припадає на XI — першу половину XII ст. Це — один з найзмістовніших її розділів. Як свідчить дослідник, умови для нього в Переяславській землі були несприятливими. Однак, коли Давньоруська держава була порівняно єдиною, Переяславське князівство відшукувало можливості не тільки для оборони своїх кордонів, а й для піднесення освіти, містобудування, кам'яного зодчества, монументального та прикладного мистецтва тощо. Феодальна роздробленість значною мірою ослабила економічний і культурний поступ Переяславщини, стольне місто якої втратило свій престиж, ставши залежним від Київського, Чернігівського та Володимиро-Суздальського князівств.

Підсумовуючи, слід сказати, що загалом пропоноване дослідження, безперечно, збагачує українську історичну науку. Науковці, викладачі вузів, краєзнавці дістали працю з ґрунтовними історичними узагальненнями. Звичайно, окремі твердження й наукові гіпотези автора можна поділяти чи не поділяти, проте його висновки не викликають заперечень.

М. П. КУЧЕРА (Київ)

Я. Є. Боровський.

СВІТОГЛЯД ДАВНІХ КИЯН.—

К.: Наук. думка, 1992.— 173 с.

Останнім часом вивчення східнослов'янського язичества привертає дедалі більшу увагу дослідників. Це, мабуть, пояснюється, по-перше, тим, що цей період у житті східних слов'ян займав не одне століття і, по-друге, значними успіхами вітчизняної археології.

Рецензована книжка присвячена світогляду давніх киян, і це, на наш погляд, має особливе значення. Адже мова йде про світогляд племен, які створили в свій час Полянський племінний союз, а пізніше могутню державу — Київську Русь, культурна спадщина якої відіграла величезне значення в формуванні культури українського народу. Це ті самі поляни, яких так вихваляв славетний Нестор — автор «Повісті временних літ», називаючи їх: «поляне, яже нынѣ зовомая Русь».

У своєму дослідженні Я. Є. Боровський спирається на писемні, етнографічні та археологічні джерела. В книзі чотири розділи написані відповідно до цього: I. Писемні пам'ятки про звичаї киян; II. Святилиця стародавнього Києва; III. Міфологічні мотиви в давньому мистецтві; IV. Поховальні обряди давніх киян. Автор ретельно досліджує писемні джерела, в яких мова йде про звичаї давніх киян, робить висновок, що навіть у християнські часи не тільки в Києві, а й в інших містах Русі люди продовжували молитися в гаях, біля озер, колодязів тощо.

На підставі писемних джерел наводиться періодизація східнослов'янського язичества. Оскільки Я. Є. Боровський — археолог, то у його книзі особливе місце займають археологічні пам'ятки язичеського часу. Дуже значний доробок у цьому належить самому авторові. Насамперед тут треба назвати видатне відкриття язичеського капища на вулиці Володимирській, 3, під час ремонту будинку. Це дійсно важлива подія у вивченні язичества стародавнього Києва. До цієї знахідки у місті було відоме лише капище, відкрите В. Хвойкою на Старокиївській горі біля Історичного музею. В книзі, хоч і згадується про відкриту споруду, але, як нам здається, їй приділено мало уваги. Капище має значно більші розміри, ніж досліджене В. Хвойкою. Воно точно зорієнтовано по сторонах світу — південь—північ, і має досить незвичайну видовжену форму з пелюстками-п'єдесталами, на яких колись стояли скульптури язичеських богів. На шести пелюстках капища, змурованого з каміння на глині, можна розмістити саме шість богів, про що свідчать зроблені отвори. Ці шість богів добре узгоджуються з повідомленням «Повісті временних літ», це: Перун, Хорс, Даждбог, Стрибог, Симаргл та Мокош. Поруч з капищем — велика яма, де горів священний вогонь. Вона заповнена прошарками глини, попелу та кістками жертвних тварин, яких кидали в яму під час бенкетів на честь богів. З усього цього автор робить вагомий висновок, що це залишки того самого пантеону язичеських богів, який, за літописним повідомленням, створив Володимир Святославич, намагаючись реформувати язичеську релігію, що було необхідне для зміцнення країни.

Частина фундаментів капища була зруйнована і вибрана й тоді ж, у давнину, заповнена будівельними залишками XI ст. З літопису відомо, що князь Володимир після реформи 988 р. наказав на місцях язичеських капищ будувати християнські церкви. Отже, на місці зруйнованого капища було збудовано церкву, залишки якої у вигляді уламків плінфи, фрагментів фрескового живопису та тинку знайдені тут під час розкопок. Ця церква, вірогідно, була дерев'яною і через деякий час згоріла, а на її місці, яке вважалося церковним, в кінці XII ст. — на початку XIII ст. зведено кам'яну ротонду. Її відкриття теж належить Я. Є. Боровському. На нашу думку, ротонда — це церковна споруда, а точніше, церква святої Катерини, руїни і назва якої є на плані Ушакова 1695 р.

Заслуга автора як археолога полягає не тільки в тому, що він відкрив капище, а й у тому, що визначив місце того пагорба, де був пантеон язичеських богів, про місцезнаходження якого було висловлено багато різних припущень. Визначення цього пагорба поблизу літописного Боричева узвозу та Бабиного торжка, є вагомий внесок до історичної топографії язичеського Києва.

В ході дослідження Я. Є. Боровський згадує й інші капища відомі з літопису. Він по-новому визначає місцезнаходження літописного Ка-

пича, навколо якого точилася дискусія. Капич згадується у літопису під 980 р. у зв'язку з війною Володимира з Ярополком за київський стіл. Військо Володимира стояло «окопавшись... між Дорогожицем і Капичем; і єсть рів і до сьогодні». Де знаходився цей Капич, безперечно, невідомо. Боровський вважає, що рів, де зупинилося військо Володимира, перетинав дорогу до південних воріт Києва; він був ближче до міста, ніж гадали раніше. Автор пов'язує його з ровом, відкритим поблизу вулиці Стрітенської. Десь тут був і Капич (с. 71).

У літописі згадується Турова божниця. Дослідник вважає, що вона була збудована на місці язичеського капища Тура (с. 74). Культ почитання тура — тварини, яка була уособленням сили, могутності, плодючості тощо. На території України колись водилися тури, про що свідчать візантійські автори. Вшанування цієї тварини в Києві підтверджується археологічними знахідками. На Подолі знайдені зруби, під які було покладено при будівництві турячі роги. Про поширення цього культу свідчать і подібні мотиви різьблення по дереву. За археологічними даними, Турова божниця знаходилася на Подолі (на вул. Борисоглібській, 11).

Ще одне язичеське капище, згадуване в книзі, знаходилося в Святошині (с. 75).

Важливе значення для розуміння світогляду давніх киян мали знахідки священних дубів з кабанячими шелепами, що доповнюють літописні відомості про почитання киянами гаїв, озер, джерел. Подібні реліквії язичеської давнини було знайдено поблизу гирла р. Десни та піднято з Дніпра. Перші знахідки зроблено ще в часи В. Хвойки. Священні дуби з іклами кабанів виявлені декілька разів і в наш час. Ці знахідки свідчать про зв'язок культу дерев з культом тварин. Взагалі ж почитання дубів особливо підкреслюється в писемних джерелах. Можна згадати величезний дуб на о. Хортиця, де за свідченням Костянтина Багрянородного, язичники приносили жертви своїм богам. «Добрий дуб» згадується у літопису під 1169 р. біля Києва на Желяні, де проходила дорога з Треполя на Вишгород.

Виявлені дуби з іклами кабанів росли уздовж доріг і водних шляхів, якими були Дніпро та Десна. Подорожні на ці ікла, вірогідно, вішали свої жертви, щоб їхня подорож була щасливою.

Досить велике місце в рецензованій книзі присвячено міфологічним мотивам у давньому мистецтві. Найбільш поширеними з них були скульптури дерев'яних ідолів та зображення Великої богині слов'ян на фібулах, підвісках, амулетах, виробах художньої вишивки. В 1969 р., поблизу Дніпра в Києві було знайдено ідола, зробленого з мореного дуба. Обличчя, очі, довга шия та короткі ноги грубо вирізьблені. Можливо, це — подоба бога Велеса — покровителя торгівлі, скотарства та судноплавства. Ще одного ідола було відкрито у Верхньому місті в 1971 р.

Значно частіше зустрічається зображення Великої богині — «образ матері всього суцього» на фібулах, вишивках, рушниках. З різних джерел відома пізніша назва Великої богині: Жива, Дана, Діва, Берегиня, Житня баба, Рожениця, Лада. Автор книги гадає, що її називали й Славою, і що вона мала відношення до походження етноніму «слов'янин», дала назву східнослов'янським племенам і тому язичеське богослужіння називали «славленням» (с. 95). З Славою пов'язує і давню назву Дніпра — Славутич, Славута.

Великого поширення в язичеські часи й пізніше набули зображення коня. Це був один з провідних мотивів образотворчого народного мистецтва Його бачимо на різних археологічних знахідках: пряжках, гребінцях, підвісках, навіть у сучасних народних вишивках, які своїм корінням сягають у сиву давнину.

Значне місце в книзі займає розгляд дуалізму — двох вірувань християнства та язичества, що вживалися на Русі після реформи 988 р.

Яскравим свідченням подібних вірувань є так звані «змійовники», на яких поруч з християнськими святими зображувалася язичеська символіка, жінка із зміями.

Слід особливо підкреслити, що успіхи у вивченні язичеського періоду в історії Києва було досягнуто завдяки роботі Сектора археології Києва Інституту археології АН України, де працює автор рецензованої книги.

Праця Я. Є. Боровського написана на доброму науковому рівні, доступною для широкого кола читачів мовою. Вона свідчить про значне накопичення археологічних пам'яток, що дало змогу автору по-новому висвітлити вірування й життя киян за часів язичества.

В книзі відсутні посилання, що треба віднести як зауваження видавництву, а не автору. В деякій мірі цей незначний недолік компенсується досить значною бібліографією в кінці праці.

Я. Є. Боровський намалював у своїй книзі досить переконливу картину життя і вірувань давніх киян. У великій мірі це стало можливим завдяки широкому залученню археологічних матеріалів, активним відкривачем яких був сам автор і в цьому, безперечно, теж його велика заслуга.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ (Київ)

І. Л. Гошуляк (Київ)

«Круглий стіл» на тему «Проблеми соборності України в ХХ столітті»

Одним з невідкладних завдань сучасного державотворення в Україні є збереження територіальної цілісності, зміцнення єдності регіонів, духовна консолідація всіх громадян нашої країни. Важливе значення для його розв'язання має вивчення багатого історичного досвіду боротьби кращих синів народу за соборну Українську державу.

Саме з цією метою в Інституті національних відносин і політології АН України 24 січня 1994 р. відбувся «круглий стіл» на тему: «Проблема соборності України в ХХ столітті», присвячений 75-тій річниці Акту Злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки. В його роботі взяли участь вчені академічних інститутів і вищих навчальних закладів Києва, Львова, Миколаєва, Житомира — всього понад 50 науковців. Висококваліфіковані фахівці, серед яких були історики, філософи і правознавці, в творчій, невимушеній атмосфері обговорили цю важливу як в науковому, так і в політичному відношенні для нашої молодого держави тему.

Відкрив обговорення директор Інституту національних відносин і політології АН України, член-кореспондент АН України І. Ф. Курас. Торкнувшись ідеї соборності України в історичному аспекті, він акцентував увагу учасників «круглого столу» на завданнях висвітлення найважливіших етапів українського народу на його непростому, часом трагічному шляху до своєї державності і соборності в багатому на переломні події ХХ столітті.

На засіданні виступив з доповіддю перший заступник міністра України у справах національностей та міграції, кандидат історичних наук О. І. Піскун. Проінформувавши присутніх про роботу недавно створеного міністерства, він визначив ряд актуальних проблем у сфері національної політики, успішне вирішення яких потребує активної допомоги з боку вчених.

В своїх виступах доктори історичних наук П. Л. Варгатюк, В. Ф. Верстюк, С. А. Макаруч, Н. І. Миронець, В. Ф. Солдатенко, В. М. Ткаченко, кандидати історичних наук І. Л. Гошуляк, В. І. Гусев, Ю. А. Левенець, Р. Я. Пиріг, Ф. М. Проданюк та інші висвітлили питання про закріплення в програмних документах українських політичних партій ідей єдності і нерозривності українського народу, детально проаналізували діяльність Центральної Ради, гетьманської Української держави і Директорії по втіленню ідеалу соборності українських земель в період національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Особливо велика увага при цьому була приділена Акту Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., всебічній оцінці його значення, як важливої історичної події в житті народу. Висвітлювалися також окремі аспекти антиукраїнської політики більшовицької партії, радянської влади, спрямованої проти досягнення Україною своєї соборності і державності у зазначений період.

Доктори історичних наук Я. С. Калакура, В. І. Кучер, Л. П. Нагорна, М. І. Панчук, кандидати історичних наук Ю. І. Зінченко, В. А. Чумак зупинилися на наступних пе-

ріодах історії України в плані обговорюваної проблеми. Зокрема, висвітлили й науково оцінили такі важливі події, як возз'єднання західноукраїнських земель (Галичини, Північної Буковини і Закарпаття) з УРСР напередодні і після другої світової війни, Акт Організації Українських Націоналістів (ОУН) від 30 червня 1941 р. про відновлення Української держави; приєднання Криму до України.

В центрі уваги виступів члена-кореспондента АН України В. І. Юрчука, доктора філософських наук В. Г. Кременя, докторів історичних наук В. Ф. Панібудьласки, В. П. Шевчука, кандидата філософських наук П. О. Сергієнка, кандидатів історичних наук О. Ф. Мінгазутдінова, В. Ф. Салабая, М. В. Томенка та інших вчених виявились непрості проблеми розбудови соборної Української держави на сучасному етапі. Серед них — завдання удосконалення її адміністративно-територіального устрою, зміцнення регіональної єдності, здійснення науково обгрунтованої, важеної національної політики. Глибоко й всебічно були, зокрема, проаналізовані ідеї федералізації та автономізації України, створення так званих вільних економічних зон, які останнім часом набули поширення серед частини населення країни. Вчені особливо підкреслювали, що соборність України передбачає не лише територіальну цілісність нашої держави, але й духовну консолідацію, єдність усіх її громадян, незалежно від їх національної приналежності.

В ході обговорення всіх цих проблем неодноразово виникали жваві, часом гострі дискусії, в результаті яких визначались найбільш об'єктивні, наукові підходи до трактування й висвітлення зазначеної проблеми.

Ф. І. Стеблій (Львів), В. С. Пашук (Львів)

Міжнародна наукова конференція на тему «Товариство «Просвіта» і західноукраїнське національне відродження в контексті культурно- політичного розвитку народів Австро-Угорщини»

Повернення із забуття важливих явищ, подій і фактів нашої минувшини, всебічне їх вивчення й об'єктивне висвітлення є одним з актуальних завдань історичної науки.

До так званих «закритих» тем відносилась й історія Товариства «Просвіта», яке стало організованою формою опору проти іноземного панування і свої зусилля спрямовувало на піднесення, розвиток й вільне майбуття свого народу. Започаткували Товариство народовці-українофіли, які прагнули створити організацію, що поєднувала б в собі як вищий елітарний потенціал, так і масовий народний рух, і мала б якнайкраще національне забарвлення.

Засновано «Просвіту» в Львові 8 грудня 1868 р., і в рік 125-річного її ювілею, 6—7 грудня 1993 р., було проведено Міжнародну наукову конференцію на тему «Товариство «Просвіта» і західноукраїнське національне відродження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини». Конференцію організовано на базі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича АН України із залученням ряду наукових організацій та товариств, зокрема Львівського Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта». В роботі конференції взяли участь більш як 80 вчених з України, Австрії, Чехії, Словаччини, Польщі, США і Канади.

З метою забезпечення чіткої й змістовної роботи були організовані тематичні засідання. Працювали чотири секції: «Національно-культурне життя народів Австро-Угорщини і національне відродження українців Галичини в ХІХ — на початку ХХ ст.» (секція 1), «Товариство «Просвіта» в контексті українського відродження в Галичині» (секція 2), «Філії, читальні, кадри Галицької «Просвіти» та її спадщина» (секція 3) та «Діяльність «Просвіти» на Українських землях поза Галичиною та в діаспорі» (секція 4).

Відкрив конференцію вступним словом голова оргкомітету, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича АН України академік Ярослав Ісаєвич.

Тон конференції задали доповіді, прочитані на пленарних засіданнях. Ф. Погребенник (Київ) розкрив місце Товариства «Просвіта» в контексті суспільно-політичної та культурної ситуації в Австро-Угорщині та Галичині ХІХ — початку ХХ ст. Академік Я. Ісаєвич (Львів) висвітлив етапи національного самоусвідомлення українців Галичини в ХІХ ст. Доповідь на тему «Просвіта» і система культурних цінностей в розбудові Української держави» виголосив О. Федорук (Київ). У виступі Г. Бізанца (Відень) було відображено атмосферу політичного й духовного життя Австро-Угорщини часу заснування та діяльності «Просвіти». На сучасних аспектах просвітянської теми спинилися О. Гринів та І. Мельник (Львів).

Під час роботи І-секції було заслухано доповіді про: слов'янські зв'язки словаків у другій половині ХІХ ст. (Т. Івантишинова, Братіслава), культурно-освітні аспекти українського національного руху в Галичині до 60-х рр. ХІХ ст. (Ф. Стеблій, Львів), переломні моменти в розвитку українського національного руху в Галичині за півстоліття — 1868—1918 рр. (С. Заброварний, Щєцин), просвітянські структури радикальної партії в Галичині (П. Шкраб'юк, Львів). Розглянуто також взаємовідносини «Просвіти» з різними суспільно-політичними течіями та інституціями (О. Турій, М. Мудрий, О. Аркуша, І. Соляр — Львів; І. Райківський — Івано-Франківськ).

У доповідях другої секції проаналізовано статуту Товариства «Просвіта» (В. Пашук, Львів), культурно-просвітянську діяльність «Просвіти» і українських політичних партій в селах Східної Галичини в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. (Н. Біла, В. Чуприна, Львів), еволюцію економічних концепцій «Просвіти» (С. Злупко, Львів), внесок «Просвіти» у розвиток українського народознавства (Р. Кирчів), в популяризацію правових та медичних знань (Т. Андрусак, Б. Білинський, Львів). Розглянуто видання «Просвіти» у зв'язку з питаннями нормативності української літературної мови (Л. Полюга, Львів), а також структуру та типологію підручників з мови (М. Люзник, Львів). Висвітлювалися питання, пов'язані з образотворчим мистецтвом у «Просвіті» (І. Вороняк, Дрогобич), роллю товариства у формуванні українських парамілітарних організацій в Галичині на початку ХХ ст. (Б. Якимович, Львів), його діяльності у справі освіти в Галичині під час німецької окупації (В. Верига, Торонто; Луцький, Львів). Розкрито питання про особливості структури просвітянських установ (А. Данилюк, Львів) та взаємини «Просвіти» з товариством ім. М. Качковського (В. Трофимович, Ю. Тітко, Львів).

Робота третьої секції зосереджувалася на обговоренні участі видатних особистостей в просвітянському русі: М. Грушевського (В. Кухар, Львів), І. Крип'якевича (Р. Крип'якевич, Львів), І. Франка (Я. Грицак, Львів), Михайла Галушинського (В. Горинь, Львів), братів К. і С. Панківських (Г. Лемещенко, Київ), Й. Застирця (Я. Малик, Львів), М. Возняка (М. Гнатюк, Львів), В. Щурата (В. Щурат, Львів). На образах просвітян у творах

І. Франка спинився З. Гузар (Дрогобич), на діяльності філій і читалень «Просвіти» на Гуцульщині — П. Арсенич (Івано-Франківськ), у Бродах — Я. Онищук (Броди), на Лемківщині — І. Красовський, Г. Горинь (Львів). Історіографічні та джерелознавчі аспекти проаналізовано у виступах Ж. Ковби (Дрогобич), Г. Сварник, М. Вавричин, В. Савчук (Львів).

У доповідях четвертої секції висвітлювалися питання діяльності «Просвіти» поза Галичиною. Про закарпатську «Просвіту» та її діячів А. Волошина, І. Панькевича говорилось у виступах М. Мушинки (Пряшів), Т. Беднажової (Прага) та Д. Данилюка і Й. Баглая (Ужгород). Картину просвітянського руху в Східній Україні і, зокрема, участь в ньому видатних особистостей, таких як Л. Українка та М. Аркас, розкрили М. Мороз (Львів), В. Кондрашов (Миколаїв); про діяльність просвітянських регіональних структур розповіли М. Кравець (Вінниця), Л. Дудко (Чернігів), І. Патер (Львів), С. Кіраль (Бердянськ), А. Мисечко (Одеса). Місію Товариства на Американському континенті висвітлено у виступах Д. Маркусь з Чикаго, яка розповіла про вплив просвітянських ідей на освітнє життя українських емігрантів Америки (кінець ХІХ — початок ХХ ст.), та Я. Закревської з Львова, яка показала роль «Просвіти» у збереженні самобутності українців у Бразилії.

Загалом на конференції було виголошено понад 60 доповідей і повідомлень.

Розглядаючи головні напрями роботи «Просвіти» в загальноавстрійському, всеукраїнському, європейському і світовому контекстах і використовуючи при цьому дані різних наук (історіографії, філософії, літературознавства, лінгвістики, історії економічної думки, етнографії, історії журналістики, мистецтвознавства, музикознавства, архівознавства, бібліотекознавства), доповідачі порушили широке коло питань, що викликало необхідність виходу за межі конкретно-історичних досліджень, широкого застосування типології і комплексного підходу до вивчення проблем національно-політичного і культурного утворення українства, ролі і місця в цьому процесі Товариства «Просвіта».

В доповідях і повідомленнях висвітлено також цілий комплекс питань, що розкривають загальну тенденцію культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини в ХІХ — на початку ХХ ст., місце і роль культурно-освітніх інституцій в культурному житті цих народів і на цьому фоні роль Товариства «Просвіта» в національному відродженні українців Габсбурзької монархії, його вплив на духовне життя всієї України та української діаспори, міжнародні зв'язки, долю при тоталітарному режимі та місце в державотворчому процесі й духовному житті сучасної України. Такий широкоплановий розгляд спадщини «Просвіти» за останні пів-віку здійснено вперше.

Проведений на конференції науковий аналіз діяльності «Просвіти» за 70 р. існування засвідчив її феноменальний вплив на формування національної свідомості широких народних мас, утвердження патріотизму, виховання навичок цивілізованого господарювання, високих моральних якостей, духовності, прилучення до здобутків світової культури.

Завдяки конференції було виявлено коло дослідників, які розробляють різні питання з історії «Просвіти», і зроблено спробу консолідувати зусилля науковців на цій ділянці. Головним її підсумком можна вважати те, що було здійснено важливий крок на шляху руйнування штучних антинаукових стереотипів, які протягом тривалого часу нав'язувалися суспільству, а також вироблення науково-об'єктивного погляду на місце й значення «Просвіти» в житті України.

Учасники конференції були одностайні в необхідності планомірного фахового дослідження діяльності «Просвіти», її ролі в консолідації

української нації у відродженні і розбудові національної державності. Було вирішено видати документальну спадщину Товариства та його визначних діячів. Пропонувалося використовувати досвід давньої «Просвіти» в діяльності сучасних державних і громадських інституцій. Наголошувалося на необхідності повернення її архівної спадщини з фондосховищ інших країн і посилення зв'язків із загальноосвітніми школами, технічними вищими навчальними закладами, бібліотеками. Матеріали конференції планується опублікувати окремою книгою.

В. А. Глуценко (Слов'янськ)

Науково-практична конференція «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.»

4—6 травня 1993 р. у Слов'янську (Донецька обл.) відбувалася науково-практична конференція «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.» Її організаторами стали Центр пам'яткознавства Академії наук України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і Слов'янський педагогічний інститут.

Заявки на участь у конференції подали близько 60 спеціалістів різного профілю: історики, філософи, літературознавці, мовознавці, педагоги, які представляли багато міст України, а також Росію і Молдову. У видрукованих тезах доповідей висвітлено різноманітні проблеми, що стосуються інтерпретації змісту і форми писемних пам'яток східних слов'ян зазначеного періоду.

Пленарне засідання відкрив ректор Слов'янського педінституту проф. М. К. Нечволод, який виступив з доповіддю «Шляхи науки». Побудована на багатьох джерелах доповідь д-ра філолог. наук, головного наукового співробітника відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Москва) Л. П. Жуковської «Євангелія-апракос Київської Русі та католицький Євангелістарій» викликала жвавий інтерес у слухачів. Науковою новизною та актуальністю проблематики відрізнялися також доповіді д-ра філософ. наук, завідуючого сектором історії російської філософії Інституту філософії Російської Академії наук (Москва) М. М. Громова «Вислови мудрих у давній Русі», д-ра філолог. наук, провідного наукового співробітника відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук України (Київ) В. Ю. Франчук «Автор «Слова о полку Ігоревім» за свідченням східнослов'янського літописання», кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Москва) Г. В. Аксьонової «Рукописні книги у фондах Російської державної бібліотеки», викладача Дніпропетровського університету В. М. Греченко-Журавльової «Графіка і орфографія Хлебніковського списку «Повісті временних літ».

З цікавими доповідями на секційних засіданнях виступили кандидати філолог. наук А. О. Свашенко (Харків) та Ю. В. Пелешенко (Київ), канд. іст. наук М. Ю. Неборський (Москва), працівники слов'янського педінституту канд. філолог. наук В. П. Сиротенко, канд. педагог. наук В. І. Романько, канд. педагог. наук В. М. Смирнов, а також О. С. Пугач, Н. М. Маторіна, Є. М. Ткаченко та ін. З інтересом присутні сприйняли виступи, присвячені «Слову о полку Ігоревім». Гостру дискусію викликала зок-

рема, доповідь М. В. Переяслова (Стариця Тверської обл.) «Слово ПОЛК як ключ до смислу «Слова о полку Ігоревім»», в якій було викладено нетрадиційну точку зору щодо мети походу князя Ігоря в половецькі степи в 1185 р.

Учасники конференції відвідали Святогорський монастир, побували на тому місці, де, за версією М. Ф. Гетманця, трагічно закінчився похід князя Ігоря (струмок Макатиха поблизу Слов'янська).

Конференція стала свідченням дедалі зростаючого інтересу наукової громадськості до давніх писемних пам'яток східних слов'ян, розширення діапазону та удосконалення методології їх досліджень.

О. П. Петренко (Київ)

Зустріч керівництва Чорнобильської атомної електростанції та Інституту історії України НАН України

За останні роки помітно зріс інтерес наукової громадськості до Чорнобильської атомної електростанції. І це цілком зрозуміло, оскільки після катастрофи пройшло не так багато часу, а електростанція знову працює. Сьогодні головними завданнями щодо неї є:

— забезпечення надійного і безпечного функціонування діючих енергоблоків і проведення робіт по виведенню їх з експлуатації;

— вжиття заходів до ліквідації наслідків аварії, насамперед організація екологічно безпечного довгострокового зберігання палива та радіоактивних матеріалів, що залишилися у зруйнованому реакторі;

— реалізація програми будівництва міста енергетиків Славутича та розвитку його виробничої інфраструктури;

— здійснення широкої програми соціальної допомоги учасникам ліквідації наслідків аварії та потерпілим від неї;

— активне співробітництво з вітчизняними та міжнародними організаціями, вченими та спеціалістами з проблем атомної енергетики, чорнобильської катастрофи та ліквідації її наслідків.

У процесі розбудови суверенної, незалежної Української держави склалися сприятливі умови для глибоких розробок з історії Чорнобильської трагедії та історії міста Славутича з використанням широкого кола найрізноманітніших джерел та літератури. Керівництвом Чорнобильської атомної електростанції та Інститутом історії України НАН України було вирішено розпочати спільну роботу по розвитку свільних наукових досліджень і здійсненню видавничої діяльності.

2 липня 1994 р. у Славутичі відбулася зустріч керівництва Чорнобильської атомної електростанції та Інституту історії України НАН України. На початку розширеного засідання від імені господарів-організаторів учасників засідання привітав директор ВО ЧАЕС С. К. Парашин, який розповів присутнім про найближчі плани колективу електростанції і висловив сподівання щодо перспективності атомної енергетики. З привітальним словом від істориків виступив директор Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук В. А. Смолій, який високо оцінив здобутки Чорнобильської атомної електростанції після аварії.

Заступник директора Інституту історії України НАН України д-р іст. наук, професор С. В. Кульчицький запропонував створити і видати збірник історико-архівних документів з історії створення та ро-

боти Чорнобильської атомної електростанції, налагодити спільне друкування «Українського історичного журналу» та інших наукових видань. С. В. Кульчицький наголосив на необхідності пошукати вивчення відкритих тепер вітчизняних та зарубіжних архівів з метою об'єктивного висвітлення чорнобильської трагедії.

Завідуючий сектором історії Київської Русі д-р іст. наук М. Ф. Котляр висловив думку про доцільність проведення в м. Славутичі Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему: «Про роль м. Любеча в історії України». Він повідомив, що така пропозиція дістала загальну схвальну оцінку серед науковців Києва, Чернігова, Запоріжжя та Москви. Канд. іст. наук О. І. Гуржій висловив деякі пропозиції щодо пошуків наукових розробок напередодні 900-річчя з'їзду київських князів у Любечі.

Заступник директора Інституту історії України НАН України канд. іст. наук О. П. Реєнт ознайомив присутніх з конкретними домовленостями щодо спільної діяльності та організації різноманітних форм співробітництва між ВО ЧАЕС та Інститутом історії України. Так, наголошувалося на актуальності розвитку наукових та культурних контактів, організації обміну науковою інформацією та результатами досліджень, проведення спільних семінарів, симпозиумів, конференцій, здійснення спільної видавничої діяльності.

Про сьогоднішнє м. Славутича, його традиції, життя людей розповіли помічники генерального директора ВО ЧАЕС О. А. Єщенко та Л. О. Заїкіна.

Під час зустрічі був підписаний спільний протокол між ВО ЧАЕС та Інститутом історії України НАН України. У прийнятій ухвалі наголошувалося на необхідності координації наукових розробок і створення постійно діючої робочої групи.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

- Реент А. П. Отношение пролетариата Украины к Центральной Раде 3
Самарцев И. Г. Евреи в Украине к началу XX ст. 19

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Ганжуров Ю. С. Количественные методы в исторических исследованиях: опыт и некоторые вопросы методики 30

СООБЩЕНИЯ

Украинцы за рубежом

- Виднянский С. В. Основание и деятельность Украинского свободного университета — первой украинской высокой школы за границей (1921—1945 гг.) (*Продолжение*) 41

* * *

- Полищук Н. С. (с. Соловеевка Житомирской обл.). Учительские семинарии в Правобережной Украине во второй половине XIX ст. 54

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Киян А. И. (*Кировоград*). Александр Яблоновский как исследователь истории Украины 61

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Из истории строительства Чернобыльской АЭС 75
ОУН и УПА во второй мировой войне (*Продолжение*) 89

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Коваль М. В. Дело Александра Довженко (К 100-летию со дня рождения) 108
Лепявко С. А. (*Чернигов*). Восстание К. Косинского (1591—1593 гг.) . . . 120

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Яковлев Андрей. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (*Продолжение*) 133

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Кучера М. П. Н. Н. Коринный. Переяславская земля, X — первая половина XIII века 144
Высоцкий С. А. Я. Е. Боровский. Світогляд давніх князів 147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Гошуляк И. Л. «Круглый стол» на тему «Проблема соборности Украины в XX столетии» 151
Стеблей Ф. И. (*Львов*), Пашук В. С. (*Львов*). Международная научная конференция на тему «Общество «Просвещение» и западноукраинское национальное возрождение в контексте культурно-политического развития народов Австро-Венгрии» 152
Глуценко В. А. (*Славянск*). Научно-практическая конференция «Письменные памятники на восточнославянских языках XI—XVIII ст.» 155
Петренко А. П. Встреча руководства Чернобыльской атомной электростанции и Института истории Украины НАН Украины 156

НОВІ КНИГИ

Актуальні проблеми управління територіями в Україні: Тез. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26—27 листоп. 1992 р.): Доп., співдоп.— К.: Україна, 1992.— 29 с.

Археологія південного заходу України: Зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1992.— 127 с.

Берестецька битва в історії України: Тез. респ. наук.-теорет. конф., 26 черв. 1992 р., м. Рівне.— Рівне: Б. в., 1992.— 42 с.

Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені.— К.: Наук. думка, 1992.— 81 с.

Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні, 20—30 рр.— К.; Полтава: Рідн. край, 1992.— 148 с.

Держалюк М. С. Угорські демократи проти тоталітаризму, 20—30 рр.— К.: Либідь, 1993.— 220 с.

Дністрянський М. С. Кордони України: Терит.-адм. устрій.— Львів: Світ, 1992.— 142 с.

Дорошенко Д. Угорська Україна: Іст. доля закарпат. українців від найдавніш. часів до 1919 р.: Дод. до тижн. газ. «Сріб. земля».— Ужгород: Газ. «Сріб. земля», 1992.— 59 с.

Драгоманов М. П. Пропаший час: Українці під Москов. царством (1654—1876).— К.: Центр пам'яткознавства АН України: Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культури, 1992.— 46 с.

Єврейське населення півдня України: історія і сучасність: Тез. до наук. конф., 19—20 листоп. 1992 р.— Запоріжжя: Б. в., 1992.— 125 с.

Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1992.— 119 с.

Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.: Кн. 2. XX століття.— К.: Либідь, 1992.— 463 с.

Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.).— Львів: Світ, 1992.— VIII, 702 с.

Коваленко І. Українська історія: Оповідання з іст. України від найдавніш. до нов. часів, з вступ. словом про Всесвіт. історію.— К.: МП «Велес», 1993.— 174 с.

Кравчук Л. «Є така держава — Україна»: Матеріали з вист., інтерв'ю, прес-конф., брифінгів, відп. на запит.— К.: Глобус, 1992.— 223 с.

Крамар Є. Від апостола Андрія до князя Володимира: Нарис з іст. християнізації України до 988 р.— Ів.-Франківськ: Галичина, 1992.— 117 с.

Липа Ю. І. Призначення України.— Львів: Просвіта, 1992.— 270 с.

Макарчук С. А. Український етнос: (Виникнення та іст. розвиток).— К.: НМК ВО, 1992.— 146 с.

Мацюк О. Я. Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст.— К.: Наук. думка, 1992.— 345 с.

Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу: Ескіз укр. міфології.— К.: АТ «Обереги», 1992.— 85 с.

Оленич І. Доля Лемківщини.— Л.: Каміньяр, 1992.— 117 с.

Павлюченко О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.).— К.: Наук. думка, 1992.— 205 с.

Панас К. Історія Української Церкви.— Львів: Наук.-вироб. підприємство «Транітех», 1992.— 158 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України.— К.: Либідь, 1992.
Т. 1. До середини XVII ст.— VI, 588 с.
Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 р.— 606 с.

Різдвяні свята в Україні: Етногр. нарис з дод. укр. нар. пісень.— К.: Муз. Україна, 1992.— 150 с.

Семененко О. П. Харків, Харків...— Х.: Часопис «Березіль»; Нью-Йорк: М. Р. Kots, 1992.— 157 с.

Скиба Л. Є. Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери.— К.: Б. в., 1992.— 49 с.

Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали: Зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1992.— 381 с.

Стародавнє виробництво на території України: Зб. наук. пр.— К.: Наук. думка, 1992.— 193 с.

Тези доповідей харківських сковородинівських читань, присвячених 270-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди (24—25 листопада 1992 р.).— Х.: ХДУ, 1992.— 189 с.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури.— Львів: Каменярь, 1992.— 165 с.

Устич С. І. Системне дослідження суспільства.— Львів: Світ, 1992.— 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій.— К.: Либідь, 1992.— 373 с.

Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К.: Наук. думка, 1992.— 348 с.

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і «Українського історичного журналу». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

Підтримайте «Український історичний журнал»!
